

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

**ДНІПРОВСЬКА
ПОЛІТЕХНІКА**
1899

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2024 ТОМ 27 № 1

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2024

Науково-теоретичний альманах

Том 27 № 1 2024

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних
досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Статті
публікуються в авторській редакції.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2024

Редакційна колегія

Квітка С. головний редактор
д.держ.упр., проф. (Україна)
Архірейський Д. д.і.н., доц. (Україна)
Аяган Б. д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є. д.і.н., проф. (Україна)
Вільборг Е. д.політ.н., проф. (Швеція)
Вятр Є. д.п.н., проф. (Польща)
Гао Т. д.екон.н., доц. (КНР)
Гладуш В. д.пед.н., проф. (Словаччина)
Городяненко В. д.і.н., проф. (Україна)
Гугнін О. д.філос.н., проф. (Україна)
Густафссон М. д.ф., доц. (Швеція)
Дудек М. д.габ., проф. (Словаччина)
Іваненко В. д.і.н., проф. (Україна)
Іванова С. к.філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж. д.ф., с.н.с. (Італія)
Жук С. д.і.н., проф. (США)
Журба О. д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г. д.і.н., проф. (Україна)
Кляйн В. к.пед.н., проф. (Словаччина)
Корогод Н. к.пед.н., проф. (Україна)
Кондрашова Л. д.пед.н., проф. (Польща)
Кривошеїн В. д.політ.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й. д.філос.н., проф. (Литва)
Кулик О. д.філос.н., проф. (Україна)
Литвинова Т. д.і.н., проф. (Україна)
Лучанінова О. д.пед.н., проф. (Україна)
Мазур О. д.ф., доц. (Україна)
Ніколенко Л. к.пед.н., доц. (Україна)
Околюков В. д.філос.н., проф. (Україна)
Омельченко М. д.пед.н., проф. (Україна)
Плохий С. д.і.н., проф. (США)
Потапчук Т. д.пед.н., проф. (Україна)
Рагімлі Р. д.і.н., доц. (Азербайджан)
Русецький А. д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
Робертс К. д.соц.н., проф. (Великобританія)
Світленко С. д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е. д.і.н., проф. (Казахстан)
Слободянюк М. д.і.н., проф. (Україна)
Сорокіна Л. к.соц.н., доц. (Україна)
Схюрман П. д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О. д.філос.н., проф. (Україна)
Тороп К. д.пед.н. (Україна)
Третьак О. д.політ.н., проф. (Україна)
Хейнемаа С. д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С. д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О. д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Редактор: Мазур О.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13;
granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRANI/

27 (1) 2024

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.
Articles are published in the author's
editing. The editorial office and board
do not always share the views and
thoughts expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2024

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief Full Prof. Dr. (Ukraine)
Arkhireyskyi D.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Wihlborg E.	Full Prof. Dr. (Sweden)
Vyatr E.	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao T.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Hladush V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Gorodyanenko V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gugin O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gustafsson M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)
Dudek M.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanova S.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Isetti G.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhuk S.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Korogod N.	Full Prof. Ph.D. (Ukraine)
Kondrashova L.	Full Prof. Dr. (Poland)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Mazur O.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Nikolenko L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Omelchenko M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA)
Potapchuk T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Rahimli R.	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Roberts K.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Slobodyanyuk M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Svitlenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman P.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Torop K.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.
Deputies Chief Editor: Ivanova S., Kryvoshein V.,
Shevtsov S., Shlyakhov O.
Editor: Mazur O.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

Зміст

Історія

- С. 6
Гугнін Олександр, Ліснєвська Юлія
Папа Александр VI Борджія: уроки правління
- С. 12
Хамзаєва Нурлана Қаріб
Азербайджанська весільна церемонія: традиції та символіка
- С. 17
Брехуненко Віктор
Концепція «Новоросії» на тлі ранньомодерних експансіоністських доктрин Московії та просторових уявлень українських еліт
- С. 23
Воронов Віктор
Комеморація Тараса Шевченка на українських землях на рубежі ХІХ – ХХ ст. (за матеріалами «Киевской старини»)
- С. 36
Абасова Лейла Габіль
Питання видання дитячої літератури в Азербайджані в радянський період

Філософія

- С. 43
Лозовицький Василь
Постметафізична теологічна естетика Джона Пантелеймона Мануссакіса
- С. 52
Плаксина Оксана
Взаємодія науково-технічного та соціального прогресу і феномен сталого розвитку суспільства
- С. 64
Захарчук Олексій
Зв'язок аксіологічного та матеріально-економічного аспекту у соціально-філософських поглядах Фрідріха Ніцше
- С. 71
Кіт Наталя, Множинська Руслана, Дятлова Ірина
Філософія міжкультурного діалогу та глобалізації, розуміння впливу глобалізації на сучасний світ
- С. 79
Семикрас Василь
Реконструкція співвідношення філософського та наукового знання у викладі Г. І. Челпанова та Б. О. Кістяківського
- С. 86
Ісламов Іслам, Юсіфова Гульнаре, Ісмайлов Надір
Інформаційні ресурси з філософії в Азербайджані

Contents

History

- P. 6
Gugin Aleksandr, Lisnievska Yuliia
Pope Alexander VI Borjia: Lessons of Governing Body
- P. 12
Hamzayeva Nurlana Qarib
Azerbaijani Wedding Ceremony: Traditions and Symbols
- P. 17
Brekhunenko Viktor
The Conception of “New Russia” Through the Prism of Early Modern Muscovite Expansionist Doctrine and of the Notions of the Ukrainian Elites
- P. 23
Voronov Viktor
Commemoration of Taras Shevchenko on Ukrainian Lands at the Turn of the 19th and 20th Centuries (According to the Materials of «Kievskaya starina»)
- P. 36
Abasova Leyla Gabil
Issues of Children's Literature Publication in Azerbaijan in the Soviet Period

Philosophy

- P. 43
Lozovytskyi Vasyl
Postmetaphysical Theological Aesthetics of John Panteleimon Manoussakis
- P. 52
Plaksina Oksana
The Interaction of Scientific-Technical and Social Progress and the Phenomenon of Sustainable Development of Society
- P. 64
Zaharchuk Alex
The Relationship between the Axiological and also the Material and Economic Aspect in the Social-Philosophical Views of Friedrich Nietzsche
- P. 71
Kit Natalia, Mnozhynska Ruslana, Diatlova Iryna
Philosophy of Intercultural Dialogue and Globalisation, Understanding of the Impact of Globalisation on the Modern World
- P. 79
Semykras Vasyl
Reconstruction of the Relationship between Philosophical and Scientific Knowledge in the Teachings of H. Chelpanov and B. Kistiakivskyi
- P. 86
Islamov Islam, Yusifova Gulnare, Ismayilov Nadir
Information Resources on Philosophy in Azerbaijan

Політологія

- C. 91
Коновалова Марта
Сучасні підходи та межі гуманітарної дипломатії
- C. 96
Абдуллаєва Тасира Ісмаїл
Особливості виборчих систем провідних країн світу (на прикладі США, Франції та Японії)
- C. 104
Мамедова Парвана
Організації азербайджанської діаспори та стратегічні напрями її діяльності
- C. 108
Миرونенко Петро, Згурська Валентина
Глобальний чинник у появі та зміцненні неліберальних демократій
- C. 113
Семенкова Марина
Стратегічний розвиток України: фактор вищої освіти під час повномасштабного вторгнення рф
- C. 120
Зенкін Михайло
Масовізація суспільства як шлях до диктатури. (Гортаючи Х. Ортегу-і-Гассета)
- C. 127
Гончарук-Чолач Тетяна, Гурик Мирослава, Ковтун Ігор
Політична доктрина лібертаріанства
- C. 133
Ларіончева Наталія
Особливості сучасних інформаційних воєн

Соціологія

- C.139
Нечитайло Ірина, Алієва Айгуль, Бoryushkina Оксана
Принципи резильєнтності системи освіти в умовах соціального потрясіння (на прикладі українських шкіл в умовах російсько-української війни)
- C. 151
Бондар Олексій
Інвайронментальна свідомість: осмислення витоків, змісту, вимірів та типів

Педагогіка

- C. 158
Абдуразагов Расим, Агаджанлі Алі Худаверді
Шляхи формування наукової грамотності учнів на уроках природознавства у 6 класі

Politology

- P. 91
Konovalova Marta
Modern Approaches and Boundaries of Humanitarian Diplomacy
- P. 96
Abdullayeva Tacira Ismayil
Features of the Electoral Systems of the Leading Countries of the World (Using the Example of the USA, France and Japan)
- P. 104
Mammadova Parvana Ismayil
Organizations of the Azerbaijan Diaspora and Strategic Directions of its Activities
- P. 108
Myronenko Petro, Zghurska Valentyna
The Global Factor in the Emergence and Strengthening of Illiberal Democracies
- P. 113
Semenkova Maryna
Strategic Development of Ukraine: the Factor of Higher Education During the Full-Scale Russian Invasion
- P. 120
Zienkin Mykhailo
Massification of Society as a Way to Dictatorship. (Flip-flops by H. Ortega-i-Gasset)
- P. 127
Goncharuk-Cholach Tetiana, Huryk Myroslava, Kovtun Igor
Political Doctrine of Libertarianism
- P. 133
Larioncheva Nataliia
Features of Modern Information Wars

Sociology

- P. 139
Nechitailo Iryna, Alieva Aigul, Boryushkina Oksana
The Principles of Education System's Resilience in Conditions of Social Upheaval (on the Example of Ukrainian Schools in Conditions Russian-Ukrainian War)
- P. 151
Bondar Oleksii
Environmental Consciousness: Understanding the Sources, Content, Dimensions, and Types

Pedagogy

- P. 158
Abdurazagov Rasim, Aghajanli Ali Khudaverdi
Ways for Developing Students' Scientific Literacy Competency in 6th Grade Science Lessons

Pope Alexander VI Borjia: Lessons of Governing Body

UDC: 930.88.27

DOI: <https://doi.org/10.15421/172401>**Gugnin Aleksandr¹**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1997-2876>, a.gugnin@ukr.net**Lisnievska Yuliia²**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3068-0791>, 0558855@ukr.net¹*Dnipro Humanitarian University (Dnipro, Ukraine)*²*Dnipro Academy of Continuing Education (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The papacy is an institution of great hierarchical authority in the Catholic Church, which is administered by the pope for the establishment of a college of cardinals with the power to judge, consecrate and initiate. Increased criticism of the papacy, political and social changes at the turn of the 15th-16th centuries, and the moral crisis of the clergy initiated the Reformation, which essentially demarcated the spheres of activity of the papacy, which flowed into the minds of the believers. A significant driver of this accelerated process, as shown in the statistics, was the way of life, management style, and the flight marketing activities of Pope Alexander VI. The purpose of this article is to discredit the cult of specialness of the popes and the great hierarchy of the Vatican during the mid- and pre-reformation period.

The relevance of the article is indicated by the appearance and introduction of new scientific sources and historiographical materials about the situation and the negative influx of the Catholic religious elite not only in Europe, but on other continents. The subject of the article was the life and activity of two representatives of the Borjia clan - Rodrigo himself and his daughter Lucrezia, who significantly helped her father's political and marketing ambitions. This aspect of the problematics of history lessons is lost to the pontificate of Alexander VI. The person of Pope Alexander Borjia is super talkative. In the minds of the participants, they have acquired in themselves honors and vadas: intelligence, enlightenment, irresponsible passions, generosity and cruelty, suspicion and approachability, frankness and approachability. The article evaluates the pope's marketing infusion on political platforms in Italy, with the help of Lucrezia, selecting names that correspond to the pope's current political ambitions. The authors of the article, historically and historically, adopted the method of historical psychology in order to give a real and objective assessment of the thoughts and actions of their characters.

Keywords: papacy, Alexander VI, management style of the pontiff, incest, political power, administrative reforms, political marketing

Папа Александр VI Борджія: уроки правління

Гугнін Олександр¹, Ліснівська Юлія²¹*Дніпровський гуманітарний університет (Дніпро, Україна)*²*Дніпровська академія неперервної освіти (Дніпро, Україна)*

Анотація

Папство – це інститут вищого ієрархічного панування в католицькій церкві, який здійснюється папою за сприяння колегії кардиналів у виконанні влади судити, освячувати та навчати. Посилення критики папства, викликане політичними та соціальними змінами на переломі XV-XVI століть, моральна криза духовенства ініціювали Реформацію, яка суттєво обмежила сфери діяльності папства, його вплив на розум віруючих. Значним чинником прискорення цього процесу, як показано у статті, послужив спосіб життя, стиль управління, і навіть деякі політмаркетингові дії папи римського Александра VI. Метою статті є розвінчання культу особистості пап та вищої ієрархії Ватикану середньовіччя та передреформаційного періоду.

Актуальність статті визначається появою та введенням у науковий обіг нових джерел та історіографічних матеріалів про ситуацію та негативний вплив католицької релігійної верхівки не тільки у Європі, а й на інших континентах. Об'єктом статті послужило життя та діяльність двох представників клану Борджія – самого Родріго та його дочки Лукреції, яка значною мірою допомагала батькові у здійсненні його політичних та маркетингових амбіцій. Цей аспект проблематики уроків історії понтифікату Александра VI залишається нішевим. Особа Папи Александра Борджія суперечлива. На думку сучасників він поєднував у собі чесноти та вади: розум, освіченість, невгамовні пристрасті, великодушність і жорстокість, підозрілість і поступливість, відкритість і підступність. У статті оцінено маркетинговий вплив дій папи на політику Італії через Лукрецію, якій він добирав наречених, які відповідали актуальним амбіціям понтифіка. Автори статті, використовуючи сучасні джерела, обрали метод історичної психології, щоб дати реальну та об'єктивну оцінку думок та дій своїх персонажів.

Ключові слова: папство, Александр VI, стиль управління понтифіка, політична влада, адміністративні реформи, політичний маркетинг

Стаття надійшла / Article arrived: 16.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Понтифіки у Ватикані змінюються, і часом їх служіння триває зовсім недовго, проте сама організація, як і християнство, не поспішає з упродовженням змін. Церква сьогодні, на відміну від Середньовіччя та навіть початку минулого століття, вже не домінує у духовному світі і у вирішенні політичних і соціальних питань. Однак, помилкою було б і применшувати роль Апостольської столиці у житті не тільки Європи, а й інших континентів.

Мабуть, жоден понтифік Ватикану не привертав такої уваги, як папа Родріго Борджія, який назвав себе на честь великого полководця Александром. Підставою до посиленої уваги в образотворчому мистецтві, у документальній та художній літературі, і особливо у серіалах та фільмах переважно стали плітки, часом трагедійно-бурлескні. Тому ми не бачимо необхідності навіть перераховувати різнохарактерні джерела про його життя, сім'ю та діяльність.

Метою статті є вивчення механізму зміцнення влади і впливу особистості папи та вищої ієрархії Ватикану у середньовіччі та період перед реформацією.

Актуальність статті визначається появою та введенням у науковий обіг аналітичних джерел та історіографічних матеріалів про ситуацію та негативний вплив католицької релігійної верхівки на перебіг історичних подій не тільки у Європі, а й на інших континентах.

Об'єктом реалізації мети статті є життя та діяльність двох представників клану Борджія – самого Родріго та його дочки Лукреції, яка значною мірою допомагала батькові у здійсненні його політичних та маркетингових амбіцій. Цей аспект проблематики уроків понтифікату Александра VI залишається нішевим. Автори статті обрали метод історичної психології, щоб дати реальну та об'єктивну оцінку думок та дій своїх персонажів.

Виклад основного матеріалу.

Папа Александр VI зайняв Римський Престол в результаті компромісу між кардинальськими фракціями. Він став сильним і вмілим політиком, одним із найбільш впливових монархів свого часу, який спромігся посилити вплив Ватикану і об'єднати розрізнені і ворогуючі держави Італії того часу.

При першому голосуванні серед кандидатів на пост понтифіка, Родріго Борджія отримав 7 голосів із 23. Незважаючи на незначну кількість голосів, іноземні посланці у Римі стверджували, що саме кардинал Родріго має багато шансів виграти наступне голосування, оскільки він дуже багатий і готовий дуже щедро винагородити тих, хто його підтримає. Проте, написане радянськими авторами у 80-і роки минулого століття – неповна правда, оскільки новими джерелами достовірно встановлено, що Борджія був найвидатнішим кандидатом як у

організаційному, так і в інтелектуальному аспекті (Popes Full List, 2013). Його обрання було відзначено численними богослужіннями та вознесеннями подяки Всевишньому за таку щасливу подію. Нового папу оспівувала і світська література, яка говорила, що «Цезар колись зробив Рим великим, найбільшим же його нині робить Александр VI, бо перший був людина, а другий – бог» (Volker, 2019). Тепер він став «єпископом Риму, вікарієм Христа, наступником князя апостолів, верховним первосвященником Всесвітньої церкви, Великим понтифіком, патріархом Заходу, примасом Італії, архієпископом Римської провінції, рабом рабів Божих» (Strauss, 2008).

І хто ж він, раб рабів? Народився 1 січня 1431 року у Валенсії в сім'ї відомого військового та сестри кардинала. Виділявся серед однолітків великими здібностями до різних наук та оволодіння іноземними мовами. Вступив до Болонського університету, де вивчав юриспруденцію так старанно, що отримав ступінь доктора права за півтора року (Christofer, 2011), хоча зазвичай це тривало п'ять років. Та незважаючи на гучні перемоги в судових процесах, молодому Родріго незабаром набридло це рутинне заняття, і він одягнув військовий мундир. А незабаром, його рідний дядько був обраний папою і наполіг, щоб племінник відмовився від військової кар'єри і одягнув сутану. Завдяки такій високій протекції початківець стрімко пройшов кілька ступенів церковної ієрархії і у віці 24 років став кардиналом.

На той час, пише Рейнхардт Фолькер, Родріго «помітно виділявся серед римських прелатів не тільки розумом і освіченістю, але й надзвичайно поставною, магнетичною зовнішністю, яка у поєднанні з вишуканими манерами та проникливим голосом змушувала тремтіти жіночі серця» (Volker, 2019). Невтомна подвижницька діяльність Родріго Борджія на своїй посаді призвела до того, що в народі його прозвали «Соломоном – за мудрість, Іовом – за терпимість і Мойсеєм – за вірність Божим законам та настановам» (Volker, 2019).

Син свого часу, Александр VI мислив і діяв відповідно до традицій і прикладів життя попередніх пап. Але, як розумніший і більш послідовний від більшості своїх попередників, він «зумів впритул наблизитися до не досягнутого ніким з них ідеалу – створення потужної теократичної держави, керованої єдиною династією. Родріго Борджія та його сини відлякували суперників не жорстокістю та віроломством, а силою, рішучістю та успішністю» (Sabatini, 2002). Саме заздрістю та ненавистю, породженими цим страхом, можна пояснити тенденційність та недостовірність історіографів у викладі епізодів початку понтифікату Александра VI.

Проте на початку Родріго Борджія «показав себе на цій посаді чудово – він був людиною вмілою, розпорядчою і до того ж вмілим політиком» - пише Анна Маха-Асланідов у книзі «Філософія Нікколо

Макиавеллі і її актуальне застосування» (Macha-Aslanidov, 2012). А в книзі Сабатіні «Життя Чезаре Борджія» знаходимо таку ремарку до характеристики новообраного папи: «Родріго Борджія аж ніяк не був святим, але ніхто і не висував такої вимоги в якості професійної придатності нового папи римського». (Sabatini, 2002).

Подібно до інших первосвящеників, Александр VI почав правління з вигнання політичних противників: сімей Орсіні, Вітеллі, Колонна. Вже на початку його кар'єри, пише польський історик Марчін Саланський, був помітний один із гріхів того часу: кумівство. «Без сумніву, двоюрідний брат чи племінник на посаді радника чи канцлера був більш вірним і заслуговував на довіру в небезпечні часи, ніж хтось сторонній» (Salański, 2012). У повній відповідності до цього положення, сини Борджія, 17-річний Чезаре та 18-річний Джованні, отримали високі посади архієпископа Валенсії та верховного констебля Неаполя. Ці призначення привабили до Рима безліч близьких та далеких родичів нового папи, у якого вони з вдячністю почали отримувати вигідні місця.

Від самого початку свого понтифікату Александр жив у замку Святого Антонія. Замок вимагав реконструкції, і вже перед кінцем 1492 року реставраційні роботи було завершено, а замок набув свого нинішнього зовнішнього вигляду. Слід зазначити, що управлінська діяльність папи була цілком ортодоксальною і мала переважно адміністративний характер. Він намагався організувати хрестовий похід, запровадив церковну цензуру в Німеччині, де у той час видавалося багато антиримських книг. Не маючи можливості розправитися з відлученим у 1497 році Джіроламо Савонаролою, який вимагав скинення злочинного папи, Александр VI надав активну підтримку його противникам, яким вдалося захопити і стратити Савонаролу. За папи почали продавати індульгенції на звільнення душ, які перебувають у чистилищі. Папа на всі способи збирав гроші – конфіскував майно багатих людей, призначення на посади кардиналів роздавав на власний розсуд - залежно від політичної чи фінансової вигоди. За роки правління понтифік призначив 47 кардиналів.

Понтифік провів ефективні заходи, що значно приборкали претензії церковних ієрархів на володіння територіями та майном. Однак повній реалізації цих планів завадили нагальні політичні турботи, зокрема збирання церковних земель у єдине князівство. Одним із перших папа послав місіонерів у Новий Світ, засудив місцеві забобони, втрутився в діяльність Іспанської Інквізиції, вимагаючи пом'якшення вироків. В 1493 видав буллу, що визнала за королями Іспанії та Португалії право на володіння землями, відкритими у морських походах; булла затверджувала договір про поділ світу між цими державами.

Папа серйозно дбав про Рим. Він укріпив мавзолей Адріана, перетворивши його на справжню фортецю, а укріплення Торре ді Нона захистило місто від нападів з боку моря. Папа став покровителем римського університету, підтримував його професорів.

Александр VI провів у Римі адміністративну реформу, розділивши місто на чотири округи та поставивши на їх чолі чиновників, наділених широкими правами. За їх допомогою Борджія почав позбавлятися незадоволених його політикою військових офіцерів, незважаючи навіть на їх бойові заслуги. Управлінські досягнення Борджія здобули визнання у всій Європі, хоч і не завжди збирали прихильників. Посли при дворі понтифіка переказали від імені європейських королів запальне засудження папських дій, які завдавали шкоди католицькій церкві. У відповідь Борджія заявив: «Ці деспоти насмілюються дорікати наміснику Св. Петра і звинувачують мене у якихось убивствах і крадіжках, тим часом як самі залишають цілі королівства своїм дітям та вбивають у своїх кривавих бійках мільйони громадян?! Забирайтеся геть, жалюгідні сателіти, і передайте тим, хто вас послав, що мені ще багато чого доведеться зробити, щоб зрівнятися з ними в їхніх злочинах!» (Александр VI, 2023). Попри таку вибуховість і категоричність, Александр від природи був людиною не злобливою та доброзичливою, – зауважує Сабатіні, – у своїх управлінських акціях був готовий швидше прощати, ніж карати. Кожного вівторка будь-який римлянин міг особисто потрапити на прийом до папи у пошуках захисту та правосуддя.

На окреме висвітлення заслуговує питання, яке пізніше набуло травестійно-бурлескного характеру в оцінюванні правління понтифіка – це його стосунки з жінками. Насамперед виникає теоретичне питання: а про що тут може йтися, якщо при вступі до будь-якого священного сану католицької церкви вимагається обітниця безшлюбності? Загалом, у XV столітті прелати католицької церкви дозволяли собі у особистому житті дуже багато. Наприклад, один з попередників Александра VI, папа Пій II, залишив у спадщину по собі не тільки повну автобіографію, а й написані ним еротичні вірші. Родріго Борджія визнав своє батьківство щодо дітей його коханки Ванози де Каттанеї, незважаючи на її статус заміжньої жінки. Останньою співмешканкою Родріго, яка народила йому дочку, стала Джулія Фарнезе, молодша від Александра на 45 років.

П'ятдесятирічний Родріго дбайливо стежив за вихованням своїх дітей, виховуючи своїх хлопчиків як принців. Дочка Лукреція виховувалася під наглядом його кухні, іспанки Адріане де Міла, вдови дворянина Людовіко Орсіні. Вона одержала гарну домашню освіту, володіла італійською, каталонською та французькою мовами, читала латиною, розбиралася в поезії, добре танцювала (Лукреція Борджія, 2023).

На початку XVI ст. Італія складалася з кількох купецьких республік та численних самостійних князівств, політично роздроблених за абсолютистською формою правління. Між цими державами точилася безперервна боротьба. Папська область знаходилася у центрі Італії, зміцнення її позицій на політичному ринку було першочерговим завданням понтифіка. У побудові Папської держави династично-шлюбна політика була невід'ємним елементом управління, а політична діяльність Александра VI, незважаючи на часи його правління, може послужити яскравим прикладом майстерного застосування інструментів політичного маркетингу. У цьому зв'язку варто нагадати, що «політичний маркетинг є сукупністю економічних, організаційних та дослідницьких дій, спрямованих на задоволення потреб політичного ринку» (Gugin, 2012).

Можна стверджувати, що політичним продуктом папи, який він впровадив на політичний ринок, виступала дочка папи Лукреція, починаючи з 12 років. На ті часи це не було чимось незвичайним, оскільки саме в цьому віці жінки мали право вступати у шлюб. Крім того, на думку відомого теоретика моралі Едуарда Фукса, автора монографії «Історія моральності»: «Для більшості молодих аристократок краса була тим капіталом, який вони пускали в обіг і який майже завжди приносив їм лихварський відсоток. Вони приїжджали до столиці..., виходили заміж за видатних та заможних людей» (Fuchs, 1912). Що ж до Лукреції, то вона була слухняним знаряддям у політичній грі папи. Славилася незвичайною красою, здобула прекрасну освіту (Kantecki, 2023).

Повертаючись до питання про значення політмаркетингового продукту, слід наголосити, що з проблематикою будь-якого продукту (товару, акції чи людини) «пов'язані усі проблеми та рішення, що стосуються характеристики сподіваної політичної користі» (Jaśniok, 2007). Політичний консультант клану Борджія Н. Макіавеллі писав: «Кожен, хто бажає установити сильну державу та забезпечити її законами, повинен почати з припущення, що усі люди гріховні і, більш того, готові виказати свою гріховну сутність при першій зручній можливості... Тому державець повинен уміти бути водночас людиною, звірем, левом і лисицею... Він не повинен тримати слово, якщо це може бути невигідно для нього. Він повинен володіти великим мистецтвом обману і лицемірства» (Viroli, 2011). Макіавеллі переконував, що використання неетичних засобів кланом Борджія виправдане, якщо завдяки ним вдається отримати сподіваний політичний результат. Можна сказати, що Александр VI діяв цілком у руслі подібних рекомендацій, тричі видаючи свою дочку заміж з політичних міркувань, оскільки палко прагнув перетворити Папську область у велику централізовану державу під головуванням родини Борджія на чолі з Чезаре.

На думку сучасних істориків, ореол фатальної красуні, ненаситної коханки і отруйниці, яка невтомно надихала свою злочинну родину на нові злодіяння, навколо Лукреції створила буйна уява письменників. Наприклад, відомий французький письменник Віктор Гюго у драмі «Лукреція Борджа» намалював такий образ героїні: «Уявіть моральне каліцтво, найогидніше, найвідрадливіше, помістіть його там, де воно виділятиметься найсильніше, - у серці жінки, наділеної усіма дарами фізичної краси і царської величі». Олександр Дюма дотримувався подібної думки: «Лукреція мала головку Рафаелевої Мадонни і душу Мессаліни». Але варто завершити ці звинувачення словами Сабатіні: «Весела і дотепна, миловидна і чуттєва, вона була цілком невинною істотою, чия воля з дитинства підкорялася хитрошам батька..., вона не знала відмови ні в чому, що можна купити за гроші, але не мала права голосу під час вирішення власної долі» (Sabatini, 2002).

Лукреція була одружена тричі. У 1493 році папа видав її заміж за Джованні Сфорца, племінника правителя Мілана Лодовіко Сфорца, союз із яким був йому на той момент вигідний (Джованні вдівець, на 13 років старший за дружину, одержав за неї 31 000 дукатів посагу і посаду у папській армії). Та вже у 1497 році політичний альянс із правителем Мілана розпався, і папа переконав Сфорца у необхідності припинення шлюбу. Публічно зганьблений сім'єю Борджія Джованні Сфорца взявся поширювати чутки про інцест між колишньою дружиною та її батьком і зробив усе можливе, щоб помститися. «Початок пліток про те, що ворожість батька Лукреції та її старших братів до її чоловіка пояснюється ревностями, тому що всі троє люблять її аж ніяк не по-родинному, простежується саме від Джованні» (Kantecki, 2023).

У цей час у політичних цілях папа прагнув зблизитися з арагонською династією, що царювала в Неаполі. Він звернув увагу на сімнадцятирічного Альфонсо, побічного сина арагонського короля, і віддав за нього Лукрецію. Але цей союз із королем Франції порушив дружні стосунки сім'ї Борджія з іншою, неаполітанською династією. Отже, треба було виправити помилку, бо «чоловік Лукреції вже був не потрібен» (Sabatini, 2002). В результаті, другий чоловік Лукреції був задушений у своєму ліжку, ймовірно за наказом її брата, Чезаре.

Незабаром папа почав планувати третій шлюб дочки. Її руку запропонували молодому вдівцю Альфонсу д'Есте, спадкоємцю герцога Феррари, одному з наймогутніших правителів поділеної країни. У цього шлюбу, пишуть дослідники, теж був політичний сенс, «мова йшла про можливий союз понтифіка та Феррари проти Венеції» (Strauss, 2008). Спочатку батько і син відмовлялися через погану репутацію Лукреції, але під тиском короля Людовика XII та величезного посагу у 100 000 дукатів погодилися. Після вінчання з Альфонсо

життя Лукреції, на думку сучасників, протікало досить спокійно та мирно, не даючи більше підстав до пліток. Лукреція з часом зуміла знайти дорогу до серця чоловіка та свекра.

Після смерті Александра VI у 1503 шлюб втратив політичне значення, але Альфонсо не став намагатися позбутися дружини, хоча йому настійно радили «повернути» її Джованні Сфорца. Можливо, особисті стосунки були не безхмарними, але чоловік довіряв її політико-адміністративним здібностям. У результаті Лукреція мала «репутацію жінки мудрої та добродісної» (Safański, 2012). Вона підтримувала митців, особливо художників, а також заснувала у Феррарі жіночий монастир та благодійну організацію для допомоги бідним. 24 червня 1519 року Лукреція померла у віці 39 років від пологової лихоманки, склавши заповіт, у якому приділяла частину спадщини католицьким храмам та монастирям Ферари.

Сам понтифік помер у віці 72 років, за офіційною версією від застуди, але поширювалися різні чутки: що він отруївся солодощами, що до вбивства причетний син Чезаре тощо. За іншою версією, папа підмішав отруту у вино кардиналам, яких хотів позбутися, але ненароком сам його випив.

Висновки.

Незабутня історія сімейства Борджія в Римі епохи, що передувє Відродженню, цікава і важлива передусім дослідженням детермінацій прагматичних дій персонажів. Сімейству приписували численні гріхи: вбивства, святотатство, інцест. Багато з цих гріхів, можливо, були вигадані політичними та духовними супротивниками всесильного клану. Вище був представлений актуальний погляд на цю проблему. До історії увійшли троє із сімейства Борджія: Родріго,

папа Александр VI, і двоє з його позашлюбних дітей, Чезаре та Лукреція.

Молодий Родріго, приїхавши до Риму, виявився енергійним, амбітним, владолюбним і жорстоким діячем, який завдяки майстерному використанню політичних маніпуляцій та інтриг швидко став багатим і впливовим кардиналом. Цьому допомогли і його численні коханки. Ставши понтифіком, Борджія не зупиняється, а далі посилює свою політичну, не забуваючи і про своїх дітей. Його улюбленець, Чезаре, який – попри церковні традиції – у 17 років став кардиналом, прославився на всю Європу оргіями, терором і розбоем по відношенню до неугодних. Він залишається однією з найбільш неоднозначних особистостей в історії Європи. Макіавеллі взяв його як прообраз свого «Правителя» і описав як політика, безпринципного і нерозбірливого у засобах. Що стосується Лукреції, то як найстрашніший гріх їй приписують інцести. Сучасні історики, за свердженням польських авторів, відкидають ці звинувачення як несправедливі та необґрунтовані. Не підлягає дискусії одне – батько неодноразово використав її для розширення своєї влади та впливу. Після смерті папи та старшого брата проти Лукреції не було жодних звинувачень, палац герцога Феррарського був одним з найбільш блискучих у Європі. Під її покровительством творили знамениті поет Аріосто та художник Тіціан.

Особисте життя папи Александра VI, з погляду католиків, просто неможливо оправдати, а його понтифікат не приніс честі церкві (Pastor, 2018). Але у іспанському місті Хатива, звідки походив Родріго Борджія, встановлений пам'ятник понтифіку, його пам'ятають і ним пишуться.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Александр VI. Папа, якого Рим не забуде. (2003, Червень 15). Відновлено з <https://www.jw.org/uk/бібліотека/журнали/w20030615/Александр-VI-Папа-якого-Рим-не-забуде/>
- Греченко, В. А., Чорний, І. В., Кушнерук, В. А., & Режко, В. А. (2005). *Історія світової та української культури*. Київ: Літера ЛТД.
- Лукреція Борджія. (2023). Відновлено з <https://www.druki.com>
- Олександр VI. (2023). Відновлено з https://uk.wikipedia.org/wiki/Олександр_VI
- Отрош, М. І. (2017). *Місце і роль Католицької церкви у міжнародному правопорядку*. (Монографія). Київ; Одеса: Фенікс.
- Папа Александр VI. Демаркаційна лінія. (2023). Відновлено з <https://www.jw.org/uk/бібліотека/журнали/g201503/папа-александр-vi-демаркаційна-лінія/>
- Свищо, Ю. (2018). *Рецепція базових принципів лібералізму в українській філософській думці XIX – початку XX століття*. (Дисертація на правах рукопису на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, Україна.
- Borgiowie z rodu Borja. (2012, August 11). *Rzeczpospolita*. Retrieved from <https://www.rp.pl>historia>
- Chmielewski, P. (2024). *Pontyfikat krzyżysu. Dlaczego ustąpił papież Benedykt XVI*. Warszawa: Esprit.
- Christofer, H. (2011). *Bordziowie i ich wrogowie*. Warszawa: EMPIK.
- Fuchs, E. (1912). *Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. (Band I). Munchen: Albert Langen.
- Gugin, O., & Ostasz, G. (2012). *Polityka i marketing. Próba analizy strukturalno-funkcjonalnej*. (Monografia). Rzeszów: Amelia.
- Jaśniok, M. (2007). *Strategie marketingowe na rynku politycznym*. Kraków: Oficyna WKB.
- Kantecki, G. (2023). Dzieciństwo Lucrecji Borgii. Jak wyglądały młode lata córki papieża? *Wielka historia*. Retrieved from <https://www.wielkahistoria.pl>
- Macha-Aslanidov, A. (2012). *Nikolo Machiavellego filozofia władzy i jej aktualne odniesienie*. Warszawa: EMPIK.
- O'Malley, J. W. (2012). *Historia papieży*. Warszawa: WAM.

- Pastor, L. (2018). *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*. (1 Band: Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance bis zur Wahl Pius'II). German Edition: Literaricon.
- Popes Full List. (2013). *The Guardian*. Retrieved from <http://www.the.guardian.com/news/datablog/2013/feb/popos-full-list>.
- Sabatini, R. (2002). *The life of Cesare Borgia. A History and Some Criticisms*. Warszawa: PWN.
- Sałanski, M. (2012). *Aleksander VI – lubieżnik czy mąż stanu?* Відновлено з <https://histmag.org/Aleksander-VI-lubieznik-czy-maz-stanu-6948>.
- Strauss, L. (2008). *O Machiavellim*. Kraków: Tania Książka.
- Viroli, M. (2011). *Uśmiech Machiavellego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Volker, R. (2019). *Alexandr Borgia*. Warszawa: EMPiK.
- Woroniecki, M. (2022). *Katolicyzm jako ideologia autorytarnej władzy*. Warszawa: EMPiK.

REFERENCES

- Alexander VI*. (2023). Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Alexander_VI
- Alexander VI. A Pope that Rome will not forget*. (2003, June 15). Retrieved from <https://www.jw.org/uk/biblioteka/zhurnali/w20030615/Alexander-VI-Papa-yako-Rim-ne-zabude/>
- Borgiowie z rodu Borja. (2012, August 11). *Rzeczpospolita*. Retrieved from <https://www.rp.pl>historia>
- Chmielewski, P. (2024). *Pontyfikat kryzysu. Dlaczego ustąpił papież Benedykt XVI*. Warszawa: Esprit.
- Christofer, H. (2011). *Bordziowie i ich wrogowie*. Warszawa: EMPiK.
- Fuchs, E. (1912). *Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. (Band I). Munchen: Albert Langen.
- Grechenko, V. A., Black, I. V., Kushneruk, V. A., & Rezhko, V. A. (2005). *History of world and Ukrainian culture*. Kyiv: Litera LTD.
- Gugin, O., & Ostasz, G. (2012). *Polityka i marketing. Próba analizy strukturalno-funkcjonalnej*. (Monografia). Rzeszów: Amelia.
- Jaśniok, M. (2007). *Strategie marketingowe na rynku politycznym*. Kraków: Oficyna WKB.
- Kantecki, G. (2023). Dzieciństwo Lucrecji Borgii. Jak wyglądały młode lata córki papieża? *Wielka historia*. Retrieved from <https://www.wielkahistoria.pl>.
- Lucrezia Borgia*. (2023). Retrieved from <https://www.druki.com>
- Macha-Aslanidov, A. (2012). *Nikolo Machiavellego filozofia władzy i jej aktualne odniesienie*. Warszawa: EMPiK.
- O'Malley, J. W. (2012). *Historia papieży*. Warszawa: WAM.
- Otrosh, M. I. (2017). *The place and role of the Catholic Church in the international legal order*. (Monograph). Kyiv; Odesa: Phoenix.
- Pastor, L. (2018). *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*. (1 Band: Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance bis zur Wahl Pius'II). German Edition: Literaricon.
- Pope Alexander VI. Demarcation line*. (2023). Retrieved from <https://www.jw.org/uk/biblioteka/zhurnali/g201503/papa-aleksandr-vi-demarcatsijna-liniya/>
- Popes Full List. (2013). *The Guardian*. Retrieved from <http://www.the.guardian.com/news/datablog/2013/feb/popos-full-list>.
- Sabatini, R. (2002). *The life of Cesare Borgia. A History and Some Criticisms*. Warszawa: PWN.
- Sałanski, M. (2012). *Aleksander VI – lubieżnik czy mąż stanu?* Відновлено з <https://histmag.org/Aleksander-VI-lubieznik-czy-maz-stanu-6948>.
- Strauss, L. (2008). *O Machiavellim*. Kraków: Tania Książka.
- Svishto, Yu. (2018). *Reception of the basic principles of liberalism in Ukrainian philosophical thought of the 19th and early 20th centuries*. (Dissertation on manuscript rights for obtaining the scientific degree of Candidate of Philosophical Sciences). National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Kyiv, Ukraine.
- Viroli, M. (2011). *Uśmiech Machiavellego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Volker, R. (2019). *Alexandr Borgia*. Warszawa: EMPiK.
- Woroniecki, M. (2022). *Katolicyzm jako ideologia autorytarnej władzy*. Warszawa: EMPiK.

Azerbaijani Wedding Ceremony: Traditions and Symbols

UDC: 93/94

DOI: <https://doi.org/10.15421/172402>**Hamzayeva Nurlana Qarib**Ph.D., Senior Teacher, <https://orcid.org/0009-0009-7296-5681>, Hemzeyevanurlana010@gmail.com*Ganja State University (Ganja, Azerbaijan)*

Abstract

The article "Azerbaijani Wedding Ceremony: Traditions and Symbols" explores the rich cultural heritage of wedding ceremonies in Azerbaijan, revealing their traditional elements and symbols. The author examines in detail various aspects of the wedding ceremony, starting with preliminary preparations and ending with subsequent customs, tracing the influence of historical, religious and cultural factors on the formation of these traditions. The article also draws attention to the symbolic significance of various elements of the wedding ceremony, such as jewelry, costumes, musical compositions and ritual actions, as well as their role in the preservation and transmission of cultural heritage. The research is based on an analysis of sources, interviews with representatives of the Azerbaijani community and observations of modern wedding practices. The results of the work help to better understand the richness and depth of Azerbaijani wedding traditions and their role in shaping the cultural identity of the people.

Relevance: The study of the Azerbaijani wedding ceremony is relevant in the modern context, as it will help to understand and penetrate the spirit of the local people more deeply. To identify the traditions and symbols associated with this rite is important for the preservation of the cultural heritage of Azerbaijan and its presentation to the secular community.

Purpose: The purpose of this article is to study the Azerbaijani wedding ceremony with a focus on traditions and symbols in order to identify their meaning and meaning.

Results: The study revealed the main features of the Azerbaijani wedding ceremony, including traditions and symbols. A historical study was conducted based on literary and archival sources, as well as data from modern wedding ceremonies.

Conclusions: The study of the Azerbaijani wedding ceremony makes it possible to understand its great importance for the local population. It is important to preserve and continue the traditions and symbols associated with this rite in order to preserve the cultural heritage of Azerbaijan and pass it on to future generations. Awareness and respect for these traditions and symbols help to strengthen national identity and unite the people.

Keywords: traditions, customs, cultural heritage, Turkic peoples, wedding ceremony

Азербайджанська весільна церемонія: традиції та символіка

Хамзаєва Нурлана Каріб*Гянджінський державний університет (Гянджа, Азербайджан)*

Анотація

У статті «Азербайджанська весільна церемонія: традиції та символіка» досліджується багата культурна спадщина весільних церемоній в Азербайджані, розкриваються її традиційні елементи та символіка. Автор детально розглядає різні аспекти весільного обряду, починаючи з попередньої підготовки і закінчуючи подальшими звичаями, простежуючи вплив історичних, релігійних та культурних чинників на формування цих традицій. У статті також звертається увага на символічне значення різних елементів весільного обряду, таких як прикраси, костюми, музичні композиції та ритуальні дії, а також їх роль у збереженні та передачі культурної спадщини. Дослідження базується на аналізі джерел, інтерв'ю з представниками азербайджанської громади та спостереженнях за сучасною весільною практикою. Результати роботи допомагають краще зрозуміти багатство і глибину азербайджанських весільних традицій і їх роль у формуванні культурної самосвідомості народу.

Актуальність вивчення азербайджанського весільного обряду є актуальним в сучасному контексті, так як це допоможе більш глибоко зрозуміти і проникнути в дух місцевого народу. Виявити традиції та символи, пов'язані з цим обрядом, має важливе значення для збереження культурної спадщини Азербайджану та його представлення перед світловим співтовариством.

Метою статті є вивчення азербайджанського весільного обряду з основним акцентом на традиціях і символах, щоб виявити їх значення і сенс.

Результати дослідження виявило основні особливості азербайджанського весільного обряду, включаючи традиції та символи. Було проведено історичне дослідження, засноване на літературних та архівних джерелах, а також зібрані дані з сучасних весільних церемоній.

Висновки вивчення азербайджанського весільного обряду дозволяють зрозуміти його величезне значення для місцевого населення. Важливо зберігати і продовжувати традиції і символи, пов'язані з цим обрядом, щоб зберегти культурну спадщину Азербайджану і передати його майбутнім поколінням. Усвідомлення і повага до цих традицій і символів допомагають зміцнити національну ідентичність і згуртувати народ.

Ключові слова: традиції, звичаї, культурна спадщина, тюркські народності, весільний обряд

Стаття надійшла / Article arrived: 18.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Introduction.

The Azerbaijani wedding ceremony is an important part of the culture and traditions of this country. For centuries, weddings in Azerbaijan have been accompanied by a variety of rituals, rituals and symbols that have played an essential role in shaping and maintaining the socio-cultural identity of the population. Nevertheless, today the study of the Azerbaijani wedding ceremony and its traditions is an urgent and important topic for study.

The purpose of our research is to analyze and describe the main traditions and symbols of the Azerbaijani wedding ceremony, as well as to identify their significance and evolution throughout historical development. To achieve this goal, we used a variety of research methods, including analysis of literary sources, field research with the participation of participants in the wedding ceremony and historical reconstruction.

The definition of the subject of the study is based on the study of various aspects of the wedding ceremony, including its main phases, rituals and symbols. We also consider the socio-cultural, religious and historical contexts that influence the formation and evolution of the Azerbaijani wedding ceremony.

This article is an attempt to systematize and summarize the available knowledge about the traditions and symbols of the Azerbaijani wedding ceremony using new approaches and research methods. She also contributes to a broader understanding of the cultural, social and historical significance of the wedding ceremony in Azerbaijan. We hope that the results of this research will be useful both for the scientific community and for fans of Azerbaijani culture and traditions.

Analysis of preliminary studies and publications.

The national wedding rituals of Azerbaijanis have been studied in the works of various researchers, anthropologists, ethnographers and folklorists, both from Azerbaijan and from other countries.

One of the most famous researchers of Azerbaijani wedding rituals is the folklorist Ahmed Aghdamli (1897-1954). His work "Saj" described the wedding ceremony of Azerbaijanis in detail, including all its stages: matchmaking, gift exchange, wedding day rituals, dinner of the groom's family, etc. Aghdamli's relatively voluminous scientific work has become an important source of information about wedding ceremonies and traditions of Azerbaijanis.

Another well-known researcher of the national wedding rituals of Azerbaijanis is the Azerbaijani folklorist R. Zia Mahmudov. Various articles and books by Mahmudov, such as "The Azerbaijani wedding ceremony and its components" and "Traditional Azerbaijani wedding ceremonies", describe in detail the traditional rituals, clothes, musical instruments and songs that accompany the wedding ceremony of Azerbaijanis.

In addition, studies of the national wedding ceremonies of Azerbaijanis have been conducted by other scientists in ethnography and anthropology. They often

based their research on local traditions, local sources and interviews with local residents of Azerbaijan.

Research on wedding ceremonies of Azerbaijanis began in the late XIX - early XX century and continues to this day. These works made it possible to preserve and interpret the rich cultural heritage of Azerbaijan in the field of wedding customs and traditions.

The purpose of this article is to examine the main traditions and symbols that accompany the Azerbaijani wedding ceremony.

The article will describe in detail how the Azerbaijani wedding takes place, what rituals are performed, what customs are observed. The meaning of symbols such as the kerchief, which is considered a symbol of purity and chastity, as well as the ring, which is a symbol of infinity and unity, will be considered.

The importance of traditions such as matchmaking and drinking sweet tea, reading the Kelam-i-Kheyrat prayer at the wedding ceremony and the tradition of treating guests with special dishes will also be studied.

The purpose of the article is to introduce readers to the rich cultural heritage of the Azerbaijani wedding, to show the uniqueness and beauty of these traditions, as well as to identify their significance and significance for the local population.

The results of the study.

A wedding is one of the most significant events in the culture of every nation, and Azerbaijan is no exception. The Azerbaijani wedding ceremony is a rich and traditional ritual that reflects the rich heritage and cultural identity of this country.

One of the most important parts of a wedding in Azerbaijan is an engagement. An engagement usually takes place a few months before the wedding, and is the official announcement of an upcoming marriage. During the engagement, the parents of both future spouses meet to discuss the details of the wedding and the mutual terms of the deal. Traditionally, the groom offers the bride a ring and gifts that will serve as a symbol of his love (Gantskaya, 1990, pp. 172-174).

The main symbol of the Azerbaijani wedding is the wedding kerchief, known as the "kahkul". This is a patterned silk handkerchief that the bride wears on her head, then it goes to the groom and so on. The kerchief is usually richly embroidered and decorated with pearls and sequins. This traditional element of the wedding dress is a symbol of the bride's virginity and purity.

Weddings in Azerbaijan are famous for the variety of dishes on the table. The traditional wedding gastronomic wealth of Azerbaijan reflects the richness of its culture and history. Among the most famous dishes are "pilaf" – rice cooked with various meat and vegetable ingredients, and "dolma" – lamb breast, taken out from the inside, filled with rice and spices. These dishes reflect the influence of Persian and Turkish cuisine.

A number of traditional rituals are performed during the wedding. One of the most popular rituals is the

"circling of fire". The spouses must step over the fire together, which symbolizes their unity. Another common rite is the "separation of the grenade." The grenade is usually cut into pieces and the couple gets one piece of it. This ceremony symbolizes prosperity and fertility in marriage.

The Azerbaijani wedding ceremony is not only a holiday, but also a cultural event that unites families and communities. This is the time when the whole country gathers to celebrate and support a new marriage

Being an integral part of Azerbaijani culture, the process of creating a family consists of step-by-step rituals, which vary depending on the region of residence, but preserving national colorfulness.

So, the wedding ceremony begins with "Giz herme". Giz herme is one of the national wedding ceremonies traditionally followed by Azerbaijanis. This ceremony is a marriage ceremony where the newlyweds officially announce their marriage and celebrate it with relatives and close friends. Giz herme includes several stages, each of which has its own symbolic meaning (Abbasova, 2014).

The first stage is a marriage proposal. The groom and his next of kin arrive at the bride's house, where they make an official request for the girl's hand. It can be a formal announcement or a ceremony accompanied by music and singing. If the girl's parents agree to the proposal, they agree, and the wedding continues.

The second stage is the nikyah ceremony. Nikyakh is the official conclusion of a marriage between newlyweds. The ceremony is usually held in a mosque or at home. An Imam (religious person) must be present to say special prayers and conduct the ceremony. After reading a prayer and exchanging rings, the couples are officially announced their consent to marriage. The third stage is the wedding celebration. After the nikyah ceremony, the newlyweds and their guests go to the wedding party. There is a lot of dancing and music at the festival, as well as traditional dishes and drinks. Wedding traditions and rituals are performed to symbolize happiness, prosperity and well-being for the young.

Giz herme is an important and wonderful national rite in Azerbaijan, which emphasizes the importance of family values and cultural traditions. This ceremony combines ancient rituals and modern customs, preserving the wealth and history of the Azerbaijani people. An Azerbaijani wedding is a special and solemn event, which is accompanied by a number of national rituals and traditions. One of these rituals is matchmaking, which precedes the celebration itself.

Matchmaking in Azerbaijan is a serious and solemn event, during which representatives of the bride and groom come together to discuss the terms of the wedding and officially submit a marriage proposal. This is especially important for the parties to make sure that the families of the future spouses agree to this union.

When the groom's relatives and close friends go to the bride's relatives, they need to come with a gift

and prepared words to announce their intentions. They usually bring sweets, fruits, money or other items that are traditional symbols of prosperity and well-being. A special role in matchmaking is associated with the "bashlyg", which is a symbolic payment as compensation for the loss of the bride's virginity. The bashlyg is paid to the bride's parents as a symbol of trust and respect for their daughter. Usually it is money or jewelry that is offered by the groom's family. The amount of the salary may vary depending on the status of the bride and groom's family, as well as on their arrangements and capabilities (Tahmasib, 2010)

After completing the matchmaking and accepting the bashlyg, the bride's parents give their gifts to the guests to express gratitude for their support. Usually it can be a fruit or candy set, as well as items that can be used in the future home of a young family. The national wedding ceremony of Azerbaijanis is distinguished by its deep symbolism and embodies mutual respect and support between the families of the bride and groom. It helps to strengthen family ties and create a warm atmosphere on the eve of the wedding. The Azerbaijani wedding is one of the most important and solemn events in the life of Azerbaijanis. This national wedding ceremony has many ancient traditions and symbols that reflect the rich culture and history of this nation. A wedding in Azerbaijan usually begins with the preparation of the bride. In the weeks leading up to the wedding, she spends time at her home with her close friends who help her prepare for this important day. During this period, the bride must be away from the eyes of strangers and therefore the windows in her room are usually closed (Suleymanova, 2010)

On the wedding day, the bride wears a wedding dress, which is usually an elegant national dress. It is also decorated with jewelry, usually gold jewelry, which symbolize wealth and prosperity. Other family members also dress up in traditional national outfits.

During the wedding, a musical and dance performance is arranged to maintain the festive atmosphere. Traditional musical instruments such as tar and kamancha play a special role in this process. The guests also participate in dances and songs to express joy and fun (Azerbaijani folklore, 2005).

After the wedding, the newlyweds' family usually organizes the ceremony of handing over the wedding gift from the groom's family to the bride's family. It consists of a ceremony of exchanging gifts and cash, which is a traditional way of confirming family ties and mutual understanding between two families.

After the wedding, the newlyweds go to their new home, where they usually wait for relatives and guests to conduct the last stage of the wedding ceremony. Which includes various rituals and traditions such as decorating the house, distributing gifts and wishes, and cooking traditional dishes.

Wedding ceremonies in Azerbaijan, as in many other cultures, have their own characteristics and differences

depending on the region. These differences may relate to aspects such as wedding preparations, ceremony, traditional customs and rituals, as well as decor and outfits (Efendiev, 1981).

Let's start with the preparations for the wedding. In the Republic of Azerbaijan, it is very important to observe traditions and customs, so the preparation process can vary greatly in different parts of the country. In some regions, newlyweds must undergo a series of tests and tasks to confirm their readiness for marriage. Such tests may include tasks to acquire new skills, prepare gifts, or show your physical strength. In other regions, the rites of gift exchange between the families of the bride and groom are held at the first stage, which may also differ depending on the area (Grishaev, 1990).

The wedding ceremony may also have its own peculiarities in different regions. In some places, large ceremonies are held, with the participation of many guests, dancing and music. One of the traditional ceremonies is the laying of crowns on the heads of the young, which symbolizes their acceptance of their new status – spouses. In other regions, modest ceremonies are held dedicated only to the newlyweds themselves and their close relatives (Abdullaev, 2005).

Traditional wedding dress may also vary from region to region. In many places, the bride wears a magnificent and bright wedding dress, openwork and decorated with luxurious embroidery and jewelry. However, in some regions, the bride may wear interesting national costumes that correspond to the traditions of local culture (Karabakh: folklore, 2012a).

In the wedding ceremonies of Azerbaijan, it is also the custom to decorate the wedding place, shopping aisles and houses of the bride and groom. Different materials and decorations are used in each region, reflecting local traditions.

In recent years, a number of changes have taken place in the national wedding ceremony of Azerbaijanis, reflecting modern trends and the influence of Western culture. Here are some major changes:

Mixing traditions: Nowadays, more and more Azerbaijani couples are trying to mix traditional wedding ceremonies with elements of Western culture. For example, fashionable wedding dresses, cakes prepared according to Western recipes, and even rental of wedding venues in the style of Western traditions have appeared (Korneeva, 2009).

Changing the role of the bride: Traditionally, the Azerbaijani bride was quite modest and did not perform in public (Karabakh: folklore, 2012b). However, recently brides have increasingly been taking an active part in the celebration and showing their individuality. They can also do performances, dance and sing to entertain the wedding guests. Integration of new technologies: More and more Azerbaijani weddings use the latest technologies. From projecting videos and photos onto screens to using drones to shoot wedding videos from the air. These technologies

add new dimensions to the wedding experience and allow you to create impressive and memorable events (Shchevtsova, 2019).

Changing musical preferences: Previously, traditional folk melodies and dances were common at weddings, but now young people increasingly prefer modern music, including Western hits and popular dance tracks (Magomedov, 2012)

Simplification of the wedding menu: Azerbaijani weddings used to be famous for their exquisite and plentiful menu with a variety of traditional dishes. However, now more and more Azerbaijanis prefer to simplify the menu by offering light snacks and a variety of hot dishes that meet modern tastes.

Changing the duration of the wedding celebration: In the past, Azerbaijani weddings could last for several days, with various rituals and traditions. However, now young couples increasingly prefer to hold a wedding during one day or on weekends in order to reduce the cost of the holiday (Aslanov, 2003).

In general, these changes in the national wedding ceremony of Azerbaijanis reflect the influence of globalization and modern culture on traditions. Young couples try to preserve their identity, but at the same time integrate into European culture.

The wedding elements of the Azerbaijani people are of particular importance and have a significant impact on the culture of other peoples living in Azerbaijan. This is especially noticeable in the cultures of Lezgins, Khinaligs and Tsakhurs.

Conclusions.

Wedding ceremonies and traditions in Azerbaijan are an important part of the national culture and have deep historical roots. During the Azerbaijani wedding ceremony, one can see a combination of various symbols and traditions that reflect the richness and versatility of this culture.

One of the key symbols present in the wedding ceremony is the khanam. Khanam is the main person of the wedding, usually a member of the bride's family, the wife of a matchmaker, or their close relative. She directs and organizes all the events during the wedding process. Khanam dresses up in a bright and luxurious costume to stand out among the guests. Traditionally, an Azerbaijani wedding consists of several stages, each of which has its own symbols. During the "request" for the bride's hand, the groom, along with relatives and close friends, visits the bride's family to request her hand in marriage.

Another important traditional symbol of the wedding ceremony is a mirror. It plays the role of a veil and guiding force that helps the newlyweds start a happy life together. The mirror is usually decorated with engraving, may have carved or ornamental stones and details. It is also customary in Azerbaijan to arrange wedding weaves, called a "wedding wreath". This is a rite that symbolizes the unification of two families into one. The families of the bride and groom weave lace from multicolored silk

threads, which is then superimposed on the heads of the newlyweds.

Bread is another important symbol of the wedding ceremony in Azerbaijan. Bread is a symbol of abundance, prosperity and well-being. During the wedding, the bride and groom tear one piece of spiritual bread to symbolize their willingness to do everything together and support each other. No Azerbaijani wedding in the past has been

held without collecting money from the invitees. This was an integral element of both the "female" wedding (the "paltar kasdi" ceremony) and the main, so-called "male" one. Thus, the Azerbaijani wedding ceremony is multifaceted and full of symbolism. It reflects deep traditions, rituals and symbols that help newlyweds start a new chapter in their lives with an understanding of the meaning of family, unification and prosperity.

REFERENCES

- Abbasova, A. (2014). Azerbaijani Ritual Folklore: Wedding Customs And Traditions (Based On Kelbajar Samples). *Scientific notes of V. I. Vernadsky Tauride National University Series "Philology. Social communications"*, 27(66) (3), 397-403.
- Abdullaev, B. (2005). *Azerbaijani ritual folklore*. Baku: Predestination.
- Aslanov, E. (2003). *The Azerbaijani wedding*. Baku: Tutu Publishing House.
- Azerbaijani folklore*. (2005). Baku: Publishing house "East-West".
- Efendiev, P. (1981). *Azerbaijani oral folk literature*. Baku: Publishing house "Enlightenment".
- Gantskaya, O. A., & Grishaev, I. A. (1990). *Family: traditions and modernity*.
- Karabakh: folklore is also a history (folklore samples collected in Aghdam, Fizuli, Aghjabedi, Jabrayil, Zangelan, Kubatli, Lachin and Kelbajar districts)*. (2012a). (Book I). Baku: "Science and Education".
- Karabakh: folklore is also a history (folklore samples collected in Aghdam, Fizuli, Jabrayil, Terter, Kubatli, Zangelan, Kelbajar, Lachin and Shusha districts)*. (2012b). (Book III). Baku: Publishing House "Science and Education".
- Korneeva, S. V. (2009). Interethnic marriages in modern Russia: a sociologist's view. *"Ethnodialogies" Almanac*, 30, 189-1999.
- Magomedov, A. J. (2012). Islamic innovations in the modern wedding of the peoples of the North Caucasus Institute of Language, Literature and Art named after G. Tsadasi DNC RAS. *Islamic Studies*, 3.
- Shchevtsova, A. A. (2019). *Wedding cycle of Azerbaijanis in the Republic of Mordovia*. Traditions and innovations.
- Suleymanova, L. (2012). *Sheki folklore environment*. Baku: Institute of Folklore.
- Tahmasib, M. G. (2010). *Selected works*. (In 2 volumes, I volume). Baku: Publishing house "Dragoman".

The Conception of “New Russia” through the Prism of Early Modern Muscovite Expansionist Doctrine and of the Notions of the Ukrainian Elites

UDC: 94(477) “XVI – XVIII”

DOI: <https://doi.org/10.15421/172403>**Brekhunenko Viktor**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7646-7211>, wbrekhunenko@ukr.net*M. S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Sources Studies of National Academy of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The article is a pioneer research related to the correlation between the ideological conception of “New Russia” and previous Russian expansionist doctrines directing to the Ukrainian Steppe.

The purpose is to investigate the genetic roots of the “New Russia” conception in the early modern interpretations of the Muscovite expansion. **Methodology.** The conceptual strategy of the research bases on the historicism principle, contextual analysis and comparative methods.

Results. The main novelty of research is to argue that “New Russia” conception which was founded in the 1830-1840 have no genetic precursors in early modern approach to explain Muscovite claims to the Steppe zone situated near the traditional Ukrainian lands. Until nineteenth century the Muscovite elites did not interpret the territory of imaginary “New Russia” as a natural part of “tsar patrimony” and did not use the “patrimony theory”. The ideological arrogation of the region began on the base of other arguments. on the official documentation level (tsar and Senate acts, diplomatic correspondence) the Muscovites recognized it as a territory of Zaporozhian Host including the Black Sea littoral. Moreover, In the second half of the eighteenth century the Muscovy interpret this territory as a Little Russia.

Conclusions. Ideological conception of “New Russia” was an artificial even regarding the Russian intellectual tradition, did not reflect continuity of the argumentation related to the spatial claims during the early modern age. Having emerged in the 1830-1840 “New Russia” conception started the new approaches to the imagining of the territory of the contemporary East and South Ukraine. The results of the research make it possible to revise existing stereotypes concerning the civilizational nature of a number of historic regions and to disprove a conception regarding the historic motivation of contemporary Russian territorial claims.

Keywords: intellectual history, historiographic tradition, South Ukraine, Crimea, Ottoman Empire, Steppe frontier, Ukrainian mental space, public discourse

Концепція «Новоросії» на тлі ранньомодерних експансіоністських доктрин Московії та просторових уявлень українських еліт

Брехуненко Віктор*Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України (Київ, Україна)*

Анотація

У статті досліджується проблема інтелектуальних перегуків між концепцією «Новоросії» та попередніми російськими експансіоністськими доктринами.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні ступеня закоріненості концепції «Новоросії» в ранньомодерних поясненнях російської експансії на українські землі. **Методологія** дослідження охоплює методи контекстуального аналізу, компаративістики, деконструкції текстів, історико-генетичний.

Наукова новизна дослідження полягає насамперед у доведенні того, що концепція «Новоросії», яка з'явилася в 30-40-х рр. XIX ст., не має прямих генетичних попередників у ранньомодерних російських обґрунтуваннях «історичних прав» на відповідну частину української території.

Результати. Територія, яку штучно підводять під означення «Новоросія», до XIX ст. не розглядалася в Московській державі / Російській імперії під кутом конструювання для неї опції природного компонента «царської отчини». Ідеологічне привласнення регіону відбувалося на принципово інших засадах, ніж це пізніше прописали в концепції «Новоросії». Більше того, на рівні царських грамот визнавалася належність території, включно з Чорноморським узбережжям, до просторового виміру Війська Запорозького. У другій половині XVIII ст. російські еліти послідовно розглядали цю територію як органічну складову Малої Росії. На обшири умоглядної «Новоросії» не поширювали династичну теорію. Не розробляли і спеціальних ідеологічних конструкцій.

Висновки. Ідеологічна концепція «Новоросії» була штучним витвором навіть для російської інтелектуальної традиції, не відображала спадкоємність обґрунтування просторових претензій у її звичному полі з ранньомодерних часів. На рівні уявлень та ідей опрацювання концепції започатковувало цілком нові підходи до маркування території сучасних Південної та Східної України.

Ключові слова: інтелектуальна історія, історіографічна традиція, Південна Україна, Крим, Османська імперія, Степовий фронт, український ментальний простір, публічний дискурс

Стаття надійшла / Article arrived: 25.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Реанімована у XXI ст. концепція «Новоросії» належить до наріжних ідеологічних доктрин сучасної моделі російської експансії на українські землі. Розроблена ще в XIX ст. для пояснення історії сучасної Східної та Південної України в руслі обґрунтування російських претензій на володіння величезною територією колишнього Запорозжя стала ідеологічним виміром упереджених інтерпретацій запорозької традиції та комплексу поглинальних і господарських зусиль Російської імперії останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Посилення позицій в інформаційному просторі ідеї «Новоросії» та її присутність відлуння на політиці пам'яті, новітніх політичних, соціальних та військових стратегіях надає нового дихання потребі всебічної наукової перевірки цього конструкту. Роль базової процедури тут, безумовно, належить з'ясуванню масштабів внеску запорозького козацтва в залюднення сучасної Східної та Південної України. Інше ключове питання полягає в тому, чи мала згадана концепція своїх попередників у московській інтелектуальній та політичній традиції. Відтак **мета статті** полягає у з'ясуванні ступеня закоріненості концепції «Новоросії» в ранньомодерних поясненнях російської експансії на українські землі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Під обраним кутом концепція «Новоросії» ще не стала об'єктом наукової перевірки. Однак історіографічна спадщина містить дослідження самого ества концепції (Турченко, & Турченко, 2015), а також ідеологічного тла її появи у XIX ст. (Ясь, 2014). Крім того, важливим інтелектуальним імпульсом є цінні спостереження В. Грибовського (2020), які стосуються підходів Російської імперії до обґрунтування приєднання Криму. Відтак дослідження порушеної у статті проблеми опирається на доробок попередників, який дає змогу простежувати уже виділені риси концепції «Новоросії» у попередній російській традиції.

Результати дослідження.

Парадоксально, але, попри свій майже столітній родовід, актуалізована новітніми російськими елітами концепція «Новоросії» при ближчому розгляді виявляється позбавленою спеціального наукового обґрунтування. Сформульована вона насправді лише в ідеологічному вимірі та й то в дуже й дуже загальних рисах. І цим спроби пояснити кризь її призму історію сучасної Східної та Південної України присутньо відрізняються від решти російських інтелектуальних пропозицій щодо інтерпретації минулого українсько-російських стосунків, скажімо, «перяяславської», «колиски трьох братніх народів», чи «єдиного народу». Як останні три концепції, так і більшість інших облуптані тривалою історіографічною традицією, покликаною в той чи інший спосіб надати їм науковоподібного вигляду.

Чого не скажеш про ідею «Новоросії». Так, її активно просували в науковому та публіцистичному дискурсах, впроваджували в політику пам'яті. Історичний наратив, сконструйований під її кутом, так чи інакше домінував фактично до кінця XX ст. і продовжує й досі триматися на плаву. То жорстко, то на рівні відсвіту, він формував і значною мірою формує нині стереотипні концептуальні уявлення про минуле Росії та України як в історіографії, так і в масовій свідомості. Проте відсутні наукові спроби пояснити оптимальність чи бодай раціональність вибору саме цієї опції. Готову рамку налаштували сприймати буквально телеологічно, як даність, що не потребує жодних додаткових пояснень і доказів. І часто-густо сприймали.

Уже брак у концепції «Новоросії» належного академічного супроводу сіє поважні сумніви у можливості її обґрунтувати за науковими стандартами. При ближчому ж розгляді з'ясовується, що водночас бракує також прямого зв'язку між нею та попередніми московськими ідеологемами. Це виглядає не менш промовисто. Тож яке місце в просторових уявленнях ранньомодерних московських еліт належало теренам майбутньої уявної «Новоросії», яким був образ їхнього співвідношення зі «своєю» територією? Відповіді на ці питання дають змогу зрозуміти, наскільки органічними для імперії стали ідеологічні претензії й концептуалізації XIX ст., і як вони виглядали на тлі з'ясованого вище українського бачення.

Свого часу вже було підмічено, що ідеологічно в Московії так і не розв'язали проблему обґрунтування «природних прав» на володіння тією частиною нічийного Степу, яку вдалося освоїти по факту до середини XVII ст. (пояс Білгородської засічної лінії) (Філюшкін, 2004, с. 398). Не дивно, що після появи Слобідської України московські еліти і в другій половині XVII ст., і у XVIII ст. засвідчували своє чітке розуміння того, що терени, розташовані на південь від цієї лінії, не належать до органічної частини Московії. Царські грамоти слобідським полковникам, наголошуючи на пустельності території до розселення там слобожан, не відносять її до «царської отчини», як годилося б. Ці «порожні місця, на яких ніякого поселення не бувало», позначаються такими, що локалізовані не в «царській отчині», а на «татарських сакмах», «в диких степах на татарських займах» (Материали, 1890, с. 160; Сборник, 1884, с. 523, 525). На такому тлі протиставлення в московських документах Слобожанщини внутрішнім московським регіонам набуває іншого відсвіту, ніж співвідношення центр – периферія, як-от згадка в екстракті про слобідські полки 1734 р., що українське населення поширилося «*нині не тільки в слобідських полках, але й усередину до великоросійських міст*» (Материали, 1890, с. 160). Виходить, що слобідські полки виникли поза питомою Московією, тобто на території, яка була приєднана.

Крім того, під час війн з Туреччиною другої половини XVIII ст. ідеологічна складова в Петербурга накульгувала на обидві ноги (Грибовський, 2020, с. 26-28). Імперська верхівка не спромоглася підвести під приєднання до імперії нових земель у Північному Причорномор'ї виразну інтелектуальну підкладку. Величезні проблеми виникли з обґрунтуванням поширення зверхності над Кримом, попри появу добре відомого «грецького проєкту». Докладені зусилля так і не вийшли за рамки кількох спроб діяти в різних напрямках аж до недолугого проголошення, що півострів з найдавніших часів був заселений московитами (Грибовський, 2020, с. 23-48). Проте цілісної і впливової для зовнішнього споживача концепції так і не було опрацьовано. Ще гіршою була справа з осмисленням претензій на володіння суміжною зоною Степового фронтиру. До XIX ст. тут маємо цілковиту мовчанку. Все це контрастує із зусиллями обох ранньомодерних українських еліт щодо ідеологічного опанування Степу з узбережжям Чорного та Азовського морів включно.

Найголовніше, що до XIX ст. територію, яку пізніше наділили тавром «Новоросії», московські еліти ніколи не вписували до своєї «символічної географії» та до політичних концепцій як «свою» землю. Відтак українські та московські ранньомодерні ідеологічні підходи до ментального освоєння цих теренів були діаметрально протилежними. І князі зі шляхтою, і козацька старшина дивилися на Степовий фронтір не інакше, як на «свою» природну територію, а не як на «чужий» сусідній регіон (Брехуненко, 2011, с. 67-68). Його слід «повернути» в рідні пенати, а не «приєднати» до «своєї» землі. Ідея кордону українського простору по морському узбережжю посідала центральне місце в «ментальних мапах» еліт і була успадкована старшиною Війська Запорозького Низового, яке до останнього намагалось втілити її в життя. Територіальні суперечки з Військом Донським, вимоги повернути Кошу відкрайні північні та північно-східні землі, проникнення до Дністра та узбережжя Чорного моря, безумовно, працювали на цю ідею по факту (Мільчев, 2009, с. 33-40; Полторака, 2007, с. 98-118). У розпорядженні українських еліт були й легітимні міжнародні інструменти визнання за українським простором правобережної частини Степу аж до Чорноморського узбережжя від гирла Дніпра до Білгорода (The Crimean, 2011, р. 532-712). А в 1746 р. уже Петербург санкціонував за Вольностями територію на сході до р. Кальміусу (Полторака, 2007, с. 102-103).

Натомість принципово інакшою була картина в головах ранньомодерних московських еліт. На відміну від чітких переконань в українському соціумі, які за потреби неодноразово демонструвалися відкрито, московська верхівка воліла всіляко притлумлювати свої уявлення. Повною мірою дався

взнаки пригнічувальний вплив шкідливого для неї ідеологічного підґрунтя стосунків із Кримським ханатом, створений колишнім підданством Рюриковичів Чингізидам, ярликами кримських ханів великим литовським князям та перемирними листами між ханатом і Річчю Посполитою. А двохсотлітня військова неспроможність забезпечити фіксацію за собою Степового фронтиру довершила коло некорисних обставин. Відтак Москва до другої половини XVIII ст. не наважувалася включити територію майбутньої «Новоросії» до просторових версій своєї експансіоністської програми.

Політичні концепції московських правителів не містили ідеологічного обґрунтування законності претензій Московії на володіння цими землями з історичної точки зору. «Право старовини», яке українські еліти так активно прикладали до своїх переконань, залишилося за бортом московських практик. І ближнє до Московії Поле, і весь Степовий фронтір ніколи не видавали за колишню «государеву отчину». Дипломатичні стосунки Московії з Кримським ханатом і Туреччиною не містять жодних натяків на бажання поставити проблему відповідним чином. Взаємини з Гетьманщиною та Військом Запорозьким Низовим також.

Династичну теорію, цей стрижень московської експансіоністської ідеології, промовисто не розвертали в бік доведення «історичних» прав московських правителів на Степовий фронтір, хоча її завжди в XVI–XVII ст. пристосовували для обґрунтування експансії на просторі між Віслою та Волгою, коли з'являлися шанси на реалізацію задуманого. Приміром, Московія проголосила Казанський ханат автохтонною московською землею, бо начебто ще князь Рюрик опанував Волгу і Каму, обклавши тутешній люд даниною (Pelenski, 1974, р. 194). Як тільки Москва відчула, що зможе поглинути Астраханський ханат, його зарахували до «отчини» київського князя Володимира, видавши за Тмутараканське князівство (Pelenski, 1974, р. 122-123). Своєю природною «отчиною» московські правителі оголошували навіть Литву та Польщу (Русина, 1998, с. 155, 172).

Під таким кутом послідовне ігнорування теренів майбутньої «Новоросії» набуває особливої ваги. Воно свідчить, що на них узагалі не поширювали концепцію «київської спадщини», хоча зробити протилежне було дуже легко. Підказка лежала на поверхні. Далєбі у Москві не могли не давати собі ради в тому, що значна частина Степу з Чорноморським узбережжям між Очаковом і Білгородом прямо згадується в ханських ярликах як частина Русі, відписана Польсько-Литовській державі, а згодом – Речі Посполитій. Тож висновок напрашується однозначний: у Московії територію явно не вважали «своєю» і втраченою, як це наполегливо робили в Україні. Край уявлявся «чужим» стосовно реального територіального ядра

держави. Цей край слід було вперше приєднати до «царської отчини», а не повертати.

Навіть у XVIII ст., коли в Московській державі з'явилися можливості прирощувати свою територію коштом земель Війська Запорозького Низового через договори з Туреччиною, у грі перебували лише приземлені поточні військові й політичні аргументи. Царська дипломатія не апелювала до свого «історичного» права на ці терени, не проголошувала їх своїми давніми, але втраченими землями. Це в 1770-ті рр. конвульсивно робитиметься лише стосовно Криму (Грибовський, 2020, с. 30-31). Вагомі аргументи української сторони, які опиралися на традицію, що тягнулася з доби Вітовта, не мали на неї жодного впливу. Позиція Коша під час розмежування 1705 р. була сприйнята виключно у прагматичній площині, не збудивши глибокого ідеологічного зацікавлення. Підходи козаків проголошувалися шкідливими винятково з огляду на тогочасну потребу зайвий раз не драгувати Туреччину (Кордони, 2004, с. 45-46). Хоча відсвіжування кошовим К. Гордієнком аргументів, базованих на ідеї зречення кримських ханів правобережного степу аж до морського узбережжя, давала московській стороні плідну інтелектуальну поживу. Описування цих теренів у ханських ярликах як Русі, переданої під владу великого литовського князя (The Crimean, 2011, р. 529, 555-556, 642, 712, 756), попри те, що відрізало правителів Московії від лобового використання концепції прав на «київську спадщину», все ж таки створювало простір для ідеологічних маніпуляцій. Напрошувалося конструювання «права старовини» шляхом наголошення на первісному володінні Рюриковичами відповідною територією до появи татар. А звідти вже була пряма дорога до припасування «династичної теорії».

З огляду на сказане цілком закономірним постає той факт, що запорожці ніколи не чули висловлювань про Запорожжя як давню «царську отчину». Не чули навіть тоді, коли самі порушували перед імперськими чинниками проблему повернення відібраних у них земель, чим підштовхували до такого кроку. Натомість уся риторика імперської верхівки оберталася навколо закидів щодо відсутності в Коша письмових підтверджень на свої землі та що частина цих земель відвойована царями в Туреччини (Петро Калнишевський, 2009, с. 315-317, 327).

Крім того, московські еліти кінця XVII – XVIII ст. залишили по собі й прямі вказівки на те, до якої орбіти вони відносили терени майбутньої уявної «Новоросії». Найкрасномовнішим з них є вже згадуване вище визнання Московією за запорожцями, володіння землями до Чорного моря. Царська грамота харківським полковникам Григорію та Костянтину Донцям від 10 червня 1686 р. не залишає місця для «Новоросії»: «І на тому боці ріки Дніпра богохраниме місто Київ з містами зі Стайками і Трипіллям, з

Васильковом, з Вишгородом, з містечком Демидівкою всякого чину людьми, і зі всіма належними землями та угіддями, також і вниз рікою Дніпром від Києва до Кодака, і те місто Кодак, і Запорозький Кіш, місто Січ, і навіть до Чорного лісу, і до Чорного моря з усіма землями і ріками, і річками, і всіма належними угіддями, чим володіли запорожці, які всі ті описані вище міста і землі, і Військо Запорозьке, й увесь малоросійський народ в нашій царській величності преславній та преіменитій державі вічно залишатися їм непорушно» (Сборник, 1884, с. 478).

Не менш промовистим є і маніфест від 5 серпня 1775 р. про ліквідацію останньої Запорозької Січі. На відміну від царів Петра, Івана та цариці Софії Катерина II силкувалася заперечити право Коша на володіння територією Вольностей. Але зробила це так незграбно, що насправді обґрунтувала протилежне, заодно позбавивши Петербург можливості легітимізувати своє право на Причорномор'я через «право старовини». Отож, у маніфесті стверджувалося: «Почали вони (запорожці. – Авт.) років десять тому та й у найновіший час дуже далеко поширювати свою зухвалість, привласнюючи й вимагаючи собі, ніби їхню власність, не тільки усі ті землі, які нами набуті у зв'язку з останньою війною від Оттоманської Порти, але навіть зайняті поселеннями Новоросійської губернії, подаючи, ніби їм і ті інші здавна належали, коли, навпаки, усьому світові відомо, що перші з цих земель ніколи не перебували у володінні Речі Посполитої Польської, відповідно від неї нікому надані бути не могли, а останні, хоча й становлять частину Малоросії, але тим не менше особливою власністю запорозьких козаків ніколи не були та й бути не могли, тому що вони в самому бутті своєму не мали ніякого законного початку, відповідно і ніякої власності в землях, а були тільки терпимі в тих місцях, де вони засіли, замість колишньої там військової сторожі» (Петро Калнишевський, 2007, с. 327).

Прочитований уривок з маніфесту сигналізує про фундаментальні підходи тогочасної московської еліти. Висловлювання Катерини II добре передають традиційну відсутність в арсеналі імперії потягу до надання експансії на Степовому фронтірі ідеологічної оболонки в душі представлення території як питомо «своєї», але колись втраченої. Навіть перехід до послідовного приєднання до імперії земель за договорами з Туреччиною не надихнув на використання «історичних» аргументів, які випливали б із претензій на «київську спадщину». Замість ухопитися за визнання Бахчисарая цих земель частиною Русі, тобто в традиційних московських поясненнях «царської отчини», Катерина II, навпаки, відрізаючи шлях, стверджувала, що відповідні терени ніколи не належали Речі Посполитій.

Загалом кажучи, від подібних дій не віяло новизною. Натомість вони відображали притаманні імперській верхівці типові уявлення про Запорожжя,

а заодно і відбивали домінування голого прагматизму в міркуваннях стосовно територіального питання, пов'язаного зі Степом. Можна навести, скажімо, приклад використання аналогічного підходу з листа надвірного радника Дмитра Лодигіна до Івана Хорвата від 19 серпня 1761 р. Поміж іншим надвірний радник напучував керівника Новосербії, що запорожці «цих земель з собою з-під кримського хана не принесли і до цього ніколи їм ті землі як колишні турецького [султана] не належали, а приєднані зброєю через мирний трактат (РГАДА. Ф. 248, Опис 113, № 1258, Л. 84 об.). З цієї ж перспективи оцінює Д. Лодигін і псевдоуніверсал Б. Хмельницького від 1655 р. запорожцям на землі до Дону. Заперечення територіальних прав, які випливають з універсалу, ґрунтуються в радника на тому, що фізично цими теренами гетьман не володів: «...чув я від писаря їхнього (запорозького. – Авт.) нібито цей гетьман на підтвердження колишніх королівських польських універсалів віддав їм не тільки названі вище, але й ті землі, на яких нині Полтавський та інші ближчі до них і до Дону слобідські полки поселені, але хоча б справді такий всеохопний у них універсал був, та зі зради, як вище проголошено, тих земель з собою вони не принесли. Та навряд чи бували ті землі у самого гетьмана Хмельницького» (РГАДА. Ф. 248, Опис 113, № 1258, Л. 85).

Отож, було однозначно відкинуто стратегічно важливе «право старовини», яке в майбутньому страхувало б просторові претензії за будь-якої військової та політичної кон'юнктури. Його не використовували в парі з прагматичними кроками, зумовленими наслідками військового протистояння. Хоча в практичному плані ніщо не заважало доповнити справу чергових територіальних поступок Туреччини виготовленням ідеологічної оправки, яка підкріплювала б усе «історичними» аргументами. Брак таких кроків є найочевиднішою ознакою того, що навіть напередодні старту процесу уніфікації Запорозжя за імперськими зразками московська еліта не уявляла ці землі втраченими й відчувала чужість території.

Водночас не може не звернути на себе увагу той факт, що ті запорозькі землі, які були по живому відрізані в 1764 р. до Новоросійської губернії, Катерина II – і це дуже важливо – слідом за своїми попередниками Іваном, Петром і Софією назвала складовою «Малоросії». У тому ж дусі висловлювався й Г.-Ф. Міллер, якому доручили докладно вивчити перспективи остаточного вирішення запорозького питання. Історик підкреслював, що «запорозькі особливих від малоросіян відділених земель властиво

ніколи не мали» (Петро Калнишевський, 2007, с. 317). Під це твердження взагалі потрапляє мало не увесь масив запорозьких земель, що насправді відповідало реаліям. На позір виходить, що Г.-Ф. Міллер, як і царі, вистеляв шлях до уведення Запорозжя в систему координат, пов'язану з московським розумінням Малої Русі як невід'ємної складової Великої Русі. Парадоксально, але за таких умов розмиваються самі основи майбутньої концепції «Новоросії». По-перше, до Гетьманщини її ніколи не прикладали та й не могли прикладати з цілком зрозумілих причин. А по-друге, Запорозжя ідеологічно позбувалося статусу особливого регіону, ставало частиною Малої Русі (нехай і в московській версії поняття). Відтак йому ніяк не випало водночас бути ще й «Новоросією».

Висновки.

Тож не підлягає сумніву, що засади ранньомодерного сприйняття московськими елітами простору по всьому периметру Степового фронтиру відтілюють вразливість концепції «Новоросії». Вона не опирається на їхню попередню традицію інтерпретації співвідношення відповідних теренів з територіальним ядром держави. Натомість, ця інтерпретація не лише не вистеляє інтелектуальний шлях до формулювання самої ідеї, а навпаки – різко контрастує з нею. Увесь територіальний масив, зарахований у XIX ст. до «Новоросії» творцями ідеологеми, перебував у зоні «іншування». Ба більше, в Московії не описували як складову «царської отчини» (а отже, вважали «чужою») не лише західну, українську, зону Степового фронтиру, а й східну – між Доном і Волгою. На такому тлі ідея «Новоросії» однозначно виглядає штучною навіть для російського дискурсу. З'являється по суті нізвідки, не маючи прямих попередників у ранньомодерних ідеологемах.

Тож використання новоросійської термінології, яке почалося з утворення в 1764 р. Новоросійської губернії на частині Запорозжя та південних земель Гетьманщини, віддзеркалює звичну для того часу традицію подання долученої до ядра держави відпочатково «чужих» земель. Прикладів появи у світовій історії подібного «нового» можна навести багато. Відповідно на концепцію «Новоросії» слід дивитися винятково у форматі оцінки ймовірності появи такого «нового» по факту. Усе впирається у з'ясування того, наскільки «нове» було справді «новим». Чи тягне воно на заповнення чистого чи майже чистого аркуша? Чи була проігнорована й перекреслена попередня традиція в різних сферах? Інакше кажучи, ключовим постає питання масштабів та впливу запорозької спадщини.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Брехуненко, В. (2011). *Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.* Київ.

- Грибовський, В. (2020). *У затінку Просвітництва. Російське ідеологічне привласнення Південної України в останній третині XVIII – на початку XIX ст. Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.*, за ред. О. Репана. Київ, 23-48.
- Кордони. (2004). *Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р.*, упор. В. Мільчев. Запоріжжя.
- Материалы. (1890). *Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.*, сост. Д. И. Багалея. Харьков.
- Мільчев, В. (2009). *Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття*. Запоріжжя.
- Петро Калнишевський. (2009). *Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів*, упор. В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк. Київ.
- Полторац, В. (2007). *Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775): політико-правовий і соціально-економічний аспекти*. (Дис. ... канд. іст. наук). Одеса.
- Российский государственный архив древних актов*. М.
- Русина, О. (1998). *Україна під татарами і Литвою*. Київ
- Сборник. (1884). *Сборник судебных решений, составленных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о староземельном землевладении в местности бывшей Слободской Украины*, сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. Харьков.
- Турченко, Г., & Турченко, Ф. (2015). *Проект «Новороссия: 1764–2014. Юбилей на крови*. Запоріжжя.
- Фильюшкин, А. (2004). *Проблема генезиса Российской империи. Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей*. Казань.
- Ясь, О. (2014). Терміни «Новоросія» та «Південна Україна» в історичному часі і просторі другої половини XVIII – початку ХХІ ст.: походження й інтерпретації. В. Смолій (Ред.), *Схід і Південь України: час, простір, соціум у 2-х т.*, (Колективна монографія), (т. 1, с. 85-91). Київ.
- Pelenski, J. (1974). *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560)*. Paris.
- The Crimean. (2011). *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, by D. Kolodziejczyk. Leiden; Boston, 2011.

REFERENCES

- Brekhunenko, V. (2001) *The Cossacks in the Europe's Steppe Frontier. Typology of the Cossack Communities (16th–17th Centuries)*. Kyiv.
- Collection (1884). *Collection court verdicts, papers, letters, edicts, related to the land tenure in the past Sloboda Ukraine*, V. V. Gurov. Harkov.
- Filushkin, A. (2004). *The problem of genesis of Russian Empire. New imperial history postsoviet spase*. Kazan.
- Hrybovskiy, V. (2020). In shade of Enlightenment. The Russian ideological incorporation of the South Ukraine in the end of 18th - the beginning of 19th century. *Essays on history of colonization of the South Ukraine in the 15th=18th century*, O. Repan (Ed.), (p. 23-48). Kyiv.
- Materials. (1890). *Materials on history of colonization and every day life of Kharkiv and Kursk and Voronezh regions*, ed. D. I. Bagaley. Kharkiv.
- Milchev, V. (2009). *Essays on history of Zaporozhian Cossacks in the 18th century*. Zaporizhia.
- Pelenski, J. (1974). *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560)*. Paris.
- Petro Kalnyshevskiy (2009). *Petro Kalnyshevskiy and his epoch. Collections of documents and materials*, ed. V. Hrybovskiy, V. Milchev, I. Syniak. Kyiv.
- Poltorak, V. (2007). *Interrelation between Zaporozhian and Don Cossacks in the period of New Sich (1734–1775): politic-legal and social-economic aspects*. (Diss. ... candidat of science (history). Odessa.
- Rusina, O. (1998). *Ukraine under Tatars and Lithuania*. Kyiv.
- Russian state archive of ancient acts*. М.
- The borders. (2004). *The borders of Zaporozhian Host and activity of Ryssian Turkish commission 1705*, ed. V. Milchev. Zaporizhia.
- The Crimean. (2011). *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, by D. Kolodziejczyk. Leiden; Boston, 2011
- Turchenko, H., & Turchenko F. (2015). *The project of “New Russia”: 1764–2014. Anniversary on the blood*. Zaporizhia.
- Yas, O. (2014). Terms “New Russia” and “Soth Ukraine” in the time and space in the second half of 18th – the beginning of 19th century: origion and interpretation. In V. Smolii (Ed.), *East and South of Ukraine: time, space, society*, (Collective monograph), (Vol. 1, p. 85-91). Kyiv.

Commemoration of Taras Shevchenko on Ukrainian Lands at the Turn of the 19th and 20th Centuries (According to the Materials of «Kievskaya starina»)

UDC: 94: 323.1 (477) «1882/1906» (092) Киевская старина

DOI: <https://doi.org/10.15421/172404>**Voronov Viktor**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7807-5684>, vi_voronov@ukr.net*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The importance of the topic is conditioned by the necessity to investigate some facts of the establishment of commemorative traditions to honour Taras Shevchenko. The author analyses the content of various sources, including periodical materials that have been published during the first decades after the death of Taras Shevchenko. The magazine «Kievskaya starina» at the turn of XIX–XX centuries became one of the periodicals, which covered the initial stage of commemorative practices dedicated to T. Shevchenko quite vividly and fully. A complete and quite revealing collection of thematic publications including articles and notes, review materials of regional periodicals requires special attention and a special scientific study.

The purpose of the study is to establish the features of the main forms, methods and ways of Taras Shevchenko commemoration Taras Shevchenko on Ukrainian lands as part of two empires during the late XIX and early XX centuries based on the materials published on the pages of the «Kievskaya starina» magazine.

As a results, analyzing thematic materials on the pages of the «Kievskaya starina» magazine, the author singles out the main forms, ways and methods of Taras Shevchenko commemoration in Ukrainian lands at the turn of two centuries. These can include publications and reprints of Kobzar's works in periodicals, publication of sources for the reconstruction of the biography of a prominent Ukrainian, memories of his contemporaries, materials of correspondence with various respondents. Some special ways of T. Shevchenko commemoration in «Kievskaya Starina» were collection and popularization in printed form of folk tales and legends about the poet. This also includes highlighting the commemoration in the form of memorial services performed during 1895–1906 in various parts of Ukraine, creative literature and art evenings, concerts, various events to popularize his works, as well as initiatives to build a monument to Taras Shevchenko, organizing fundraising for this and informing the public about the state of affairs regarding the implementation of these ideas and projects. The author established that the magazine contains more than 60 publications about T. Shevchenko, which have a commemorative content.

Conclusions allow us to determine the important role of «Kievskaya starina» in the process of recording and spreading information about commemorative practices in honour of Taras Shevchenko on Ukrainian lands as part of two empires at the end of the XIX and the beginning of the XX centuries. The importance of the activity of the magazine's editorial board within this direction and, in particular, the participation in the publication of such materials of its head Volodymyr Naumenko is also established.

Keywords: historiographical tradition, intellectual history, commemorative practices, Taras Shevchenko, «Kievskaya starina», historical memory, «Ukrainian National Renaissance», Shevchenko studies

Комеморація Тараса Шевченка на українських землях на рубежі XIX – XX ст. (за матеріалами «Киевской старини»)

Воронов Віктор*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Анотація

Актуальність теми зумовлена тим, що окремі факти й особливості започаткування традицій вшанування пам'яті Тараса Шевченка, зокрема протягом перших десятиліть після його смерті, потребують подальшого дослідження саме на рівні аналізу змісту різноманітних джерельних комплексів, серед яких особливе місце посідають матеріали періодики. Часопис «Киевская старина» на рубежі XIX – XX ст. став одним із періодичних видань, на сторінках яких досить яскраво й повно відбився початковий етап складання комеморативних практик, присвячених Т. Шевченку. Цілісний і досить показовий конволют тематичних публікацій у вигляді статей і заміток, оглядів матеріалів регіональної періодики потребує окремої уваги і спеціального поглибленого наукового вивчення.

Метою дослідження є встановлення особливостей головних форм, методів і способів комеморації Тараса Шевченка на українських землях у складі двох імперій протягом кінця XIX – початку XX ст. за матеріалами публікацій на сторінках часопису «Киевская старина».

Результати статті зводяться до того, що на основі аналізу тематичних матеріалів на сторінках часопису «Киевская старина» можна виокремити головні форми, способи й методи вшанування пам'яті Тараса Шевченка на українських землях рубежу двох століть. До них можуть бути віднесені видання й перевидання творів Кобзаря на шпальтах періодичного органу, публікація джерел до реконструкції біографії визначного українця, спогадів про нього сучасників, матеріалів листування з різними респондентами. Окремими способами комеморації стосовно Т. Шевченка, яким приділялась спеціальна увага редакцією видання, стали збирання й популяризація в друкованому вигляді народних переказів і легенд про поета, висвітлення особливостей вшанування його пам'яті протягом 1895 – 1906 рр. в різних частинах України у вигляді поминальних панахид, творчих літературно-мистецьких вечорів, концертів, різних заходів з популяризації його творів, а також висунення ініціатив щодо спорудження пам'ятника Тарасу Шевченку, організація збору коштів для цього та інформування широких кіл громадськості про стан справ щодо реалізації цих ідей і проєктів. Встановлено, що в часописі налічується близько 60 публікацій про Т. Шевченка, які мають комеморативний зміст.

Зроблено висновки щодо вагомості ролі «Киевской старини» у процесі фіксації й поширення інформації про комеморативні практики, спрямовані на увічнення пам'яті про Тараса Шевченка на українських землях у складі двох імперій наприкінці XIX – на початку XX ст. Установлено значення діяльності редколегії часопису в межах цього напрямку й зокрема участь в оприлюдненні таких матеріалів її очільника Володимира Науменка.

Ключові слова: історіографічна традиція, інтелектуальна історія, комеморативні практики, Тарас Шевченко, «Киевская старина», історична пам'ять, «Українське Національне Відродження», шевченкіана

Стаття надійшла / Article arrived: 30.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Постановка проблеми. Часопис «Киевская старина» – змістове комплексне нарративне джерело, які містить інформацію з багатьох проблем, тем, аспектів і сюжетів історії України. На його сторінках вперше побачили світ багато важливих наукових праць з історії, мовознавства й літературознавства, твори відомих українських поетів і письменників, археографічні публікації, критичні огляди, статті й замітки. Шевченкіана належить до тих тем, яка практично наскрізно проходить через усі номери часопису і може вважатися цільною й вагомою з наукової точки зору складовою та одночасно важливим внеском у вивчення біографії та багатогранної діяльності Кобзаря. Окремим аспектом шевченкіани на сторінках «Киевской старины» зовсім небезпідставно стала постійна увага її дописувачів та редколегії до інформації про методи й способи вшанування громадськістю пам'яті про видатного поета й художника, тобто долучення до поступового формування своєрідних комеморативних практик на його честь. Цілком можна констатувати, що часопис перебував біля витоків формування шевченкіани як окремого тематичного напрямку в українській історіографії й зокрема фіксації особливостей процесу комеморації Тараса Шевченка в історичній пам'яті та суспільній свідомості українців на її початковому етапі. Величезний творчий доробок найбільш відомого українського поета XIX ст., його вплив на різноманітні історичні процеси, зокрема на формування української ідентичності й націотворення загалом без сумніву належать до числа важливих і актуальних наукових тем. З огляду на це та на ряд інших факторів, комплекс тематичних матеріалів про способи й методи вшанування Тараса Шевченка українською громадськістю на рубежі XIX – XX ст., опублікованих на сторінках «Киевской старины», цілком заслуговує на спеціальний науковий аналіз.

Певною мірою на актуалізацію теми впливає й **стан її історіографічної розробки**. Однією з перших за часом появи спеціальних статейних публікацій, присвячених характеристиці особливостей вшанування народом пам'яті про Тараса Шевченка наприкінці XIX – на початку XX ст., стала праця П. Білика (Білик, 1939). У межах наявної історіографічної традиції з теми обов'язково варто згадати вміщену на сторінках тематичного шевченкознавчого видання публікацію Н. Василенко під назвою «Літопис літературно-мистецьких подій та свят пам'яті Тараса Шевченка у Катеринославі» (Василенко, 2008). Протягом останніх двох десятиліть у межах вітчизняної історіографічної традиції друком з'явилось декілька статей, написаних на матеріалах окремих періодичних видань і присвячених вшануванню українського Кобзаря протягом окресленого вище хронологічного періоду. Зокрема у статті черкаського дослідника Василя Мельниченка

йдеться про публікації в журналі «Рідний край» за 1906 – 1911 рр., які стосуються вшанування пам'яті Т. Шевченка (Мельниченко, 2005). Ним же спільно з Ольгою Дулгеровою були стисло проаналізовані матеріали української преси початку XX ст. щодо репрезентації в ній особливостей вшанування поета українським селянством у той час (Мельниченко, & Дулгерова, 2005). Василь Габор проаналізував шевченкознавчі матеріали на сторінках львівської газети «Основа» за 1870 – 1872 рр. (Габор, 2012). Сучасна українська дослідниця Інна Старовойтенко залучила матеріали газети «Рада» за 1907 та 1908 рр. для реконструкції перебігу окремих пам'ятних Шевченківських заходів (Старовойтенко, 2015).

На досить вагоме місце в межах історіографічної традиції з теми заслуговує ґрунтовна статейна публікація відомого сучасного українського історика Сергія Світленка, написана на репрезентативному комплексі архівних та опублікованих джерел і присвячена вшануванню пам'яті Тараса Шевченка на Придніпров'ї (Світленко, 2023а). Ще одна змістозна публікація цього ж автора стосується аналізу діяльності українських громадських осередків Одеси протягом останньої чверті XIX – початку XX ст. з відзначення шевченківських роковин (Світленко, 2023b). Варто також особливо виокремити узагальнювальну публікацію О. М. Розумного «Комеморативні практики, присвячені Т. Г. Шевченку, та їх роль у формуванні національної свідомості українців (друга половина XIX – початок XX століття)» (Розумний, 2013).

Зі стислого історіографічного огляду загалом можна констатувати, що комплексне аналітичне дослідження матеріалів «Киевской старины», присвячених комеморації Тараса Шевченка, поки що не здійснювалось. Певним винятком можна вважати невеликі екскурси в аналіз публікацій з шевченкознавчими сюжетами в «Киевской старине», які можна знайти на сторінках змістовного монографічного дослідження Марини Палієнко про цей насправді непересічний та багато в чому знаковий історичний часопис (Палієнко, 2006).

Тому **метою цієї статті** є встановлення особливостей головних форм, методів і способів комеморації Тараса Шевченка на українських землях у складі двох імперій наприкінці XIX–на початку XX ст. за матеріалами публікацій у часописі «Киевская старина».

Основу джерельної бази статті склали власне самі публікації в часописі, які безпосередньо стосуються характеристики заходів і способів вшанування Тараса Шевченка в містах, містечках і селах України на рубежі двох століть до моменту остаточної сакралізації в народній свідомості образу українського Кобзаря, яка відбулася з нагоди відзначання 50-річчя з дня його смерті (1911 р.) та 100-річчя від народження (1914 р.). Окремими її

складовими також стали історіографічні джерела, представлені спеціальними публікаціями сучасних дослідників, прямо дотичними до теми статті.

Результати дослідження.

Одним із перших способів вшанування пам'яті про Тараса Шевченка в «Киевской старине» стало збирання й публікація на сторінках часопису народних переказів і легенд про нього. Скажімо, автор замітки «Погляд народу на Шевченка» підкреслив, що звичайні українці часто уподібнюють Кобзаря видатним фольклорним героям доби козаччини (Морозенкові, Нечаєві, Палієві), вважають його чародієм-характерником, який робив усе, щоб захистити простих людей. При цьому, згідно з автором, народ переважно думає, що жив Т. Шевченко дуже давно, а в різних частинах України про нього побутують та поширюються дещо відмінні усні перекази. Зокрема люди вірять, що поблизу Канева поховали не Т. Шевченка, а когось іншого, а сам він ще довго жив, допомагаючи бідним людям та захищаючи їх від панської сваволі. Автор замітки більш детально зафіксував оповідь одного селянина із села Гусакова Звенигородського повіту, який, за його словами, розповідав про Шевченка, «як про Кармелюка» (Смоктий, 1882, с. 371-373).

Відомий український етнограф та археолог Микола Біляшівський у 1894 р. на сторінках часопису опублікував оповіді старожилів села Пекарів, розташованого неподалік місця поховання Тараса Шевченка поблизу Канева. Практично всі опитані ним респонденти (Василь Галушковський, дід Мусій Селюк, Микола Кириляк, Вакула Пархоменко та ін.) в один голос говорили про унікальні магичні властивості Т. Шевченка, про беззастережне відстоювання ним народних прав. При цьому автор наголосив, що «Шевченко-поет, Шевченко-художник мало цікавлять народ; вся його увага звернена на Шевченка-людину, на те, чим жила ця людина» (Беляшевський, 1894, с. 173).

Ще в одній публікації переказуються чутки, які нуртували серед селян щодо того, що Т. Шевченко не помер, а виїхав за кордон і звідти продовжував підтримувати українське селянство. Потім він нібито приїздив в Україну і відвідував батьківську хату. До речі, не зазначений у замітці автор (імовірно, це був редактор часопису Володимир Науменко) припустив, що селяни могли сплутати Т. Шевченка з Олександром Кониським, який, збираючи матеріали для біографії Кобзаря, відвідував малу батьківщину останнього (Шевченко в народних розказах, 1896, с. 51-52). Подібний характер має замітка М. Васильєва, надіслана до редакції часопису з Єлисаветграду. Автор констатував, що наприкінці XIX ст. серед місцевих селян ширилися чутки, що Т. Шевченко ніби довгий час жив в Англії, але одного разу приїхав до рідної Кирилівки під іменем Михайла Адамовича Кречмера, причому місцевими старожилами був упізнаний, як

«той самий пан», що декілька днів перебував у цих місцях ще в 1858 р. (Васильєв, 1900, с. 141-143).

Усі згадані публікації в «Киевской старине» без сумніву можуть вважатися фіксацією в часописі спроб певної міфологізації й сакралізації образу Тараса Шевченка українським народом протягом перших десятиліть після його смерті. Наведені в них факти переконливо свідчать про те, що це був специфічний народний спосіб і метод увічнення пам'яті про Кобзаря, наочно відтворений на сторінках часопису.

Згідно з проведеним аналізом матеріалів «Киевской старины» можна констатувати, що лише починаючи з 1895 р. у часописі стали фіксуватися більш типові комеморативні практики щодо Т. Шевченка, за рахунок регулярного уміщення на його сторінках невеликих тематичних заміток, присвячених увічненню образу Кобзаря, вшануванню його пам'яті під час влаштування й проведення поетичних і музичних вечорів, поминальних панахид і молебнів, акцій зі збору коштів на створення пам'ятників поетові, різноманітних інших заходів, орієнтованих на більш широкі народні верстви. Зрозуміло, що подібні заходи мали місце і в попередні десятиліття після смерті Т. Шевченка, однак інформація про них чомусь практично не відтворювалася на сторінках номерів «Киевской старины» перших майже 15 років її існування. Найбільш ранньою серед них стала публікація під назвою «Вечір у пам'ять Т. Г. Шевченка» без зазначення авторства (Вечер в память Т. Г. Шевченка, 1895, с. 119-120). Загалом за нашими підрахунками протягом 1895–1906 рр. на сторінках часопису було опубліковано близько 60 таких публікацій комеморативного змісту. Протягом зазначеного проміжку вони з'являлися в часописі регулярно. Авторство щодо переважної більшості з них у текстах не зазначене. Нам вдалося з'ясувати, що значну частину таких заміток опублікував Володимир Науменко (на той час редактор часопису, спираючись на матеріали місцевої періодици, або на основі дописів кореспондентів з місць до редакції часопису). Напевно саме йому належала ініціатива регулярного висвітлення цього шевченкознавчого сюжету в часописі. Практично всі вони вміщені у другому відділі «Киевской старины». Досить показово, що назва п'яти таких тематичних публікацій розпочинається зі слів «Вечір у пам'ять...», а ще шести – «Вшанування пам'яті...».

Напевно найбільш змістовними серед таких тематичних публікацій є своєрідні дайджести з текстів опублікованих у інших регіональних періодичних виданнях заміток про вшанування пам'яті Тараса Шевченка не лише в містах Російської імперії, а й поза її межами. Зокрема до географічної номенклатури у назвах публікацій входять обидві російські імперські столиці, найбільші тодішні українські міста Київ, Катеринослав, Харків, Херсон,

Полтава, Чернігів, Одеса, Севастополь, російські Ставрополь, Катеринодар, Єкатеринбург і Томськ, окремі міста Галичини, які в той час перебували у складі Австро-Угорської імперії (Львів, Калуш, Стрий та ін.), і навіть досить далеке зарубіжжя, зокрема Відень, Лондон та ін. Серед періодичних видань, матеріали яких використовувалися для формування тексту таких тематичних заміток у часописі, слід вказати «Кубанские областные ведомости», львівську газету «Руслан», херсонську «Юг», катеринославську «Приднепровский край», ялтинську «Крымский курьер», видання з Південної Пальміри «Одесские новости», «Одесский листок» та «Южное обозрение», харківську «Южный край», ставропольську «Северный Кавказ» і навіть герценівський «Колокол».

Аналіз цих матеріалів «Киевской старины» дозволяє констатувати, що своєрідна традиція обов'язкового щорічного вшанування пам'яті Тараса Шевченка і в Російській, і в Австро-Угорській імперіях набула ознак певної композиційної завершеності саме наприкінці XIX – на початку XX ст. Вона перетворилася на своєрідний ритуал з чіткою послідовністю заходів і дій, орієнтованих на залучення широких кіл громадськості. У межах цього специфічного комеморативного ритуалу традиційно відправлялися панахиди на честь Кобзаря, проводилися наукові й публічні читання, влаштовувалися літературно-мистецькі вечори, під час яких декламувалися вірші Т. Шевченка, виконувалися пісні на його слова, організовувалися виступи бандуристів, інколи навіть мало місце виконання танцювальних номерів. При цьому відповідним чином оформлювалися приміщення і сцена, де відбувалося дійство, що, без сумніву, справляло непересічне враження на переважну більшість його учасників.

Переконливим доказом на користь попередньої тези можуть слугувати численні матеріали тодішньої центральної та регіональної періодики, на сторінках якої регулярно публікувалася інформація про відповідні заходи, присвячені Тарасу Шевченку. До організації й проведення таких заходів зазвичай були причетні вчені, літературно- й мистецтвознавці, громадські діячі та діячі культури, широкі кола артистичної спільноти, як фахової, так і любительської. Та все ж насправді у той час всі ці заходи перш за все відповідали запитам та уподобанням широких кіл громадськості.

Зовсім не випадково інформаційні повідомлення про такі заходи часто передруковувалися (повністю або в скороченому варіанті) після першої їх появи у регіональних газетах та журналах на сторінках центральної періодики. Адже за рахунок цього поступово формувалися традиції вшанування пам'яті Тараса Шевченка, поступово набуваючи ідентичних ознак в обох частинах України, що входили до складу

двох різних імперій. Зокрема в цьому контексті перш за все звертають на себе увагу тематичні огляди регіональної преси, періодично вміщувані в журналі «Киевская старина». Знаменно, що переважна більшість публікацій, присвячених вшануванню пам'яті Тараса Шевченка, з'являлася друком у періодиці в останніх числах лютого – в першій половині березня за юліанським календарем, коли й тривали «шевченківські дні» на ознаменування роковин одночасно і з дня його народження, і з часу смерті. Насправді на практиці подібні заходи могли влаштовуватися і в інші хронологічні проміжки календарного року. У періодиці фактично можна знайти своєрідну перекличку з елементами звітування про рівень організації таких вечорів пам'яті Т. Шевченка та окреслення їх впливу на суспільну свідомість широких народних мас. При цьому проводилися такі заходи не тільки в найбільших містах, а й в окремих містечках і селах.

Наприклад, один із таких вечорів пам'яті поета відбувся в Києві за дещо різними даними 12 або 13 квітня 1895 р. Інформація про нього спочатку була подана в декількох київських виданнях, причому вона відрізнялася окремими деталями. Згодом вона була передрукована в «Киевской старине». Загалом авторами заміток підкреслювалось ретельне й продумане облаштування приміщення, в якому відбувся вечір: гіпсовий бюст поета, ескізи відомого художника М. О. Мікешина до творів Т. Шевченка, ним же виконаний портрет Кобзаря. У концертній програмі виступило декілька відомих артистів і співаків (Жданов, Варзар, Решетнікова, Чубинська, Мухіна, Резніченко), співав народний хор, звучали музичні твори Лисенка, Гордєєва, Козаченка і Сичова (Вечер в память Т. Г. Шевченка, 1895, с. 119-120).

Як свідчать матеріали «Киевской старины», масові заходи по вшануванню поета в обох імперіях мали місце в 1899 р. Своєрідний звіт про них за матеріалами місцевої періодики можна знайти в публікації часопису. За його даними в багатьох містах Російської імперії (Санкт-Петербург, Катеринодар, Симферополь, Ашгабад та ін.) 26 лютого відбулися панахиди в пам'ять про Т. Шевченка. Протягом березня також були проведені пам'ятні вечори. Зокрема в Полтаві 13 березня у залі губернського земства лунали твори Т. Шевченка, співав чоловічий хор; в Одесі у цей же день у залі літературно-артистичного товариства було зачитано доповідь відомого історика А. І. Маркевича про значення поезії Т. Шевченка та виконані його твори, покладені на музику. Подібні заходи були проведені в галицьких містах (Львові, Коломиї, Стрию, Тернополі та ін.) (Поминки Т. Г. Шевченка, 1899, с. 17-19).

Цікавий матеріал можна знайти в замітці «Народне свято у Львові на честь Т. Г. Шевченка». У ній йдеться про те, що 14 травня 1899 р. товариство «Просвіта» влаштувало в місті добротний концерт

пам'яті українського поета до 38-ї річниці з моменту його смерті. Згідно з матеріалом, особливо знаковими в його рамках стали публічні лекції-бесіди місцевого історика Романчука про політичну історію Русі та емоційний виступ перед публікою В. Левицького (Народный праздник, 1899, с. 12-13).

В іншій замітці «Киевской старины» з посиланням на львівську газету «Руслан» йдеться про влаштування концерту, присвяченого пам'яті Т. Шевченка, який відбувся 24 січня 1900 р. в Народному домі та був організований Товариством руських ремісників «Зоря». З приводу особливостей влаштування заходу повідомляється, що під час нього виступив голова товариства Нагірний, потім у супроводі 12 дітей виконував твори на вірші поета лірник Губчак. Сам концерт пройшов з надзвичайним успіхом, але автор повідомлення про нього зазначив, що наприкінці заходу лунали вигуки «представників староруської партії» під час виконання «української національної пісні» (Концерт львовских ремесленников, 1900, с. 154-155).

Своєрідний стислий звіт про вшанування Т. Г. Шевченка можна знайти в книзі 5 часопису за 1900 р. Там зокрема зазначена інформація про заходи, присвячені Т. Шевченку в багатьох містах і містечках півдавстрійської України (Львів, Станіславів, Тернопіль, Чернівці та ін.). Детальніше поданий опис вечора або точніше «вокально-літературно-музичного концерту» в Полтаві, влаштованого 19 березня у приміщенні губернської управи (інформація запозичена з регіонального журналу «Жизнь и искусство»). Окремо автор замітки, цитованої в редакційному огляді «Киевской старины» зупинився на описі сцени, далі подав інформацію про перебіг концерту. Особливо ним було виокремлено хоровий спів під управлінням Юрьєва-Псковця («Заповіт», «Туман хвилями лягає» та ін.). Окремі номери були виконані «з великою одухотвореністю», «покривалися оглушливими аплодистемтами» (особливо це стосувалося виконання співачкою М. Одинцевич музичних творів Миколи Лисенка на слова Т. Шевченка). Однак, на думку, на жаль, не зазначеного у статті автора, переважна більшість номерів сольного співу насправді все ж були слабкі за виконанням (Чествование памяти Т. Г. Шевченка, 1900b, с. 87-90).

Під такою ж назвою в «Киевской старине» за 1900 р. були опубліковані ще дві редакторські замітки. В одній з них вміщена інформація про заходи щодо вшанування Т. Шевченка в Галичині (Миколаєві над Дністром, Коломиї, Бережанах), а також у Чернівцях та Самборі. Більш детально описаний літературно-вокальний вечір, який відбувся в Олександрівську 5 березня. Його «родзинкою» став хор з місцевих ремісників під керівництвом Костянецького. На вечорі декламувалися вірші Т. Шевченка, виконувалися пісні на його слова, на сцені був вивішений портрет Кобзаря

пера місцевого художника Павлова. А наприкінці заходу місцевий поет Т. Поліщук прочитав власний вірш «На смерть Шевченка». Нижче повідомляється про подібний вечір, який відбувся в той же день у Єлисаветграді. У ньому взяли участь представники місцевої інтелігенції Карпенко-Карий, Марков, Диш, хор виконував пісні на вірші Т. Шевченка і були прочитані два реферати на основі матеріалів, зібраних у свій час М. Стороженком і М. Костомаровим. За даними замітки 18 березня вечір, присвячений Т. Шевченку також відбувся в Києві. Його розпочала яскравим виступом О. Косач, а в літературно-пісенній частині зокрема взяли участь хор під управлінням М. Лисенка, М. Старицька та М. Старицький. Новинкою стало виконання харківським бандуристом Гнатом Галайдою декількох дум та народних пісень. У замітці також подана інформація про комеморативні заходи на честь поета, які відбулися в столиці Російської імперії (Чествование памяти Т. Г. Шевченка, 1900a, с. 14-17).

Нарешті ще в одній публікації 1900 р. мова йде про вшанування Тараса Шевченка у Снятині 22 квітня, в Чернівцях 7 травня, в Бродях 9 травня, в Городенці 12 травня, а на території Російської імперії – в Чернігові, де була поставлена п'єса за твором Кобзаря «Назар Стодоля». Цікаво, що в цій замітці також повідомляється і про богослужіння, панахиду, народне віче та літературно-вокальний вечір в місті Шамокіні в штаті Пенсильванія, влаштований представниками української діаспори (Чествование памяти Т. Г. Шевченка, 1900c, с. 152).

Серед тематичних публікацій у часописі за 1901 р. своєрідною оцінкою комеморативного заходу відрізняється замітка Володимира Яблоновського. По-перше, автор дивується, чому аносований спектакль у пам'ять про Тараса Шевченка в Херсоні відбувся 26 січня, а не в традиційні «шевченківські» дні. По-друге, за його словами, «до самого кінця спектаклю ніщо не нагадувало, що ти присутній на вшануванні національного поета: ні декорованого зеленню бюсту на виду в публіці, ні виконання творів поета, ні української музики – нічого...» Навіть у антракті лунали «польки, вальсики, попури з романсів». По-третє, негативно вразила автора замітки гра акторів, серед яких усі, окрім двох, «були не на своїх місцях». Окремим «апофеозом», на думку автора, стало оформлення сцени. До того ж під час спектаклю не було збору коштів для подальшого передання їх на важливі справи, оскільки «від людей повністю відданих власній наживі, смішно очікувати будь-яких ідейних прагнень, будь-якого служіння національним ідеям» (Яблоновский, 1901, с. 158-159). Матеріали цієї публікації красномовно підтверджують, що станом на початок ХХ ст. комеморативні практики, присвячені Т. Шевченку набули усталеності й загальноприйнятих ритуалів, відступи від яких досить жорстко не сприймалися представниками громадськості.

У детальному огляді «Киевской старины» під назвою «Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка у 40-у річницю його смерті» на підставі відомостей з публікацій губернських періодичних видань подана інформація про такі заходи в Києві, Катеринославі, Олександрівську, Полтаві, Херсоні, Симферополі, обох столицях Російської імперії, Відні, Львові, Тернополі, Чернівцях, Перемишлі та багатьох ін. українських містах і містечках. Зокрема, спираючись на більш ранню публікацію в газеті «Южный Край» (№15), редактор «Киевской старины» підкреслив, що в Олександрівську Катеринославської губернії 26 лютого в місцевому театрі відбувся тематичний літературно-вокальний вечір, під час якого були зібрані кошти для міської бібліотеки. У його межах І. Чижевським була викладена біографія Тараса Шевченка, місцевий поет А. Поліщук продекламував власний вірш, присвячений Кобзареві, а потім виступав хор під керівництвом М. С. Попова та декламувалися вірші Кобзаря (Чествование памяти Т. Г. Шевченка в 40-ю годовщину его смерти, 1901b, с. 20-21).

Посилаючись на матеріали газети «Приднепровский край» (№1120), у часописі також повідомляється, що 10 березня в Катеринославі літературно-музичною секцією було влаштовано вечір пам'яті Т. Шевченка. Спочатку хором та оркестром була виконана кантата М. Лисенка «Б'ють пороги» на слова поета. Потім виступали хор із членів секції та звичайних любителів співу, а також професійна співачка О. Муравйова, а в літературному відділенні декламувалися вірші Кобзаря та було прочитане повідомлення А. Лісовського про українські думи під акомпанемент бандуриста Г. Ходкевича, який спеціально прибув з Харкова. Окрім того, відома історикня Олександра Єфименко прочитала власну статтю, присвячену пам'яті Тараса Шевченка (Чествование памяти Т. Г. Шевченка в 40-ю годовщину его смерти, 1901b, с. 23).

У Києві під час вечора, влаштованого в купецькому зібранні 21 березня, величезний успіх мав хор під управлінням М. Лисенка, особливо виокремлені солістки Зотова і Єременко, які на вимогу глядачів двічі виконали дует «Пливе човен», а в літературній частині відзначилися М. Старицька та П. Багров, які мистецьки декламували вірші Т. Шевченка (Чествование памяти Т. Г. Шевченка в 40-ю годовщину его смерти, 1901b, с. 23). Натомість у Полтаві 11 березня в літературно-музичному вечорі взяли участь місцевий хор під управлінням П. Гордієвського і А. Маркевича, ряд відомих артистів, бандурист Г. Галайда. В публікації особливу увагу зосереджено на описі оформлення сцени, а також зазначено, що половину зборів від вечора було спрямовано на потреби благочинного Товариства з видання дешевих книг (Чествование памяти Т. Г. Шевченка в 40-ю годовщину его смерти, 1901b, с. 24-

25). В публікації стисло переповідається про подібні заходи у Симферополі, Херсоні, Львові та інших містах на західноукраїнських землях. Ці матеріали часопису загалом дозволяють констатувати, що вшанування пам'яті найбільш визначного українсько-го поета в 1901 р. насправді набуло масового характеру.

Як свідчать матеріали ще однієї замітки, 17 березня 1901 р. в аудиторії народних читань в Катеринославі відбувся ще один вечір, присвячений Т. Шевченку. На ньому виступила О. Єфименко, яка, зокрема, наголосила, що поезія Шевченка – це «пробудження народної самосвідомості», а оскільки «народ пізнав себе, то він вже став на шлях власного відродження». На вечорі було виконано цикл народних дум бандуристом Г. Галайдою. Цікаво, що автор замітки дещо осудливо висловився щодо костюма і співу бандуриста. На його думку, «театральний козацький костюм» на ньому був недоцільний, та й співав він дещо «театрально». Натомість він виокремив декламування віршів Т. Шевченка актором Г. Краніцьким, а також спів О. Муравйової, зокрема виконання нею пісні «Садок вишневий коло хати». Також сподобалися автору номери хору під керівництвом С. О. Махнеля (Вечер в память Т. Г. Шевченка, 1901, с. 93-94).

В одній із публікацій за 1901 р. йдеться про панахиду, присвячену Тарасу Шевченку, яка відбулася 5 лютого в Софійському кафедральному соборі й була відправлена протоієреєм о. Олександром Браїловським. Згідно з повідомленням про цей захід, він відбувся у супроводі прекрасно організованого хору, в присутності величезної кількості людей (Панахида по Т. Г. Шевченку, 1901, с. 159).

У ряді публікацій йдеться про вшанування Т. Шевченка з нагоди 40-х роковин з його смерті на західноукраїнських землях. Зокрема 3 лютого 1901 р. Товариством руських ремісників «Зоря» був влаштований вечір, в якому взяли участь відомий артист Мишуга, військовий оркестр і хор членів товариства. 17 і 18 лютого відбулися вечори у Львівському реальному училищі, влаштовані учнями. А в с. Медика поблизу м. Підволочиська в будинку священника з ініціативи місцевої читальні хор виконував «Заповіт» та «Ще не вмерла Україна», декламувалися вірші Т. Шевченка (Чествование 40-й годовщины, 1901, с. 159-160).

В іншій книзі часопису повідомляється про вшанування пам'яті українського поета в Мілятині Старому Каменецького округу в Галичині, яке відбулося у stodолі Івана Війтовича за участю великого хору і в присутності близько 1000 глядачів. Подібні заходи відбулися в Миколаєві поблизу Львова 14 травня, в Стриганцях 13 травня, в Коломиї 17 травня, в Новосілці Костковій у stodолі місцевого священника 6 травня, а також у заданому вище Шамокіні в Америці (Чествование памяти Т. Г. Шевченка, 1901a, с. 163-164). Ця інформація

досить змістовна з огляду на неухильне географічне розширення «шевченківських» днів, поширення комеморативних практик навіть на невеликі населені пункти.

Змістовний огляд публікацій у періодиці, присвячених Т. Шевченку, був уміщений у книзі 4 часопису за 1902 р. Зокрема тут звернено увагу на публікацію в катеринославській газеті «Приднепровский край» від 26 лютого статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка», автор якої М. Славінський вказав на народний характер творчості поета, а також на головні риси української літератури як «селянської літератури у найбільш широкому і світлому значенні цього слова» (Сорок первая годовщина, 1902, с. 27-28).

Редактор «Киевской старины» В. Науменко у цій замітці також звернув увагу на публікації в харківській газеті «Южный край» від 26 лютого того ж року, де було вміщено вірш В. Іванова «Пам'яті Т. Г. Шевченка», а також стаття М. Сумцова «Вірш Т. Г. Шевченка «Сонце заходить» у побутовій та літературній ситуації». В «Южном обозрении» була опублікована замітка А. Каневського про Т. Шевченка, а також заклик сприяти коштами діяльності товариства його імені, що мало на меті допомагати українським студентам, які навчаються у столиці. Між іншим, автор огляду також констатував, що із «столичних газет» лише «Спб Ведомости» (№55) принагідно долучилися до вшанування пам'яті Т. Шевченка й опублікували статтю А. Л-цого «Т. Г. Шевченко», в якій мова йшла про основні мотиви його поезії та про її вплив на пізніших українських письменників. У цьому ж номері було вміщено фельетон п. Кулябки «Пам'яті апостола правди» (Сорок первая годовщина, 1902, с. 28).

Ще в одній замітці редактор часопису звернув увагу на публікацію в газеті «Вестник Юга» (1902 р., №28), в якій було опубліковане повідомлення про вечір пам'яті Т. Г. Шевченка в Катеринославі, проведений 10 березня того року. За його словами, «успіх перевершив усі найбільш сміливі очікування». На ньому було виконано декілька музичних номерів («І тут, і всюди», «Садок вишневий», «І широкою долину», «Пісня Левка» з опери «Утоплена»). Також чудово декламувалися вірші Кобзаря, а родзинкою вечора став хор любителів співу. Окрема увага автора присвячена антуражу сцени: за його словами, прекрасний бюст Т. Шевченка, подарований літературно-музичній секції меценатом, фактично «тонув у зелені, розташованій умілою рукою» (Вечер Т. Г. Шевченка, 1902, с. 30-31).

Наступна публікація може слугувати яскравим підтвердженням наявності виразних українофільських настроїв у Криму на початку ХХ ст. У замітці підкреслено, що 4 лютого 1902 р. в севастопольському міському зібранні відбувся літературний вечір пам'яті українського поета,

на якому була присутня значна кількість глядачів. На ньому актором Є. Тиртовим був прочитаний нарис О. Єфименко «Пам'яті Тараса Григоровича Шевченка», виставлена картина місцевого художника Протопопова на тему «Садок вишневий коло хати», відомий бандурист Г. Галайда виконав думи й народні пісні, а любительський народний хор виконав пісню «Закувала та сива зозуленька». Пізніше харківські музиканти зіграли твори М. Лисенка, зокрема його відому «Другу українську рапсодію». Згідно з твердженням автора замітки, апофеозом вечора стала остання сцена, в якій актор, загримований під Т. Шевченка, постав на сцені у супроводі окремих персонажів його творів (Чествование памяти Шевченка в Севастополе, 1902, с. 178-181).

Ряд публікацій комеморативного змісту були вміщені в «Киевской старине» протягом 1903 р. В одній з них В. Василенком описаний «Шевченківський» вечір у Полтаві 8 лютого в приміщенні просвітницької споруди ім. М. Гоголя. На вечері виступав хор і оркестр товариства артистів під управлінням Д. Гайдамаки. Автор повідомив, що на заході було близько 1000 глядачів. Він із захватом описав сцену, стисло переказав зміст трьох відділень концерту, зокрема виконання музичних творів на вірші поета, декламування його віршів, виконання другого акту «Назара Стодолі». Серед солістів власною майстерністю, на його думку, вирізнялися Дьяков і Ходкевич. Однак, згідно з ним, псувало загальне враження невідповідне вбрання хористок, особливо їх головні убори, а також дещо «перестаралися» танцюристи, виконуючи трюкові елементи у класичних народних танцях, чим «передали куті меду» (Василенко, 1903, с. 153-156).

В іншій замітці за цей рік йдеться про відбування панахид на ознаменування 42-ї річниці смерті поета в Чернігові та Санкт-Петербурзі 26 лютого, а в Києві в Софійському кафедральному соборі 3 березня (за старим стилем) (В 42-ую годовщину, 1903, с. 40). Дві замітки з однаковими назвами цього ж року повідомляють про літературно-музичні вечори, на яких вшановували Т. Шевченка. В одній із них йдеться про такий захід у Києві в Народній аудиторії 27 лютого та в Петербурзі 26 лютого в театрі і 16 березня – в аудиторії народних читань (Литературно-музыкальные вечера, 1903а, с. 40). В іншій такій публікації редакція часопису інформує про подібні вечори у Ставрополі та в Чернігові. Щодо останнього заходу зокрема підкреслено, що чернігівці нарешті дочекалися віншування пам'яті «великого Тараса» після декількох марних спроб (адже місцева адміністрація не дозволяла проведення таких вечорів) 3 травня 1903 р. Ініціатива належала місцевому музично-драматичному гуртку. В замітці детально описане оформлення сцени, натомість подробиці про сам концерт відсутні (Литературно-музыкальные вечера, 1903b, с. 174-175).

Стислий бібліографічний огляд тематичних публікацій у регіональній періодиці в 1905 р., присвячених вшануванню Тараса Шевченка, можна знайти в окремій замітці «Киевской старины». У ній зокрема згадується праця Б. Грінченка «Пам'яті Тараса Шевченка», опублікована в «Полтавщине», виокремлюється одна з публікацій у газеті «Приднепровский край» про знайдення Дмитром Яворницьким нових матеріалів до біографії Тараса Шевченка, а також стаття А. Лотоцького в тій же «Полтавщине» під назвою «Суспільні ідеали поезії Т. Г. Шевченка». До речі, останній автор підкреслив, що з політичної точки зору ці ідеали у поета були «панславистично-федеративними», а з суспільної – «широко-демократичними». До того ж в основі світобачення Тараса Шевченка, згідно з автором цієї статті, були гуманність, терпимість і любов до народу (По поводу 44-й годовщины, 1905, с. 263-264).

Під час проведення вечора пам'яті Т. Шевченка в березні 1905 р. у Києві вперше після тривалої перерви була виголошена промова українською мовою (Стешенком) про значення діяльності поета для наступних поколінь. Присутні на вечорі підписали складену ще 26 лютого «Записку про потреби української школи», однак, як підкреслено в замітці, зрештою в це питання втрутилася поліція, яка оголосила акцію незаконною й відібрала частину ухваленого тексту записки. Окрім того, в замітці перелічено ряд нових тематичних публікацій присвячених пам'яті Тараса Шевченка, вміщених у різних періодичних виданнях Російської та Австро-Угорської імперій (Вечер в память Шевченка в Киеве, 1905а, с. 71).

Ще одна публікація повідомляє про літературно-музичний вечір, присвячений Тарасу Шевченку, проведений у Катеринославі 4 квітня 1905 р. Він відбувся в комерційному училищі в межах урочистого засідання Катеринославської губернської вченої архівної комісії. Відкрив його А. Синявський промовою про Т. Шевченка та його творчість. Потім було проголошено декілька наукових доповідей: В. Пічети «Шевченко та кріпосний устрій російського життя»; М. Бикова «Доля і воля в творах Шевченка»; В. Харцієва «Південноруська могила в поезії Шевченка» та В. Біднова «Шевченко в пам'яті українського народу». На думку автора замітки, передрукованої з катеринославської газети «Придніпровський край», своєрідним рефреном вечора став фрагмент доповіді В. Пічети: «День 26 лютого стане національним святом. Розвиток свободи духу у вільного народу – ось наша програма, і ця діяльність стане «нерукотворним» пам'ятником незабутньому поету нашої свободи». Вечір закінчився музичним відділенням, подробиці про хід якого в «Киевской старине» не повідомляються (Вечер в память Шевченка, 1905b, с. 173-174).

Загалом проаналізовані вище публікації часопису чітко й послідовно демонструють усталеність

комеморативних практик, присвячених Тарасу Шевченку, які були напрацьовані на українських землях не владними структурами двох імперій, а широкими колами громадськості станом на початок ХХ ст.

У ряді публікацій «Киевской старины» йдеться про збір коштів на створення проєктів й установаження пам'ятників Кобзареві, що теж може позиціонуватися як один із способів створення комеморативних ритуалів на українських землях. Найперше повідомлення щодо цього аспекту можна знайти ще в книзі 1 часопису за 1883 р. У ній підкреслено, що в грудні 1882 р. на засіданні Полтавського губернського земського зібрання розглядалося питання про стан могили Тараса Шевченка і необхідність її впорядкування. Після дискусій щодо надання асигнувань на цей захід зрештою більшістю голосів зібрання прийшло до висновку, що, оскільки йдеться про «людину, яка разом з Гоголем, позначає дві вищі точки прояву генія свого племені», в моральному сенсі є «джерело величної духовної краси», про людину, вагомий вплив якої «не вичерпається допоки не буде на землі дві людини, які розуміють українське слово», було вирішено, по-перше, асигнувати 500 рублів із земських коштів на впорядкування могили Т. Шевченка, доручивши золотонішській земській управі опікуватися цим питанням; по-друге, попросити дозволу відкрити в Полтавській губернії підписку на спорудження пам'ятника поету (Г-ко, 1883, с. 219-220). Однак, як довели наступні події, бюрократична система Російської імперії на тривалий час «спустила на гальмах» цю ініціативу Полтавської земської управи.

До кінця 1890-х рр. на сторінках «Киевской старины» більше не трапляється заміток щодо спорудження пам'ятника Т. Шевченку. Однак, розпочинаючи з 1898 р., цей захід комеморативної практики постійно присутній у часописі. У лютому номері за цей рік з посиланням на «Санкт-Петербургские ведомости» редакція звертає увагу на ініціативу М. І. Корніловича щодо установаження пам'ятника визначному поету, пропонуючи взяти приклад з поляків, які звели монумент А. Міцкевичу, а також оголошення підписки на збір коштів для цього (О памятнике Шевченку, 1898, с. 41-42).

Як свідчать матеріали «Киевской старины», ініціативи щодо спорудження пам'ятника Т. Шевченку наприкінці ХІХ ст. неодноразово висувалися й на території Галичини. Зокрема у книзі 1 за 1899 р. було вміщене повідомлення про те, що громадянин Львова Михайло Маковей-Макович висловив намір спорудити на власні кошти пам'ятник Шевченкові у львівському міському парку (Памятник Т. Г. Шевченку, 1899, с. 24). Того ж року в місті Стрий товариством «Міщанська бесіда» був улаштований вечір вшанування Т. Шевченка, на якому були зібрані кошти на пам'ятник поету. Причому в редакційній

примітці з певною заздрістю було наголошено, що в Галичині такі заходи реалізуються значно швидше, ніж у Наддніпрянщині (Памятник Т. Шевченку в Стрыє, 1899, с. 12). В одній із наступних книг часопису зазначено, що у Львові станом на початок 1900 р. зібрано 550 злотих рейнських (або 440 рублів) на пам'ятник Кобзареві, а також була вказана адреса, на яку всі бажаючі могли подавати власні пожертви (Пожертвование на памятник, 1900, с. 79).

У січневій книзі 1901 р. повідомлялося про ініціативу «Союзу взаємодопомоги російським письменникам» у Петербурзі щодо оголошення всеросійської підписки на пам'ятник Т. Шевченку, який слід спорудити на березі Дніпра в Києві (Памятник Т. Г. Шевченку, 1901, с. 14). Однак вже за три місяці в «Киевской старине» повідомлялось, що міністерство внутрішніх справ Російської імперії відхилило це прохання (Отказ в постановке памятника, 1901, с. 27).

Редакція часопису з посиланням на регіональну газету «Буковина» також умістила фрагмент з відозви товариства чернівецьких студентів «Січ» про оголошення збору коштів на пам'ятник Т. Шевченку в Чернівцях, який мав бути встановлений до 1914 р. (Проект памятника Шевченку в Черновцах, 1904, с. 122).

У тому ж році редакція вмістила фрагмент, запозичений з публікації в «Киевской газете» від 26 лютого, з пропозицією перевидання повного зібрання творів Т. Шевченка, а також спорудження йому пам'ятника. Замітка закінчувалася риторичним, але досить наболілим питанням до громадськості: «Чи довго ще лише один чорний, понурий хрест на могилі поблизу Канева, на землях усієї величної, рідної поету України буде нагадувати про Шевченка?» (К вопросу о памятнике, 1904, с. 25). В одній із наступних книг «Киевской старины» міститься інформація про те, що в Золотоношському повітовому зібранні у вересні 1904 р. обговорювалася доповідь управи щодо спорудження пам'ятника Т. Шевченку і зрештою одностайно були прийняті три пропозиції: 1) створити для цього спеціальний фонд зі щорічним асигнуванням до нього 100 рублів; 2) отримати дозвіл на загальну підписку для збору коштів з усіх бажаючих; 3) обрати комісію для розробки проекту та спорудження пам'ятника. Очолити комісію мав голова управи С. Лукашевич, окрім якого до її складу повинні були увійти відомі вчені І. Лучицький та В. Науменко (Ходатайство о постановке, 1904, с. 22-24).

У двох тематичних публікаціях на сторінках «Киевской старины» за 1905 р. йдеться про чергові кроки, здійснені вже громадськістю Києва на шляху до отримання дозволу на спорудження пам'ятника Тарасу Шевченку в місті. Зокрема в одній з них йдеться про те, що 32 гласних Київської міської думи подали до уряду заяву на спорудження пам'ятника, а в іншій вказувалося на підтримку

ще однієї ініціативи Золотоношського земства про розширення підписки на цю акцію на всю Російську імперію (К сооружению памятника, 1905a, с. 258-260; К сооружению памятника, 1905b, с. 28-29). У перших двох книгах за 1906 р. редакція «Киевской старины» у невеличких замітках українською мовою подала інформацію про збір коштів на пам'ятник на Чернігівщині та в Прилуцькому повіті (Гроші на памятник, 1906a, с. 19; Гроші на памятник, 1906b, с. 32). У наступній здвоєній книзі за цей же рік повідомляється, що міністерство внутрішніх справ нарешті надало дозвіл на поширення підписки на збір коштів для цієї мети на всю імперію, а також зазначається, що ці гроші усім бажаючим можна надсилати зокрема й до редакції часопису. В додатку до замітки вміщено лист від відомого композитора М. Лисенка з повідомленням про асигнування ним на цю потребу 452 рублів з прибутку від концерту (Памятник Т. Г. Шевченку, 1906, с. 77-78). Однак напевно усі зусилля громадськості не були достатньо консолідованими. До того ж визначальний вплив мала надзвичайна бюрократизація питання щодо спорудження пам'ятників прогресивним діячам культури в Російській імперії, а також досить жорстка протидія цим акціям та ініціативам громадськості з боку офіційної влади. Подальша історія довела, що жодного пам'ятника Т. Шевченку ні до 1911 р., ні до 1914 р. в найбільших містах України у складі обох імперій так і не було встановлено. Скажімо, в Києві найперше гіпсове погруддя Тарасу Шевченку установили в 1919 р. більшовики, а перший справжній монумент відкрили лише 6 березня 1939 р. Натомість перший скульптурний пам'ятник поетові на території Галичини з'явився у вересні 1913 р. Він був встановлений у містечку Винники поблизу Львова за проектом відомого українського архітектора Олександра Лушпинського.

Дотичним до проаналізованого вище методу комеморативної практики, присвяченої Тарасу Шевченку, є зміст ще однієї публікації в «Киевской старине». Редактор часопису в ній повідомив детальну інформацію про ремонтні роботи щодо впорядкування могили Кобзаря під Каневом, здійснені протягом 1903–1906 рр., а також озвучив нагальні потреби в коштах на подальші зусилля щодо переобладнання місця поховання поета. Зі змісту публікації зокрема можна з'ясувати, що ділянка землі, на якій знаходилася могила, в той час перебувала в особистій власності Володимира Науменка, і саме він був головним розпорядником щодо її впорядкування й реконструкції. Матеріали замітки містять своєрідний деталізований звіт перед громадськістю щодо проведених робіт на території, прилеглій до місця поховання (Науменко, 1906, с. 17-20).

Як свідчать матеріали часопису «Киевская старина», увічнення пам'яті Тараса Шевченка на рубежі XIX–XX ст. також практикувалося і у вигляді

висунення й розгляду ініціатив щодо перейменування вулиць на його честь. Наприклад у Чернігові це питання розглядалося міською думою в 1899 р. Слід зазначити, що зрештою було прийняте компромісне й певним чином угодівське рішення: частину вулиці було названо прізвищем Шевченка, натомість інша її частина отримала назву на честь О. Пушкіна (Шевченковская улица в Чернигове, 1899, с. 114).

Варто звернути увагу на ще одну замітку часописі, в якій повідомляється, що НТШ у Львові виходило з ініціативою до міського магістрату щодо перейменування площі, прилеглої в нагірній частині до вул. Чарнецького іменем Шевченка (Площадь имени Т. Шевченка, 1899, с. 150). Однак в одній із книг за наступний рік повідомляється, що Львівський магістрат відмовив цьому проханню і заборонив встановлювати пам'ятник поетові через те, що вже «назвав його ім'ям вулицю між вул. Зеленою і вул. Кохановського» (Львовский магистрат, 1900, с. 155).

Ще одна із заміток містить інформацію про те, що іменем Тараса Шевченка було названо народний університет, заснований у Львові 1899 р. як суто просвітницька інституція, орієнтована на роботу в селі, (Украинско-русский университет имени Шевченка, 1899, с. 134). Таким чином методи і способи комеморації Тараса Шевченка, зафіксовані в «Киевской старине» насправді були досить різноманітними й варіативними.

Висновки.

Часопис «Киевская старина» став одним із тих періодичних видань, які першими надали власні шпальти для започаткування своєрідного наративного меморіалу пам'яті визначного українського поета, письменника і художника Тараса Григоровича Шевченка. Звертає увагу на себе те, що протягом 1880-х рр. у ньому переважно публікувалися віршовані й прозові твори Кобзаря, фотокопії його картин, малюнків та офортів (частіше в супроводі невеликих за обсягом заміток, присвячених історії їх появи та особливостям їх семантичного наповнення), а також матеріали листування поета з різними його респондентами, спогади сучасників про величю земляка тощо.

Дещо пізніше окрему, практично постійно діючу рубрику в часописі склали публікації матеріалів до біографії Т. Шевченка, а також статті, присвячені аналізу його багатогранної й різноманітної творчої

спадщини. Значна частина таких публікацій у часописі вміщувалися задля ознаменування річниць з дня народження й смерті Визначного Українця. Оскільки ці дати практично збігалися хронологічно, то переважна більшість біографічних матеріалів та наукових розвідок про Т. Г. Шевченка вміщувалися у книгах 2, 3 і 4 «Киевской старины» за відповідні роки.

Загалом у «Киевской старине» чітко відбилися всі основні комеморативні практики, присвячені Тарасу Шевченку, які мали місце на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. До них відносяться збирання й популяризація в друкованому вигляді народних переказів і легенд про поета, вшанування пам'яті Тараса Шевченка в різних частинах України у вигляді поминальних панахид, творчих літературно-мистецьких вечорів, концертів, різних заходів з популяризації його творів, а також висунення ініціатив щодо спорудження пам'ятника поету, організація збору коштів для цього та інформування широких кіл громадськості про стан справ щодо реалізації цих ідей і проєктів. При цьому матеріали часопису дозволяють констатувати, що на початок XX ст. остаточно уклався своєрідний комеморативний ритуал, який практично не відрізнявся порядком і змістом заходів у його межах для різних регіонів України.

Редакція «Киевской старины» доклала чимало зусиль до запровадження й популяризації відповідних комеморативних практик, які переважно були винятково ініціативою інтелігенції й широких кіл громадськості на місцях. Ці акції стали проявом громадсько-політичного руху доби Українського Національного Відродження. Натомість урядові структури і Російської, й Австро-Угорської імперій, як це фіксують матеріали часопису, практично зовсім не долучалися до акцій вшанування пам'яті визначного українського поета і навіть чинили всілякі бюрократичні й суто політичні перешкоди на шляху втілення цих заходів на практиці. «Киевская старина» містить переконливі докази на користь того, що головним ініціатором публікацій на сторінках часопису матеріалів, присвячених вшануванню Т. Шевченка, був його тодішній редактор – український громадський діяч, педагог-філолог і журналіст Володимир Павлович Науменко. Це підтверджують його примітки й коментарі до багатьох проаналізованих вище публікацій на сторінках часопису.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Беляшевский, Н. (1894). Рассказы крестьян с. Пекарей о Т. Г. Шевченко. *Киевская старина*, № 2, 165-181.
- Білик, П. (1939). Вшанування народом пам'яті Т. Г. Шевченка за царизму. *Пам'яті Т. Г. Шевченка: збірник статей до 125-ліття з дня народження. 1814–1939*, (с. 159-174). Київ.
- В 42-ую годовщину смерти Т. Г. Шевченка. (1903). *Киевская старина*, 4(2), 40.
- Василенко, Н. (2008). Літопис літературно-мистецьких подій та свят пам'яті Тараса Шевченка у Катеринославі. *За матеріалами книжкових та періодичних видань 1880–1910-х рр. Шевченкіана Придніпров'я. Статті, нариси, поезія, проза, есеї, інтерв'ю*. Леся Степовичка (Упоряд.), Микола Чабан (Упоряд.). Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС.
- Василенко, В. (1903). «Шевченковский» вечер в Полтаве. *Киевская старина*, 3(2), 153-156.

- Васильев, М. К. (1900). Т. Шевченко в легенде. *Киевская старина*, 6(2), 141-143.
- Вечер в память Т. Г. Шевченка. (1895). *Киевская старина*, 6(2), 119-120.
- Вечер в память Т. Г. Шевченка. (1901). *Киевская старина*, 5(2), 93-94.
- Вечер в память Шевченка в Киеве. (1905a). *Киевская старина*, 4(2), 71.
- Вечер в память Шевченка. (1905b). *Киевская старина*, 5(2), 173-174.
- Вечер Т. Г. Шевченка в Екатеринославе. (1902). *Киевская старина*, 4(2), 30-31.
- Вошевська, Н. Г., Мусіна, З. Х., Приліпко, Т. А., Стегній, Д. Г., Таранюк-Русанівський, К. Г., Литвин О. В. (Упорядники), Боряк, Г. В. (Ред.), Реєнт, О. П., Колесник, І. І., Шандра В. С., & Скорохватова, А. В. (2016). *Історична Шевченкіана*. (Бібліографічний покажчик). Київ: Ін-т історії України НАНУ; Нац. іст. б-ка України.
- Габор, В. (2012). Шевченкіана на сторінках львівської газети «Основа» (1870–1872). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*, 2(20), 326-336.
- Г-ко, В. [Горленко, В.]. (1883) Эпизод о памятнике Шевченку и его могиле в Полтавском земском собрании 1882 года. *Киевская старина*, 1, 218-220.
- Гроші на пам'ятник Шевченкові. (1906a). *Киевская старина*, 1(2), 19.
- Гроші на пам'ятник Шевченкові. (1906b). *Киевская старина*, 2(2), 32.
- К вопросу о памятнике Т. Г. Шевченку. (1904). *Киевская старина*, 4(2), 25.
- К сооружению памятника Т. Г. Шевченку в Киеве (1905a). *Киевская старина*, 6(2), 258-260.
- К сооружению памятника Т. Г. Шевченку. (1905b). *Киевская старина*, 10(2), 28-29.
- Каминский, Ф. (1885). Еще щепотка на могилу Шевченка. *Киевская старина*, 3, 519-530.
- Концерт львовских ремесленников в память Т. Г. Шевченка. (1900). *Киевская старина*, 3(2), 154-155.
- Литературно-музыкальные вечера в память Т. Г. Шевченка. (1903a). *Киевская старина*, 4(2), 40.
- Литературно-музыкальные вечера в память Т. Г. Шевченка. (1903b). *Киевская старина*, 6(2), 174-175.
- Львовский магистрат в память Шевченка. (1900). *Киевская старина*, 3(2), 155.
- Мельниченко, В. М. (2005). Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на початку ХХ ст.: (за матеріалами журналу «Рідний край» (1906–1911)). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*, 66, 83-88.
- Мельниченко, В. М., & Дулгерова, О. М. (2005). Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка селянами України на початку ХХ ст. (за матеріалами української преси). *Український селянин*, 9, 54-57.
- Народный праздник во Львове в честь Т. Шевченка. (1899). *Киевская старина*, 7(2), 12-13.
- Науменко, В. (1906). Приведение в порядок могилы Т. Г. Шевченка. *Киевская старина*, 9(2), 17-20.
- О памятнике Шевченку. (1898). *Киевская старина*, 2(2), 41-42.
- Отказ в постановке памятника Т. Г. Шевченку (1901). *Киевская старина*, 4(2), 27.
- Палієнко, М. (2006). «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Темпора.
- Памятник Т. Г. Шевченку и подписка на него. (1906). *Киевская старина*, 3/4(2), 77-78.
- Памятник Т. Г. Шевченку. (1899). *Киевская старина*, 1(2), 24.
- Памятник Т. Г. Шевченку. (1901). *Киевская старина*, 1(2), 14.
- Памятник Т. Шевченку в Стрые. (1899). *Киевская старина*, 7(2), 12.
- Панахида по Т. Г. Шевченку в Киеве. (1901). *Киевская старина*, 3(2), 87-90.
- Площадь имени Т. Шевченка во Львове. (1899). *Киевская старина*, 3(2), 159.
- По поводу 44-й годовщины смерти Шевченка. (1905). *Киевская старина*, 3, 263-264.
- Пожертвование на памятник Шевченка во Львове. (1900). *Киевская старина*, 2(2), 79.
- Поминки Т. Г. Шевченка. (1899). *Киевская старина*, 4(2), 17-19.
- Проект памятника Шевченку в Черновцах. (1904). *Киевская старина*, 3(2), 122.
- Розумний, О. М. (2013). Комеморативні практики, присвячені Т. Г. Шевченку, та їх роль у формуванні національної свідомості українців (друга половина ХІХ – початку ХХ століття). *Національна та історична пам'ять: збірник наукових праць*, 8, 225-232.
- Світленко, С. (2023a). Вшанування пам'яті Тараса Шевченка на Придніпров'ї в 1885–1914 роках. *Грані*, 26(2), 90-105.
- Світленко, С. (2023b). Шевченківські роковини і українські громадські осередки та організації в Одесі останньої чверті ХІХ–початку ХХ ст. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: збірник наукових праць*, 18, 117-138.
- Смоктій, А. (1882). Взгляд народа на Шевченка. *Киевская старина*, 1, 371-373.
- Сорок первая годовщина смерти Т. Г. Шевченко в южнорусской печати. (1902). *Киевская старина*, 4(2), 27-30.
- Старовойтенко, І. (2015). Матеріали української газети «Рада» про пам'ятні Шевченківські заходи 1907 – 1908 рр.: їхні особливості, зміст, географія та національне значення. *Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження: збірник наукових праць*, (с. 233-258). Київ.
- Украинско-русский народный Университет имени Шевченка. (1899). *Киевская старина*, 12(2), 134.
- Ходатайство о постановке памятника Т. Г. Шевченку в Киеве. (1904). *Киевская старина*, 10(2), 22-24.
- Чествование 40-й годовщины смерти Т. Г. Шевченка в Галичине. (1901). *Киевская старина*, 3(2), 159-160.
- Чествование памяти Т. Г. Шевченка. (1900a). *Киевская старина*, 4(2), 14-17.
- Чествование памяти Т. Г. Шевченка. (1900b). *Киевская старина*, 5(2), 87-90.
- Чествование памяти Т. Г. Шевченка. (1900c). *Киевская старина*, 6(2), 152.
- Чествование памяти Т. Г. Шевченка. (1901a). *Киевская старина*, 6(2), 163-164.
- Чествование памяти Т. Г. Шевченка в 40-ю годовщину его смерти. (1901b). *Киевская старина*, 4(2), 20-27.

- Чествование памяти Шевченко в Севастополе. (1902). *Киевская старина*, 3(2), 178-181.
- Шевченко в народных рассказах. (1896). *Киевская старина*, 2(2), 51-52.
- Шевченковская улица в Чернигове. (1899). *Киевская старина*, 9(2), 114.
- Яблоновский, В. (1901). Юбилейный спектакль в Херсоне в память сороковой годовщины со дня кончины Тараса Григоровича Шевченка. *Киевская старина*, 3(2), 158-159.

REFERENCES

- About the monument to Shevchenko. (1898). *Kievskaya starina*, 2, 41-42.
- Belyashevsky, N. (1894). Stories of peasants Pekarei about T. G. Shevchenko. *Kievskaya starina*, 2, 165-181.
- Bilyk, P. (1939). Commemoration of the memory of T. G. Shevchenko by the people during tsarism. *In memory of T. G. Shevchenko: a coll. of articles for the 125th anniversary of his birth. 1814–1939*, (p. 159-174). Kyiv.
- Commemoration of Shevchenko in Sevastopol. (1902). *Kievskaya starina*, 3, 178-181.
- Commemoration of the memory of T. G. Shevchenko on the 40th anniversary of his death. (1901). *Kievskaya starina*, 4, 20-27.
- Commemoration of the memory of T. G. Shevchenko. (1900). *Kievskaya starina*, 4, 14-17.
- Commemoration of the memory of T. G. Shevchenko. (1900). *Kievskaya starina*, 5, 87-90.
- Commemoration of the memory of T. G. Shevchenko. (1900). *Kievskaya starina*, 6, 152.
- Commemoration of the memory of T. G. Shevchenko. (1901). *Kievskaya starina*, 6, 163-164.
- Commemoration the 40th anniversary of the death of T. G. Shevchenko in Galicia. (1901). *Kievskaya starina*, 3, 159-160.
- Concert of Lviv artisans in memory of T. G. Shevchenko. (1900). *Kievskaya starina*, 3, 154-155.
- Donation for the Shevchenko monument in Lvov. (1900). *Kievskaya starina*, 2, 79.
- Evening in memory of Shevchenko in Kiev. (1905). *Kievskaya starina*, 4, 71.
- Evening in memory of Shevchenko. (1905). *Kievskaya starina*, 5, 173-174.
- Evening in memory of T. G. Shevchenko. (1895). *Kievskaya starina*, 6, 119-120.
- Evening in memory of T. G. Shevchenko. (1901). *Kievskaya starina*, 5, 93-94.
- Evening of T. G. Shevchenko in Ekaterinoslav. (1902). *Kievskaya starina*, 4, 30-31.
- Funeral of T. G. Shevchenko. (1899). *Kievskaya starina*, 4, 17-19.
- Gabor V. (2012). Shevchenkiana on the pages of the Lviv newspaper «Osнова» (1870–1872). *Coll. Proceedings of the Research Institute of Press Studies*, 2(20), 326-336.
- G-ko V. [Gorlenko, V.]. (1883). Episode about the monument to Shevchenko and his grave in the Poltava Zemstvo Assembly in 1882. *Kievskaya starina*, 1, 218-220.
- Kaminsky F. (1885). Another pinch for Shevchenko's grave. *Kievskaya starina*, 3, 519-530.
- Literary and musical evenings in memory of T. G. Shevchenko. (1903). *Kievskaya starina*, 4, 40.
- Literary and musical evenings in memory of T. G. Shevchenko. (1903). *Kievskaya starina*, 6, 174-175.
- Lvov Magistrate in memory of Shevchenko. (1900). *Kievskaya starina*, № 3, 155.
- Melnychenko, V. M. (2005). Commemoration of T. G. Shevchenko at the beginning of the 20th century: (based on the materials of the journal «Native Land» (1906–1911). *Herald of Cherkasy University. Series: History of Science*, 66, 83-88.
- Melnychenko, V. M., & Dulgerova O. M. (2005). Commemoration of T. G. Shevchenko by Ukrainian peasants at the beginning of the 20th century (according to the materials of the Ukrainian press). *Ukrainian Peasant*, 9, 54-57.
- Money for the monument to Shevchenko. (1906). *Kievskaya starina*, 1, 19.
- Money for the monument to Shevchenko. (1906). *Kievskaya starina*, 2, 32.
- Monument to T. G. Shevchenko and subscription to it. (1906). *Kievskaya starina*, 3/4, 77-78.
- Monument to T. G. Shevchenko to Stryi. (1899). *Kievskaya starina*, 7, 12.
- Monument to T. G. Shevchenko. (1899). *Kievskaya starina*, 1, 24.
- Monument to T. G. Shevchenko. (1901). *Kievskaya starina*, 1, 14.
- National holiday in Lviv in honor of T. Shevchenko. (1899). *Kievskaya starina*, 7, 12-13.
- Naumenko, V. (1906). Putting in order the grave of T. G. Shevchenko. *Kievskaya starina*, 9, 17-20.
- On the 42nd anniversary of the death of T. G. Shevchenko. (1903). *Kievskaya starina*, 4, 40.
- On the issue of the monument to T. G. Shevchenko. (1904). *Kievskaya starina*, 4, 25.
- On the occasion of the 44th anniversary of Shevchenko's death. (1905). *Kievskaya starina*, 3, 263-264.
- Palienko, M. (2006). «Kiyvska starina» in the public and scientific life of Ukraine (late 19th – early 20th centuries). Kyiv: Tempora.
- Panakhida for T. G. Shevchenko in Kiev. (1901). *Kievskaya starina*, 3, 87-90.
- Petition to erect a monument to T. G. Shevchenko in Kiev. (1904). *Kievskaya starina*, 10, 22-24.
- Project of the monument to Shevchenko in Chernovtsi. (1904). *Kievskaya starina*, 3, 122.
- Refusal to erect a monument to T. G. Shevchenko. (1901). *Kievskaya starina*, 4, 27.
- Rozumny, O. M. (2013). Commemorative practices dedicated to T. G. Shevchenko and their role in the formation of national consciousness of Ukrainians (second half of the 19th–early 20th centuries). *National and historical memory: coll. of science works*, 8, 225-232.
- Shevchenko in folk stories. (1896). *Kievskaya starina*, 2, 51-52.
- Shevchenko Street in Chernihov. (1899). *Kievskaya starina*, 9, 114.
- Shevchenko Ukrainian-Russian National University. (1899). *Kievskaya starina*, 12, 134.

- Smokty, A. (1882). People's view of Shevchenko. *Kievskaya starina*, 1, 371-373.
- Square named after T. Shevchenko in Lvov. (1899). *Kievskaya starina*, 3, 159.
- Starovoienko, I. (2015). Materials of the Ukrainian newspaper «Rada» about the commemorative Shevchenko events of 1907-1908: their features, content, geography and national significance. *Kyiv Archeographic Commission in the History of Ukrainian National Revival: coll. of science works*, (p. 233-258). Kyiv.
- Svitlenko, S. (2023). Commemoration of Taras Shevchenko in the Dnieper Region in 1885–1914 Years. *Grani*, 26(2), 90-105.
- Svitlenko, S. (2023). Shevchenko anniversary's and Ukrainian public centers and organizations in Odesa in the last quarter of the 19th–early 20th centuries. *The Black Sea past: notes of the Department of the history of Cossacks in the south of Ukraine: coll. of science works*, 18, 117-138.
- The forty-first anniversary of the death of T. G. Shevchenko in the South Russian press. (1902). *Kievskaya starina*, 4, 27-30.
- Towards the construction of the monument to T. G. Shevchenko in Kiev. (1905). *Kievskaya starina*, 6, 258-260.
- Towards the construction of the monument to T. G. Shevchenko. (1905). *Kievskaya starina*, 10, 28-29.
- Vasilenko, V. (1903). «Shevchenko» evening in Poltava. *Kievskaya starina*, 3, 153-156.
- Vasiliev, M. K. (1900). T. Shevchenko in the legend. *Kievskaya starina*, 6, 141-143.
- Vasylenko, N. (2008). Annals of literary and artistic events and holidays in memory of Taras Shevchenko in Katerynoslav. *Based on the materials of books and periodicals of the 1880s – 1910s of Shevchenkian Prydniprovyia. Articles, essays, poetry, prose, essays, interviews*. Lesya Stepovychka, Mykola Chaban (Eds). Dnipropetrovsk: ART-PRESS.
- Voshchevska, N. G., Musina, Z. Kh., Prilipko, T. A., Stegnii, D. G., Taraniuk-Rusanivskyi, K. G., Lytvyn O. V. (Editors), Boryak, H. V. (Ed.), Reent, O. P., Kolesnyk, I. I., Shandra V. S., & Skorokhvatova, A. V. (2016). *Historical Shevchenkiana*. (Bibliographic index). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences; National history b-ka of Ukraine.
- Yablonovsky, V. (1901). Jubilee performance in Kherson in memory of the fortieth anniversary of T. G. Shevchenko's death. *Kievskaya starina*, 3, 158-159.

Issues of Children's Literature Publication in Azerbaijan in the Soviet Period

UDC: 93:82:087.5(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172405>**Abasova Leyla Gabil**Ph.D., Department of Editorial and Publishing work, <https://orcid.org/0000-0002-8971-6456>,redaksiya.kafedra@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The article reveals the activities of Azernashr, the first publisher of children's literature in Azerbaijan during the Soviet era, and the work done in the publication of children's literature. It is established that Azernashr was the first publishing house to publish children's literature during the Soviet period. In addition, the article reflects the decisions and instructions given by the state in order to further develop the publication of children's literature in chronological order.

Literature has always served certain educational purposes everywhere. From the smallest lullabies and fairy tales of folk creativity to the greatest epics and novels of classical and modern literature, every artistic work has educational value and importance to one degree or another. In general, in addition to the socio-political task of fiction, there are fiction works written for children especially for the purpose of education, and great writers and poets of all countries of the world have written such works.

It is noted in the article that "Azernashr" continued to publish children's literature in our country until September 1938, until the establishment of the Children's and Youth Literature Publishing House. The printed materials of both publishing houses were studied here, and samples for the relevant period were presented. The article also discusses the state measures to eliminate the existing problems in the field of children's literature. It is known that the main goal of the Soviet period was to develop children's literature, to eliminate the shortcomings in the field of children's literature.

Since children's literature is intended for the formation of a "comprehensive personality rich in self, with high ideals and aesthetic taste", publishers and intellectuals of the time directed all their efforts to the development of the repertoire of children's literature by publishing outstanding examples of world classics, as well as the most artistically perfect works of national authors. They have done a lot in this direction.

In the framework of the above-mentioned issues, general studies were conducted in the article, and opinions were noted referring to the local literature on the issue.

Keywords: book, children's literature, history of publishing children's literature, enlightener, intelligentsia, printing house, publishing house, polygraphy, works, textbooks, school

Питання видання дитячої літератури в Азербайджані в радянський період

Абасова Лейла Габіль*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

У статті розкривається діяльність «Азернашру» – першого видавництва дитячої літератури в Азербайджані за радянських часів, і робота з видання дитячої літератури. Встановлено, що першим у радянський період дитячу літературу видавав «Азернешр». Крім того, у статті відображено рішення та доручення держави щодо подальшого розвитку видання дитячої літератури в хронологічному порядку.

Література завжди і всюди служила певним освітнім цілям. Від найменших колискових пісень і казок народної творчості до найбільших епосів та романів класичної і сучасної літератури, кожен художній твір тією чи іншою мірою має виховну цінність і значення. Взагалі, крім суспільно-політичного завдання художньої літератури, існують художні твори, написані для дітей спеціально з метою навчання, і такі твори писали великі письменники і поети всіх країн світу.

У статті зазначається, що «Азернашр» продовжував видавати дитячу літературу в нашій країні до вересня 1938 року, аж до заснування Видавництва дитячої та юнацької літератури. Тут вивчено друковану продукцію обох видавництв, подано зразки відповідного періоду. У статті також розглядаються заходи держави щодо усунення існуючих проблем у сфері дитячої літератури. Відомо, що головною метою радянського періоду був розвиток дитячої літератури, усунення недоліків у сфері дитячої літератури.

Оскільки дитяча література призначена для формування «всебічної особистості, багатой собою, з високими ідеалами та естетичним смаком», тогочасні видавці та інтелектуали спрямовували всі свої зусилля на розвиток репертуару дитячої літератури, публікуючи видатні зразки світової літератури. класики, а також найдовершеніші в художньому відношенні твори національних авторів, які багато зробили в цьому напрямку.

У рамках вищезазначених питань у статті проведено загальні дослідження та викладено думки з посиланням на місцеву літературу з означеної проблеми.

Ключові слова: книга, дитяча література, історія видання дитячої літератури, просвітник, інтелігенція, друкарня, видавництво, поліграфія, твори, підручники, школа

Стаття надійшла / Article arrived: 01.02.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Introduction.

Children's and young people's literature is as unlimited and free as all fiction in terms of subject matter and creative methods. For children and young people, works can and should be written on the most complex and abstract topics, even in every possible way. However, writers and readers should know the level of spiritual development, their interests and dreams, and their perceptual characteristics, and express the topic and content of their writing with love and sincerity.

If we look at the history, during the Soviet era, the first publishing house to publish children's literature in our republic was "Azernashr" (since 1920) (Abasova, 1920, p. 20). It is known that Azerbaijan State Publishing House was created as a universal publishing house. Thus, in the early years, since its establishment, the publishing house mainly published textbooks, children's literature, fiction and scientific books.

Some work was done in the field of publishing children's literature in Azerbaijan even in the first decade of Soviet rule.

Research methods.

Since the publication history of children's books in Azerbaijan was studied in the article, comparative-historical and statistical research methods were used. However, since the article covers the problems of publishing children's books, here, in addition to being based on historical-chronological sequence, comparative typological analyzes were preferred, comparisons were made with other types and types of literature, especially fiction, textbooks, and their characteristics were included in the analysis.

Results.

In the 1930s, a number of other measures were taken in the republic to strengthen the achievements in the field of children's literature, to develop it further and to eliminate the shortcomings. One of these events was the first All-Azerbaijan Children's Literature conference, which was convened on January 17, 1931 in the building of the Baku International Pedagogical College with the participation of teachers, librarians and readers' representatives (For Communist Education, 1931, p. 106).

At the conference, three issues on "Current state of Azerbaijani children's literature", "Staff training for children's literature" and "Promotion and organization of children's books" are discussed. The conference discusses these issues and makes a special decision for the development of children's literature. The decision stated that the upbringing and formation of the new generation is the main issue facing the socialist society. The exposure of obstacles to the construction of socialism, the fight against religious remnants, should be reflected in children's books, which will positively affect the development of their worldview. Also, in the decision, the language of the newly published books should be suitable for the children's level, in order to create and publish new works on separate topics that contribute to

their comprehensive development, with the participation of teachers, librarians, writers' union and other related institutions, with the participation of "Azernashr" and "Educational Method Sector". The idea of establishing "Children's Literature Bureau" was put forward.

In order to ensure the further development of children's literature, the issue of training new personnel was also reflected in the decision. In order to fulfill this task, it should be considered appropriate to create a section of children's literature under the Union of Writers of Azerbaijan (Khalilov, 1970, p. 51).

In order to implement the issues required by the decision, it was indicated in the measures put forward by the conference that it is necessary to attract young writers who are engaged in children's literature among the writers, who participate in the pioneer and Komsomol press with their artistic works, create a special literary association under the Writers' Union and give them direction.

The development of children's literature personnel also had a special place in the events of the conference. Thus, at Azernashr, providing methodical guidance to staff to prepare a translator of children's literature, holding contests on children's literature, awarding authors who write works, organizing literature clubs for amateur teachers and students under the guidance of teachers at the most advanced schools, and writing the best books written on the basis of the topics given to them. the publication of good works was suggested. The management of all these works was entrusted to the method department of the Public Education Commissariat (Khalilov, 1970, p. 52).

It is clear from the decisions of the conference that as the literature written and published for children is a minority, they could not meet the requirements of the time because they were not suitable for the age characteristics of children.

This backwardness in the field of fiction did not escape the attention of the party and the government. It is not by chance that in the decision of 15 August 1931 "On publishing work" of the Central Committee of Ukraine (b) P, the expansion and development of the publication of fiction was put forward as a serious task. And on April 23, 1932, the Central Committee of the Ukrainian National Union (b) P MK "adopted a decision on the reconstruction of literary and art organizations" (Khalilov, 1970, p. 52).

These historic decisions of the Central Committee were warmly welcomed all over the country. In order to develop the publication of fiction in our republic, the Council of People's Commissars of Azerbaijan adopted a special decision on the work of "Azernashr" on April 11, 1931. The decision of the "Literature and Art" Organizations "On the Reconstruction of Literary and Art Organizations" was discussed at the meeting of Baku writers and appropriate measures were taken. At the meeting, a number of important events were prepared in the field of the development of Azerbaijani Soviet literature, including Azerbaijani children's literature. The

meeting created a special organization committee to lead the implementation of those events.

The Communist Party of Azerbaijan always led the publication of fiction and its development ideologically and politically in the republic. At the end of the first five-year period, in order to overcome the lag in the field of publishing fiction in the republic, by the decision of the Cultural Propaganda Department of the AK (b) P MK (Central Committee of the Azerbaijan Communist (Bolshevik) Party) dated April 30, 1932, the state of the growth of fiction in the Azerbaijan SSR a special brigade is organized to check and determine their prospects. The first results of the inspection were discussed at the meeting of the propaganda department of the AK (b) P MK on May 7, 1932, and the meeting considered the activity of "Azernashr" in the field of publishing books on fiction in general to be unsatisfactory.

In this regard, the fundamental restructuring of fiction publishing and the organic connection of works in this field with the issues of building socialism were put forward as the most important task.

Despite some shortcomings in the activity of "Azernashr", in 1931-1932, a number of original and translated children's fiction works were published. That is, among the examples of Azerbaijani children's literature in 1931 were A. Valiyev's "Grandmother's Face", H. Akhundlu's "Maskalı adam", and in 1932 M. Mushfig's "Vurushmalar", "Bir May", "Cotton", R. Rza's "Chapay", M. Seyidzadeh's "Glorious Day" (poem) books are dedicated to children.

Since few new original works were created in these years, their publication was also a minority.

The gradual development of the publishing and printing industry in Azerbaijan leads to a significant expansion of the publication of children's literature. On the other hand, after the decision of the Central Committee of the All Union Communist (Bolshevik) Party of the Central Committee of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (b) on April 23, 1932, "On the Reconstruction of Literary and Art Organizations", the Society of Russian Proletarian Writers was dissolved, and replaced by and the creation of the Organizational Committee of the Union of Soviet Writers of Azerbaijan instead of the Society of Proletarian Writers of Azerbaijan, and in connection with this, the establishment of the Organization Committee of the Union of Soviet Writers of Azerbaijan has a great impact on the development of publishing children's literature in Azerbaijan. After this event, i.e. in 1933, the story "Pioneer Leyla" taken from the life of the pioneer organization by one of the Azerbaijani writers A. Bagirzade, "Kolkhoz Gizi" by Dadash Islam oglu, "Journey on a Donkey" and "Selected Stories" taken from A. Shaig's anecdote "Molla Nasreddin" "Ildirim and Shura" by Muhammad Zeyanzadeh for middle-aged children, "Pahlavan Nazar and Brave Brother" by A. Kazim, "Barasbi" by Sh. Abbasov, "Towards Oil" by

M. Seyidzadeh, which introduced school pioneers to oil extraction and the hard work of workers, I. Zargarli and G. Valibeyli's work "Let's learn math" is published by "Azernashr".

M. Gorky writes his article "On Topics" in connection with this decision. The great writer pointed out that children's literature is of great importance in our country and showed that the books written for children should expand and shape their worldviews, not only describe the present and the past, but also give children valuable knowledge about the future, glorify the development of achievements in the revolutionary process (Khalilov, 1970, p. 53).

Based on these instructions, Azerbaijani writers and poets write original children's works in this style, as well as translate and publish a number of works of Russian and foreign writers. Among such original works are A. Shaig's "Playful Gardens", "Children's Poems", "Journey on a Donkey" (II edition) and "The Fox Goes on a Pilgrimage", which is dedicated to the issue of properly organizing the activities and games of young children. "(II edition), S.S. Akhundov's "Garaja Gyz", M. Mushfig's verse tale "Shengul, Shungul, Mangul", which conveys qualities such as joint struggle against treason and violence, as well as being vigilant and listening to smart advice to the readers in a concise, clear and interesting plot, A.M. Gafarli's "Octyabryat", R. Rza's "Pioneer's letter" dedicated to the description of the revolutionary rise among the workers in capitalist countries (quoted from Russian), Ali Subhi's "Poems", M.M. Seyidzadeh's book to love, keep a record of it and take special care of it "Pinti Hasan" (quoted from S. Marshak's poem "What Happened to Books" (1932)) and other books can be mentioned, which conveys the use of.

The 1st Congress of Azerbaijan Soviet Writers, convened on June 13-17, 1934, also had a positive impact on the development of children's literature. Thus, after the decision of the Central Committee of the Union of Writers of Azerbaijan on April 23, 1932, the congress concluded the activities of the Organizing Committee of the Writers' Union of Azerbaijan, defined the future tasks of literature and discussed the issue of children's literature along with the issues of craftsmanship and literary criticism. At the conference, Hajibaba Nazarli pointed out the slow development of children's literature in Azerbaijan, saying that "... our children's literature is far behind. Today, we do not have the necessary literature to give to children. Many of our writers have graduated from pedagogical institutes. But they don't write works for children. They say that if we write children's literature, then we will confuse and disturb the education and psychology of children. This is a great negligence" (Mikayil, 1935; 1936).

At the first congress of Soviet writers convened on August 17, 1934, S. Marshak gave a speech on "Great literature for children". At the congress, M. Gorky, speaking about the ways to develop children's literature,

saw the novelty in the lives of Soviet children and put it as an important task to show: "The development of a new person is clearly noticeable, especially in children. And they were completely left out of the attention of literature; as if our writers consider writing about children and for children to be a deficiency."

On May 14, 1933, the secretariat of the Central Committee of the Communist (b) Party of Azerbaijan adopted a decision on "Azernashr". In the decision, the Propaganda Department of the Central Committee of the Communist (b) Party of Azerbaijan and A. Trinich were instructed to reorganize the work of "Azernashr" and to collect, educate and organize its author staff, and to turn the publishing house into a center in this work. Here, one of the changes implemented in the structure of "Azernashr" was the establishment of the "Children's and Youth Literature Department" (Abasova, 1920, p. 34).

Until the establishment of Children's and Youth Literature Publishing House ("Ushaggennashr"), Azerbaijan State Publishing House ("Azernashr") published children's literature, but could not meet the demand for literature in the relevant field.

Thus, the tasks put forward by the first congresses of All-Union Soviet writers and Azerbaijan Soviet writers, especially the organization of the State publishing house for children's literature in 1933, the creation of a special children's literature department at the state publishing houses of the allied republics, had a great impact on the publication of children's literature.

The results of this important event could not be reflected in our republic. At that time, the organization of the children's literature department at "Azernashr" was related to this. As a result of the organization of the department, only in 1935, 200 printed sheets of 65 titles of children's literature were printed. In the same year, one of the Azerbaijani writers, M. Mushfigin, wrote the poem "Gaya" dedicated to child neglect in the early years of Soviet rule and some specific aspects of the fight against it, as well as important moral and educational issues, and the hard life of a hardworking peasant who works from morning to night to avoid starvation, and the people's struggle against evil forces. and the verse tale "The Peasant and the Snake" convincingly portraying the victory of the union was published. This year, original children's books by M. Seyidzade, H. Alizade and others were published by Azernashr.

On January 12, 1936, a conference on children's literature convened by the All Union of Lenin's Communist Youth Union determined our achievements and tasks in the field of Soviet children's literature (Kazim, 1938). In this meeting attended by writers, teachers, artists, the issues of implementing the tasks set by the party for children's literature, improving publishing plans, improving the quality of printed books, the main tasks of writers and artists in this field and other relevant issues were discussed.

Speaking about the great role and importance of children's literature in the education of a new person in our country, Comrade A.A. Andreyev, Secretary of the UIC (b) P MK, pointed out the main reasons for its lagging behind the current requirements, and noted that the main aspect that slows down the development of children's literature is the incomplete organization of the publication of children's works so far. is to do. If the children's literature publishing house was better organized, it would have had a better influence on the development of Soviet children's literature. The speaker then said: "Until now, there has been no real owner of children's literature. It has not been raised to the required height by the Commissioner of Education and publishers. Let's hope that now the Komsomol work will be conducted in a new way." In order to raise children's literature to a higher level, the speaker continued his speech and said: "Everything that is good in our country should be collected and used for children's literature." For this, "it is necessary to attract our best writers, poets, playwrights to create children's books of all kinds. At the same time, it is necessary to work hard on creating a cadre of children's writers, poets and artists" (Khalilov, 1970, p. 55).

In the meeting, the shortcomings in the field of children's literature were discussed in detail. One of these shortcomings was that children's books had not yet been printed as much as desired. It is said in the consultation: "Despite the fact that the publication of children's books has increased year by year, from 10 million copies in 1933 to 20 million copies in 1935, the state of children's literature cannot be considered satisfactory, if only because of the fact that children's books are still less is written and published, they are needed at least 5-10 times more than what is published." The meeting also criticized the writing, language, and style of children's books, the fact that very few books are published for children of the age of October, and that children's literature does not cover a number of important aspects of our lives.

It was said in the meeting that children's literature does not cover the important aspects of our lives: "... Children should first of all know what our country has, what its resources are and how it differs from other countries. We have few such books for children" (Khalilov, 1970, p. 56).

It is necessary to express in an artistic form what kind of country our country is and what it has become, what it did not have in the past and what it has now... Our writers have not yet created interesting and simply written biographies of the great men of science and literature. All of these are extremely necessary for the socialist upbringing of children through fiction" (Khalilov, 1970, p. 56).

Finally, at the meeting, it was noted that children's literature is lagging behind in terms of its artistic and technical design. In this regard, it was said in the materials of the consultation: "The technical and artistic design of the book, printing and pictures are extremely important

for children and teenagers. Most of the time this solves the problem. Whether a child will read a book or not can be determined largely by the layout of the book. Children's literature is still at a very low technical level, and the blame for this lies entirely with the publishers, who approach their work in a bureaucratic manner. Often, the print quality is bad, the paper is bad, and the pictures are bad. Sometimes they give children all kinds of doodles, and they think that all of them will go to work" (Khalilov, 1970, p. 56).

Guided by the decisions and instructions of the party and our state, the Republic of Azerbaijan is starting to develop its publication in the direction indicated in the documents of the council in order to eliminate the shortcomings left in the field of children's literature. Thanks to this, a number of original and translated children's literature was published in 1936/37. In 1936, "Gambay" by one of the Azerbaijani writers and poets Hummet Alizade, "Battle Paths" by A. Farig for middle-aged children, "My Friends" by B. Murshud, "Mubarizelar" by Dadash Islam oglu, "Bitter Memories" by Umid Asgaraliyev, as well as repeatedly A. Shaig's "Playing Gardens" and "The Fox Goes on a Pilgrimage" and others have been published for young children. In 1937, Mir Jalal's "The Watermelon Thief", Sh. Abbasov's "26 Commissioners", A. Akbar's "Little Sculptor", Abdul Kazim's "Watchful Children", Mustafa Chobanzade's "Pioneer and Schoolboy Learn Automodeling", M.F. Akhundov's middle and older for children: "Deceived kavakib story Yusif shah", A. Shaig's "The letter did not arrive", M. Seyidzade's "Who is strong" and "Nargiz", which inform preschool and young children about natural phenomena, M. Dilbazi's rich nature of our homeland, pioneer and schoolchildren's work, noble dreams, passion for socially useful work, etc. book of poems "First Spring", N. Rafibeyli's "Gochaq Karim", B. Gasimzade's poem "Murad" describing the difficult life of children before the revolution and their cheerful and happy life after the establishment of Soviet power in Azerbaijan, the book "Songs" and other works are the best books printed for reading.

For example, instead of the 70 books planned for 1937, Azernashr published 17 books, and 27 books were published in January-August 1938. Among these books, which were not so good in quality, the works of classical writers were a minority (Pisman, 1940).

"Azernashr" continued the publication of children's literature in our country until September 1938, that is, until the Children's and Youth's Literature Publishing House ("Ushakgenshr") was established.

If we look at the publication of children's literature during the second five-year period, we can see that there are many positive aspects.

One of the positive aspects of Azerbaijani children's literature published in this period was the use of folk literature and folklore. In the past, A. Shaig's works such as "Tik-Tik Khanim", "The Fox Goes on a Pilgrimage",

and "Good Arka" were children's favorite books created by using folk tales. "Shangul, Şungul, Mangul" by M. Mushfig, "Peasant and snake", "Golden bird", "Frost", "Nargiz" by M. Seyidzade, "Gulbala" by H. Alizade, "Molla Mamish and chest" by S. Valiyev, A. Shaig's "Gochpolad", "Eloglu", N. Rafibeyli's "Peasant and Wolf Tale" and others are beautiful children's works created by using folklore. During this period, it was also required to collect and study our folklore and develop ways of using it scientifically and theoretically. Because, as the folk poet S. Vurgun said, "The most beautiful sources for creating romantic works for our children are our fairy tales and legends" (Khalilov, 1970, p. 57).

One of the great achievements of Azerbaijani Soviet children's literature in the mentioned period was to enrich it by translating works of classics of Russian, USSR and world literature. Although this work was not raised to the full height in the true sense of the word at that time, it was already written by A.S. Pushkin, A.I. Krylov, L.N. Tolstoy, M.Y. Lermantov, A.P. Chekhov, V. Hugo, Mark Twain, Schiller, Swift, Jules Veri, Aldridge and others. The translation of his works and delivery to his young readers should be regarded as an important event.

As for the quality issue, despite the fact that there were many defects in the language, formatting, pictures, and font of the children's books, there was an immeasurable improvement compared to the books printed in the pre-revolution period, which had no scientific and technical basis, and in the first ten years of the Soviet rule in our republic. Especially from the middle of the decade, pre-discussion of the original children's literature works to be published in the Azerbaijan Scientific-Research Pedagogical Institute has greatly improved the publication of children's literature. Also, the involvement of a number of new translators in the literary translation field has had a certain impact on the quality of the works.

In addition to the positive aspects of children's literature, of course, there are also some shortcomings. Most of the books published in these years talk about animals, and the man who is the decoration of life and his admirable works are not covered much. The child saw little of himself and his friends, teacher, family, school and other issues in the book he was reading.

On the pages of the press, our writers and poets are criticized for not trying to write about the leaders of the revolution, the heroes of the civil war, the heroes of our people like Babek, Koroglu, Nabi, their sons like Nizami, Fuzuli, Vagif, M.F.Akhundov, Sabir, and about the pioneers.

One of the shortcomings is that little attention is paid to the translation and publication of children's literature by the peoples of the world. At that time, there were not a few examples of beautiful children's literature of Ukraine, Georgia and other national republics and regions. On January 19, 1936, at the first children's literature meeting at the Central Committee of the UIC (b) P, Andreyev rightly said: "... to collect everything that is good for

children in world literature and make them the property of our council children. needed".

Of course, in the following years, special measures were taken to eliminate the shortcomings in the field of children's literature during the second five-year period.

In the 1930s, attention and care was paid to the publication of children's and youth literature in the republic. So, already in 1933, in the department of children's literature organized under Azernashr, some work was done in the field of publishing literature for children and young people. In 1935, the department published children's literature in the amount of 200 printed sheets in 65 titles. However, considering how big a role books play in the education of the young generation, it is worth noting that this mentioned fact is quite small. Therefore, the conditions demanded the establishment of a separate independent publishing house in order to meet the demand for books of children and young people. Because children and young people studied in various educational institutions and were interested in learning scientific and technical innovations. Therefore, the books printed for children and young people should be colorful and diverse. Taking into account the situation, EC (b) considers it important to organize a special publishing house to print children's and youth literature of P MK. № 4465 dated August 9, 1938 of the Council of People's Commissars of the Azerbaijan SSR and the Central Committee of the Azerbaijan Lenin Communist Youth Union (Azer.LKGI) on the organization of Children's and Young People's Literature Publishing House - ("Children's Literature") under the MK In order to improve the publishing of children's and youth literature, the Council of People's Commissars of the Azerbaijan SSR and the Azerbaijan Communist Party (b) P MK receive: 1. From August 1, 1938, children's and youth literature under the Azerbaijan LKGI MK The publishing house should be organized ("Ushakganeshr").

Thus, the creation of the publishing house of the Children and Youth Literature Publishing House is greeted with great enthusiasm by all the youth of Azerbaijan.

Many writers, poets and artists of Azerbaijan state that they are ready to work on creating original works for children and young people (Kazim, 1938).

On the eve of the Great Patriotic War, the publishing house published a lot of literature aimed at children and young people. As in the entire publishing system, the most important factor in the publication and formation of books in "Ushakganeshr" is the establishment of the material and technical base of the publishing house at the level of the requirements of the time. Unfortunately, the publication of books based on Latin script in the 1930s and Russian script (Cyrillic) since 1939 required the renewal of printing equipment in a certain sense.

The article "The quality of children's fiction should be raised" is published in the "Literature" newspaper, G. Pisma, secretary of the Central Committee of the Azerbaijan LKGI. Here, G. Pisman talks about the

current problems of children's literature, discusses the quality issues of children's literature (Pisman, 1940). At the same time, in 1940, an important article entitled "Strict attention to children's literature" was published in the "Literature" newspaper. Here, the shortcomings in the field of children's literature are noted, and a call was made for the development of children's literature (Serious attention, 1940).

Of course, the correct interpretation of the existing problems required a lack of attention to this area.

Belinsky once said: "Education is a big job. He decides the fate of a person." It really is. Especially the issue of education in the field of literature and art – the issue of artistic education of children occupies one of the important places. Any positive character skillfully created in the work has a great impact on the young reader and deepens his attitude towards life and people. In this respect, that is, in terms of creating works that call children to be brave, selfless, honest, independent and hardworking, and inspire them for future struggles, our writers have always faced great and serious tasks.

Before and after the Great Patriotic War, our literature contained a number of outstanding children's works - dramas, stories, narratives, poems, songs, etc. enriched with, some of which have gained great success among children. In these years, among the old writers, M.S. Ordubadi's story "Lieutenant Ivanov's Nursery", A. Shaig's verse tales, "Araz", the poems "El ogflu", "Vatan", the story "Vazifa", S. Vurgun, S. Rustam, M. Rahim, M. Seyidzade, M. Dilbazi, A. Jamil, R. Nigar and other writers' plays, poems, poems and songs for children played a great role in the lives of children and young people.

During the years of the Great Patriotic War, the printing industry suffered heavy blows in Azerbaijan, as well as in other areas. The significant reduction of paper and other printing equipment, the mobilization of authors, editors, printers and other specialists to the front started to have a negative effect on the total volume of book printing in all publishing houses, including "Ushaggennashr". The level of artistic design of the books has decreased significantly, and the format has become smaller. Despite the difficulties of these years, "Ushaggennashr" published books on various topics (courage, patriotism, heroism, etc.), "Military library of Komsomol", "Heroes of the Great Patriotic War", "Military library of school", "Ready for defense", etc. . also printed books with series. In general, first of all, serious attention was paid to the ideological and political content of the books published in "Ushakganeshr".

The Great Patriotic War had its influence on the field of children's and youth literature as well as on every field of literature and art. In this period, the issue of writing works for children became more important. In connection with this, a number of new, honorable and responsible tasks fell upon children's writers. They felt with all their being and more deeply that in order to meet

the legitimate demands of young readers, it is necessary to create complete, mature works about our people, our country, our front and rear heroes, countless children who have gained fame with their bravery. Undoubtedly, this task cannot be accomplished by simply narrating various battle scenes to young readers. The works written and created for children should instill in them the feeling of true patriotism and fully satisfy their artistic taste. Young readers, in any work written for them, should see the strong moral power of the peoples participating in the war, including the people of Azerbaijan, in its full meaning, and should be more familiar with the work done by selfless people.

Conclusions.

As a result of the conducted research, it is known that along with this achieved achievement, gaps and shortcomings in the field of children's literature were often discussed by the intellectuals of the time in the pages of the periodical press, and the lack of work done was highlighted. For example, Z. Abdürrahmanoglu "About the big flaws of small works" (Abdürrahmanoglu, 1939); A. Shaik "Let's write works that please children" (Shaik, 1940); M. Rzaguluzade "Literature for children and about children" (Rzaguluzade, 1944); "Children's and youth literature" (1944); M. Kamran "Children's images in our literature" (Kamran, 1947); A. Abulhasan "About children's literature" (Abulhasan, 1950); G. Musayev "Some issues of our children's literature" (Musayev, 1954); H. Gasimzade "Children's publication in 1954" (Gasimzadeh, 1954); A. Bagyrzade "Let's write valuable

books for children and young people" (Bagyrzade, 1954) etc.

The decision of the Council of Ministers of the Republic of Azerbaijan on November 28, 1946 entitled "On measures to develop the printing industry and publishing work in the Azerbaijan SSR" stated that it was necessary to reduce the cost of the products released by publishing houses, including "Ushakgenashr", and to collect books in stores. In addition to the measures to eliminate the cases of overstaying, concrete tasks were put forward in the field of improving the technical condition of the printing houses and the material and living conditions of the printing house workers.

Despite the fact that certain measures were taken by related organizations and departments for the full and proper fulfillment of the tasks arising from the decision, there were still a number of shortcomings in the field of book publishing. The Central Committee of Azerbaijan K (b) P discussed these shortcomings in detail at the meeting of publishing workers on July 29-30, 1948, and showed concrete ways to eliminate them (Meeting of Azerbaijani, 1948).

The pedagogical aspect of the children's book implies its educational importance, which is important in the life of every child. Therefore, one of the most important elements of determining its quality is the aspect of upbringing. Therefore, in all times, especially during the Soviet era, the subject of children's books was treated sensitively, and the government paid special attention and care to the publication of works necessary for children.

REFERENCES

- Abasova, L. (1920). *Creation and activity of Azerbaijan State Publishing House "Azernashr"*. Baku: "Aspoligraf".
- Abasova, L. Q. (2017, December 20). About the structure and layout of secondary school textbooks. *Proceedings of the republican scientific conference on "Library-information activity and knowledge society: integration tendencies and challenges"*, (pp. 107-109). Baku.
- Abdürrahmanoglu, Z. (1939, June 5). About the big flaws of small works. *Literature newspaper*.
- Abulhasan, A. (1950, May 16). About children's literature. *Literary newspaper*.
- Bagyrzade, A. (1954, July 17). Let's create valuable books for children and young people. *Literature and Art newspaper*.
- Children's and youth literature. (1944, October 4). *Literature newspaper*.
- For Communist Education*. (1931). No. 2-3.
- Gasimzadeh, H. (1954, January 1). Children's publication in 1954. *Literature and art newspaper*.
- Kamran, M. (1947, August 6). Children's images in our literature. *"Literature" newspaper*.
- Kazim, A. (1938, June 6). On the history of Azerbaijani children's literature. *Literature newspaper*.
- Khalilov, A. (1970). Publication of Azerbaijani children's literature during the second five-year period (1933-1937). *ASU. "Scientific works" journal, "Library studies and bibliography" series*, 51-57.
- Meeting of Azerbaijani publishing workers. (1948, July 10). *Literary newspaper*.
- Mikayil, G. -R. (1935). Council for the sake of Kochuk literature. *Revolution and culture*, 2, 35-40.
- Mikayil, R. Q. (1936, November 7). Our achievements and tasks in the field of Soviet children's literature. *Literature newspaper*.
- Musayev, G. (1954, April 3). Some issues of children's literature. *"Literature and Art" journal*.
- Pisman, G. (1940, February 1). The quality of children's fiction should be improved. (Secretary of the Central Committee of the Azerbaijan LQGI). *"Literature" newspaper*.
- Rzaguluzade, M. (1944, October 4). Literature for children and about children. *"Literature" newspaper*.
- Serious attention to children's fiction. (1940, February 1). *"Literature" newspaper*.
- Shaik, A. (1940, February 1). Let's write works that please children. *Literary newspaper*.

Postmetaphysical Theological Aesthetics of John Panteleimon Manoussakis

UDC: 27-12:111.822]:2-1(73)(092)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172406>**Lozovytskyi Vasyl**Ph.D., Assoc. Prof., <http://orcid.org/0000-0001-5645-4309>, lozovutskiy@gmail.com*Volyn Orthodox Theological Academy (Lutsk, Ukraine)***Abstract**

Relevance. Orthodox theology of the early XXI century is undergoing changes and giving rise to new forms associated with the global transformations of our time.

The purpose of the study is to comprehend the project of postmetaphysical theology by John Panteleimon Manoussakis, which continues the line of research on modern postphenomenology represented by the projects of E. Levinas, M. Merleau-Ponty, M. Henri, J.-L. Marion, and R. Kearney.

As a **result** of the study, it was found that in Manoussakis's theo-aesthetics affirms the possibility of a non-metaphysical philosophical and theological language about God. The creation of such an opinion based on postphenomenology requires the overcoming of the self of the subject, which must be opened to the encounter with the radically Other. J. Manoussakis promotes the project of the «fourth reduction», which is largely developed within the framework of post-Levinasian thought, which translates the «Prosopic reduction» into an eschatological dimension. J. Manoussakis applies the method of the «fourth reduction» in relation to «sight» as the first type of sensory experience. Here, the icon becomes a «place» for unfolding a reverse perspective, in which it is possible to «get» the experience of divine appeal and conversion to ourselves. In addition, J. Manoussakis makes hearing, which is the most counter-intentional sensation, important for phenomenological understanding. The center of counter-intentional phenomenology is the «hymn» as a special state in which the main goal is to «give a voice» to the one who is sung, to experience the one to whom the hymn is dedicated - God. The hymn, like the icon, is not just an «instrument» for knowing or defining God, but introducing oneself to the state of «being known», in which the believer wishes to become a place where God can «come». The third feeling in which rapprochement with the Other takes place is touch, and first of all, caress becomes evidence of the recognition of the Other, its depth and transcendence.

Conclusions. It is the sensory or physical dimension of the presence of Christ that becomes the basis for both the experience of spiritual elevation and the gathering of believers in the single Body of Christ through the Liturgy, in which the blood and flesh of Christ are present. The described method of theology of J. Manoussakis can be characterized as postmodern mysterious mystical-sensualistic empiricism.

Keywords: modern Orthodox theology, post-neoplatonics, theoesthetics, postphenomenology, theology of J. Manoussakis

Постметафізична теологічна естетика Джона Пантелеймона Мануссакіса

Лозовицький Василь*Волинська православна богословська академія (Луцьк, Україна)***Анотація**

Актуальність. Православна теологія поч. XXI ст. переживає зміни і народжує нові форми, пов'язані з глобальними трансформаціями сучасності.

Метою дослідження є осмислити проект постметафізичної теології Джона Пантелеймона Мануссакіса, що продовжує лінію досліджень сучасної постфеноменології, представленої проектами Е. Левінаса, М. Мерло-Понті, М. Анрі, Ж.-Л. Маріона, Р. Керні.

В результаті дослідження встановлено, що в теоестетиці Мануссакіса утверджується можливість не-метафізичної філософської та теологічної мови про Бога. Створення такої думки на основі постфеноменології вимагає подолання самості суб'єкта, який має бути відкритий до зустрічі з радикально Іншим. Дж. Мануссакіс просуває проект «четвертої редукції», що значною мірою, розбудовується в межах пост-левінасівської думки, що переводить «просопічну редукцію» в есхатологічний вимір. Він застосовує метод «четвертої редукції» у відношенні до «зору» як першого типу чуттєвого досвіду. Тут ікона стає «місцем» розгортання зворотної перспективи, в якій можна «отримати» досвід божественного звернення та навернення нас до себе. Крім цього, Дж. Мануссакіс визначним для феноменологічного розуміння робить слух, який є найбільш контр-інтенціональним відчуттям. Осереддя контр-інтенціональної феноменології стає «гімн» як особливий стан в якому головною метою є «надання слова» тому, кого оспівують, переживання того, кому присвячений гімн – Богу. Третім відчуттям у якому відбувається зближення з Іншим є дотик, і насамперед, ласка стає свідомством визнання Іншого, його глибини і трансцендентності.

Висновки. Саме чуттєвий чи фізичний вимір присутності Христа, стає основою як для досвіду духовного піднесення, так і зібрання вірян в єдиному Тілі Христовому через Літургію, в якій присутня кров та плоть Христа. Описаний метод теології Дж. Мануссакіса можна позначити як постмодерний містеріальний містико-сенсуалістичний емпіризм.

Ключові слова: сучасна православна теологія, постнеоплатоніка, теоестетика, постфеноменологія, теологія Дж. Мануссакіса

Стаття надійшла / Article arrived: 18.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Постановка проблеми. Православна теологія поч. XXI ст. переживає зміни і формує нові форми у зв'язку з глобальними трансформаціями сучасності. Ознакою змін в православній теології є виникнення теологій, які засвоюють мову і проблематику сучасної філософії. На зміну неопатристики, що панувала протягом XX ст., вийшла нова плеяда православних теологів, яких умовно можна віднести до постнеопатристики. К. Говорун, Д. Калаїцидіс, Д. Б. Гарт, А. Папаніколау та інші, пропонують цікаві богословські синтези православної традиції з постмодерною думкою.

Одним з яскравих представників сучасної постнеопатристичної теології є американський богослов Джон Пантелеймон Мануссакіс. Він автор оригінальної версії православної теостетики, яка увірала в себе вагомі здобутки теостетики У. Ф. Бальтазара, Д. Гарта та веде активний діалог з постмодерною філософією. Нас будуть цікавити особливості теостетики Дж. Мануссакіса. Які основні теми і проблеми вона піднімає і які рішення пропонує? Які впливи можна простежити на формування теології Дж. Мануссакіса? Які вона пропонує нові богословські рішення традиційних проблем та який потенціал впливу має на сучасну українську теологію?

Ступінь наукової розробленості.

Існує не так багато критичних праць, в яких здійснюється аналіз православної теології Дж. Мануссакіса. Вітчизняні дослідники вивчали формування православної теології поч. XXI ст. та зокрема здійснили перші інтерпретації поглядів представників постнеопатристичної теології. Методологічна основа цих розвідок закладена в працях Ю. Чорноморця та Г. Христокіна, якими був запропонований парадигмальний підхід до аналізу православної теології (Христокін, 2021, 2020; Чорноморець, 2013). Окремо Г. Христокін здійснив аналіз богословських методологій православної теології і зокрема постнеопатристики та теології Дж. Мануссакіса (Христокін, 2021). Г. Христокін, аналізуючи методологію теогносії православного богослова, визначив проєкт Дж. Мануссакіса як «постмодерний неопатристичний містичний емпіризм» (Христокін, 2021, 2011). Крім того, теологію Дж. Мануссакіса вивчали О. Гірник (2017), В. Грицишин (2017), І. Ішук (2017), К. Кузнецова (2021), Ю. С. Малярчук (2019), Ю. Чорноморець (2013), К. Шевчук (2016).

Мета дослідження і завдання.

Для з'ясування передумов та ідейних витоків української православної теології XXI ст., завжди буде важливим осмислення актуального стану та найновіших тенденцій розвитку постнеопатристики, яка залишається мало дослідженою. Ми переконані, що українська богословська думка, що орієнтується

на сучасну феноменологію, філософію спілкування та діалогу, постмодерну філософію має чому повчитися у Дж. Мануссакіса. Нас буде цікавити його проєкт постметафізичної теології, що продовжує лінію досліджень сучасної постфеноменології, представленої проєктами Е. Левінаса, М. Мерло-Понті, М. Анрі, Ж.-Л. Марйона, Р. Керні. Важливо детальніше дослідити еволюцію теології Д. Мануссакіса, здійснити критичний аналіз її основних ідей, виявити ймовірні лінії впливу на українську теологію.

Результати дослідження.

Важливим прикладом «теологічної естетики» в православній теології початку XXI ст. є проєкт постметафізичної теології Джона Пантелеймона Мануссакіса, який представлений його працею «God after Metaphysics: A Theological Aesthetics» (Христокін, & Чорноморець, 2013; Manoussakis, 2007). Якщо Д. Гарт розробляючи власну теологічну естетику створює особливу тринітарну метафізику як «онтологію миру», то Дж. Мануссакіс звертається до «естетики» у її первинному кантіанському розумінні, як дисципліни, що досліджує сприйняття, а не красу як таку (чи, принаймні, не починає з краси як такої). Такий «зсув» викликаний особливим інтелектуальним контекстом, виходячи з якого Дж. Мануссакіс розвиває свою теологію: сама назва праці – «Бог після метафізики» – вводить нас в інтелектуальну атмосферу сучасної постгайдеггеріанської континентальної філософії.

Основною тезою гайдеггеріанського дискурсу «подолання метафізики» є вихід за межі онто-теології як особливого положення західної метафізики, у якому мислення є спрямованим виключно на суще, яке займає місце трансцендентного Буття. Яскравим прикладом такої онто-теології, для німецького філософа, є християнська думка. Говорячи про «природу» християнської філософії, яка зародилася в пізній античності та «розквітла» в середні віки, Гайдеггер відзначає, що, з одного боку, історичне християнство сприйняло платонівське розуміння Божественного як над-чуттєву та ідеальну реальність: «Після тлумачення буття як ідеї мислення навколо буття сущого метафізичне, а метафізика теологічна. Теологія означає тут тлумачення «причини» сущого як Бога і перенесення буття на цю причину, яка містить буття в собі і випускає його з себе, будучи найістотнішим із сущого» (Heidegger, 2002, p. 143).

З іншого боку, принцип первинності релігійного Одкровення унеможливує здатність такого мислення до філософії як такої: «Той, наприклад, для кого Біблія є Божественне Одкровення та Істина, той уже перед усяким запитанням, на питання «Чому взагалі є суще, а не навпаки – ніщо?» знає відповідь: суще, оскільки воно не сам Бог, створене Ним. Бог сам, як нестворений Творець, є. Хто стоїть на ґрунті такої віри, той хоч і може слідом за нами та з нами разом

ставити наше запитання, але насправді він не сміє питати, не відмовившись від себе як від віруючого та прийнявши всі наслідки цього кроку» (Heidegger, 2002). Однак, «християнська філософія» як одна з форм західної метафізики не лише унеможлиблює філософію, але й не дозволяє людині відчувати досвід релігійної віри: «Ні молитися, ні приносити жертви цьому богові людина не може. Перед *causa sui* не можна впасти на коліна у священному трепеті, перед цим богом людина не може співати та танцювати» (Heidegger, 2002, р. 178). На схоластичному Заході Бог був зведений до понятійного рівня, редукований до людського інтелекту, що означало як «полон» філософії в межах теологічного мислення, так і унеможливлення «чистого» релігійного досвіду Одрокнення.

Тим не менш, вже в середині та другій половині ХХ століття цей постметафізичний спосіб та спрямування мислення все більше інтегрував в себе релігійну тематику та, більш того, відбулося поступове «розмивання» кордонів між власне філософським та теологічним. Виходячи з цього, загальним фактом або, краще сказати, загальним «станом» у якому знаходиться значна кількість представників континентальної філософії є «релігійний поворот». Говорячи про «генеалогію» цього «повороту», можна виділити багато основ, на яких він міг «зростати». Так, наприклад, ще в онтологічному проєкті Мартіна Гайдеггера зустрічаються релігійно-містичні тенденції (особливо на пізньому етапі творчості «німецького майстра»), які особливо яскраві в образі «останнього Бога»; французький феноменолог єврейського походження Емануель Левінас, через свою філософію Іншого, звертається до неосяжного та Нескінченного Бога – Абсолютно Іншого; Жан-Люк Марйон (та інші представники «теологічного повороту в французькій феноменології»), відштовхуючись від «феноменології даності», «третьої редукції» та «оберненої інтенціональності», намагалися побудувати сучасну постметафізичну католицьку теологію; американські філософи Джон Капуто та Річард Керні, на основі наробку Жака Дерріда, Поля Рікера та інших сучасних європейських мислителів, оформили такі «концептуальні простори» як «слабка теологія», «слабка герменевтика», «анатеїзм» тощо (Manoussakis, 2007, р. 17). Цей перелік можна збільшувати дуже довго, але вже наведені імена демонструють те, наскільки плідним є це «поле». Деякі із зазначених авторів будують свої філософські «мови» на фундаменті певної конфесійної традиції (як Левінас чи Марйон), але інші – навпаки: особливі «релігійні» положення у багатьох авторів виникають з власне філософського контексту.

Саме виходячи з такої постметафізичної установки американський православний теолог Дж. Мануссакіс і розкриває головну задачу свого проєкту: «...виходячи з позицій (пост)феноменології та

герменевтики, побудувати теологію Втілення, тобто таке теологічне мислення, що своїм горизонтом має чуттєвість, у якій Бог як «феномен» дає себе. Іншими словами, наша справа полягає у спробі звільнити Бога від нав'язаної Йому метафізикою трансцендентності (епекіна), навчаючись розпізнавати образи Його дотику до нашої іманентності (ентафта) – тобто концентруючись на Втіленні» (Manoussakis, 2007, р. 5). Але, така постметафізична теологія вимагає особливої уваги до того, щоб не ставати просто «мисленням про Бога», що, на думку Дж. Мануссакіса, є тотожним «моїм думці про Бога»: зводячи Бога в концептуальні межі, теологія знову впаде в онто-теологію, що призведе до об'єктивізації Бога, до створення «концептуального ідола». Тому Мануссакіс слідує думці Ж.-Л. Марйона, який стверджує можливість не-метафізичної філософської та теологічної мови про Бога, яку відкриває феноменологія (Marion, 1994, р. 573).

Головним методом, який використовує у своїй теології Дж. Мануссакіс є феноменологічна думка, точне слідування якій, на думку автора, має привести до встановлення таких засад, що допоможуть подолати наше «мислення про Бога» та дозволити перейти до стану, де Бог зможе являти себе в усій своїй даності. Такою «засадою» феноменологічної філософії є відомий фрагмент з «Дей до чистої феноменології» засновника феноменологічного руху Едмунда Гуссерля: «Кожне споглядання, що дає себе від самого початку, має бути нормативним джерелом пізнання, і все, що від самого початку пропонується нам в інтуїції (так би мовити, в живій дійсності), належить просто сприймати так, як воно себе дає, але й тільки в тих рамках, у яких воно себе тут дає» (Husserl, 2012, р. 167). Відповідно до цієї тези, саме пізнання має бути співвіднесеним зі своїм джерелом, що має первинне епістемологічне значення.

Однак, окресливши цей «заклик», Е. Гуссерль та в цілому вся феноменологічна філософія зіштовхнулася з важливою проблемою: головною умовою будь-якої явленості є наша самість, наша свідомість як місце, «у якому» феномен може проявити себе. Відповідно, первинний пріоритет інтуїції, власне того, що нам дано в досвіді, перенісся на наше Я як конститутивний принцип з яким мають бути співвіднесені усі феномени. Головною складністю, яку підкреслює Дж. Мануссакіс є наступна: «У зрозумілій у такий спосіб самототожності Я, де царює само-ідентичне й аутичне Я, немає місця для Іншого. Інший зазнає несправедливості та насильства; а якщо Інший виявляється, в даному випадку, зовсім Іншим, Іншим *par excellencies*, все стає ще складніше. Обґрунтувати безпідставне й обмежити необмежене, звести нескінченне до скінченних вимірів, – як іще може бути описаний цей парадокс? Щоб Бог залишався Богом (зовсім Іншим, *tout autre*, як це позначає Дерріда), а не зводився до

ідола, спорудженого моїм сприйняттям та уявою, Він змушений ухилитися від явища взагалі, змушений оберігати Свою відчуженість, так би мовити, висоту висот, що її так часто приписує Йому Левінас, чи, як інші описують це, Своє «право відмовитися від явища, право зберігати трансцендентність, стверджуючи Свою ідентичність». Отже, можливість релігійного феномена, можливість явлення Бога, стає неможливою, і Сам Бог виявляється цією неможливістю. Все інше означало б зусилля звести інакшість Іншого до тотожності того ж самого» (Manoussakis, 2007, p. 15). Послідовно проведена гуссерлівська трансцендентальна феноменологія приводить до констатації того, що сам Бог є одним з феноменів, що у самій своїй можливості явленості є залежним від Я, а відтак – будь-яке розуміння Бога в таких межах є ідолопоклонством, що заміняє Бога на наш «образ Бога».

Для того, щоб підійти до вирішення цієї проблеми ідолопоклонства, американський православний теолог звертається до короткої історії феноменології, яка має продемонструвати рух до поступового подолання цього обмеження феноменальності Бога та, загалом, будь-якої феноменальності. Якщо Е. Гуссерль створив теорію про першу «феноменологічну редукцію», що полягає у зведенні усього дослідження до даності свідомості, «чистого Я», то його найвідоміший учень – М. Гайдеггер звів усю проблему явленості до онтологічної проблематики, до співвіднесення сущого з Буттям. Особливою течією феноменологічного руху в середині та другій половині ХХ ст. стала французька (пост)феноменологія. Головним напрямком досліджень мислителів цієї традиції стало розширення меж феноменології, подолання різноманітних звужень даності. Крім того, як зазначав Домінік Жаніко, хоч і в критичному ключі, на певній стадії свого розвитку французька (пост) феноменологія пережила «теологічний поворот», в якому первинно феноменологічні теми, зокрема тема первинності інтуїції по відношенню до інтенції, нерозривно переплелися з теологією чи, більш того, досягалася точка нерозрізнення феноменології та теології (Janicaud, 2001, p. 31-32).

Серед мислителів, яких Д. Жаніко відносить до «теологічного повороту», найважливішим для теології Дж. Мануссакіса є французький (пост) феноменолог та католицький теолог Жан-Люк Марйон, який пропонує «третю редукцію» як, з одного боку, повернення до первинного заклику «Ідей чистої феноменології», але, з іншого боку, це така редукція, що долає звуження даності як в гуссерлівській, так і в гайдеггерівській редукції: «...третьою редукцією з необхідністю має бути редукція до обдарованості, в якій людина могла б отримати саму себе (l'adonné)... Ця редукція, що виводить на сцену «обдарованого» (l'adonné), відбувається за допомогою того, що ми в попередньому розділі назвали зворотною

інтенціональністю. Зворотна інтенціональність, виражена як поклик, закликає мене до мене. Вона не закликає мене ні до безкровної суб'єктивності, в якій абсолютно не відчувається смак конкретності, ні до онтологічної одноманітності, – вона закликає мене до мене, до незвідної, незамінної специфічності моєї таковості. «Цей перехід від номінативу [суб'єкта] до об'єктних відмінків (аккузативу-датель), – каже Марйон, – перевертає ієрархію метафізичних категорій» (Manoussakis, 2007, p. 40). Відповідно до марйонівської «третьої редукції» та феноменології «насиченого феномену», найбільш первинним стає даність, що перевищує можливості осягнення інтенціональною свідомістю та, більш того, даність стає «призовом», який конститує саму свідомість, Я. Таким чином, розглядаючи історію «феноменологічних редукцій», Дж. Мануссакіс вказує на важливий «зсув», який долає значну кількість метафізичних узагальнень: третя редукція відкидає усі метафізичні засновки, за якими особистість чи «самість» може бути зведена до субстанції (Боецій), свідомості (від Локка до Гуссерля), буття (Гайдеггер), існування (Сартр) та відкриває дорогу до встановлення первинності «відносин» з будь-якими сталими метафізичними формами. Однак, на думку американського православного теолога, розроблена Марйоном «феноменологія даності», даючи можливість для цього «кроку» до радикалізації значення «відносин», зупиняється на даності як такий та, відтак, ще не є закінченим проектом.

В свою чергу, Дж. Мануссакіс та його вчитель відомий ірландсько-американський філософ Річард Керні, пропонують особливий проект «четвертої редукції», який більш повно представлений у вступній статті Дж. Мануссакіса до відомої збірки провідних західних теологів «After God». Відправною проблемою, яку має на меті вирішити «четверта редукція» є наступне: «як ми можемо думати і говорити про Іншого, не зводячи інакшість до відображення Тотожності – і, водночас, вміти думати і говорити про Іншого, не впадаючи при цьому в якусь апофатичну містику невимовного?» (Manoussakis, 2006, p. 19). Таким чином, (пост)феноменологічний проект Дж. Мануссакіса та Р. Керні, значною мірою, розбудовується в межах пост-левінасівської думки, що є центрованою на асиметричній етиці по відношенню до постаті Іншого.

Вкрай важливим є те, що американський філософ та теолог продовжує вже закладені в французькій феноменології ідеї «слабкої суб'єктивності» та виражає й доповнює їх у новому для феноменології понятті, вираженому в грецькому слові «просопон». Звертаючись до складнощів перекладу цього терміну, Мануссакіс тлумачить його таким чином: «просопон» – це «буття-у-спрямованості-до-лиця» чи «предстояння перед лицем». Під цим «лицем», як зазначає автор, має розумітися лице Іншого. Цікавим є те, що

більш лаконічним та розповсюдженим перекладом цього слова є «особистість». Таким чином, в самих джерелах давньогрецької мови Манусакіс знаходить розуміння суб'єктивності як того, що «виникає» у «зустрічі» з Іншим, як того, що конститується Іншим. Виходячи з цього, переведення уваги з нашого особистого погляду на погляд іншого, який дивиться на нас, може не лише надати свободу інакшості Іншого, але й виразити найглибшу істину про нашу «самість». Виходячи з цього, головним «принципом» феноменологічного дослідження (чи, ширше, філософського дослідження як такого) стає особистість, яка, в той самий час, стає єдиним можливим «місцем» прояву відносин «Я» не лише з іншими людьми чи світом як таким, але з Богом як Абсолютно Іншим, який не може бути зведений ні до чого іншого, окрім особистості, що сама по собі не є зводимою до будь-чого.

Ідучи далі, Дж. Манусакіс та Р. Керні ще більш радикалізують свою «четверту» чи «просопічну редукцію» та переводять її в есхатологічний вимір: саме есхатологія є простором, у якому весь досвід максимально повно розкривається як досвід особистої зустрічі. «Повернутися до есхатологічного бачення повсякденності означає змішати тимчасове з вічним, змити межу між світським і сакральним, зруйнувати перепону між священним і профанним... Адже для просопічної редукції – саме завдяки її здатності перевершувати такий маніхейський погляд на світ – це не більш як псевдодилема; особа Іншого – завжди і те, і те: інша особа й особа Божа» (Manoussakis, 2007, р. 32-33). Радикальність «четвертої редукції» полягає в зведенні будь-якого досвіду до досвіду зустрічі з Іншим, де кожен феномен – частина особистісних відносин, які і складають основу будь-якої феноменальності загалом. Досягнення вимог цієї «редукції», фактично, є есхатологічним станом, де усе суще стає свідомством Слави Втілення Другої Іпостасі – Ісуса Христа, особистість якого відображається в усіх особистісних зустрічах. В цій точці теологія Дж. Манусакіса об'єднує в собі, з одного боку, традицію континентальної філософії (як герменевтики та (пост)феноменології), а з іншого – персоналізм православної теології XX століття.

Особливо важливим православним теологом, думку якого продовжує Дж. Манусакіс, є Зізіулас. Визнаючи фундаментальне значення для свого проекту, американський православний теолог вказує й на виразні вади персоналізму Зізіуласа: «Як неодноразово вказував Мирослав Вольф, теологія Зізіуласа не обґрунтовує конкретність особистості (спроба обґрунтувати її відношенням Сина до Отця ризикує перетворити кожен особистість на «людського клона» Христа). Хоча тут не місце для глибокого аналізу цієї цікавої дискусії, як відповідь на цю критику я б запропонував богословський аналіз інакшості святих, які, будучи alter Christus, водночас

не позбавлені і власної конкретності; вони стали святими не всупереч їй, а саме завдяки їй; вони зовсім не духовні «клони» Христа. Отже, можна припустити, що синівське ставлення Слова до Отця, одноманітне sub species aeternitatis [з погляду вічності], постає різноманітним sub species temporis [з погляду тимчасовості], як один промінь сонця, заломлюючись у призмі, дробиться на безліч унікальних і різноманітних кольорів. Історія – і є ця призма, що відображає весь спектр шляхів, якими людина на свій лад стає хриstopодібною» (Manoussakis, 2007, р. 37-38). Метою «просопічної редукції» Дж. Манусакіса та Р. Керні є збалансування «співвіднесеності» та унікальності чи «індивідуації», яка не була досягнута персоналізмом Зізіуласа. Тим не менш, критика Дж. Манусакіса є такою, що в цілому його богослов'я продовжує найбільш фундаментальні інтенції його попередника в православної теології XX століття.

Роблячи крок назад, до власне «сенсуалістської» спрямованості проекту постметафізичної теологічної естетики, Дж. Манусакіс застосовує метод «третьої» та «четвертої редукції» у відношенні до «зору» як першого типу чуттєвого досвіду. У феноменологічному аналізі відчуття «зору» Дж. Манусакіс звертається до теми перетину позицій «того, хто бачить» та «того, кого бачать», як найбільш конститутивного досвіду для появи «Я» у відносинах. Таке ствердження «зворотної інтенціональності», де «Я» виявляється об'єктом погляду Іншого, а не репресивним суб'єктом, за Дж. Манусакісом, є найбільш відповідним положенням по відношенню до «досвіду Бога», який є трансцендентним до «настанов» нашої свідомості та проявляє себе як джерело погляду Абсолютної Інакшості. В християнській традиції такий досвід «зворотної інтенціональності» представлений іконою, що стає простором для проявлення погляду Бога: «З художнього погляду, як ми зазначили, ікона в унікальний спосіб втілює цей поворот від позиції того, хто бачить, до позиції видимого. Цей поворот чітко виражається в особливостях перспективи, технічна назва якої, umgekehrte Perspektive, вказує саме на це: зворотна або звернена перспектива. Зверненню класичної феноменологічної моделі (інтенціональність) відповідає звернення класичної перспективи репрезентації. Модель, стосовно якої техніку іконопису можна назвати оберненою, – це схема, розроблена Ренесансом: тло полотна прокреслено горизонтальною лінією, в якій зникає будь-яка крапка – так втілюється живописний ефект глибини» (Manoussakis, 2007, р. 23). Така візуально-художня зміна впливає на глибинну феноменологічну зміну та звернення: ікона перестає бути просто об'єктом спостереження та споглядання, але сама стає тим, що (або хто) споглядає свого глядача: «Усе, що наближається до спостерігача, набуває «реалістичних» вимірів, але в міру віддалення від цієї привілейованої точки зору воно засмоктується

ненаситною відстанню, що зяє між глядачем і віддаленим горизонтом. В іконі, навпаки, горизонт спроектований назовні, він знаходиться позаду глядача, до якого він завжди простягається... Але, переміщення перспективи, її екстеріоризація, втілює вимогу ікони не бути видимою, – це ікона бачить нас. Отже, ікона, строго кажучи, відмовляється бути об'єктом спостереження (невипадково, що ікона завжди зображає тільки суб'єкта – особу), вона відкидає наші домагання перетворити її на об'єкт зору; це ми – в аккузативній формі нас – постаємо перед іконою, а не навпаки» (Manoussakis, 2007, р. 23). Відтак, ікона стає «місцем» розгортання зворотної перспективи, в якій ми «отримуємо» досвід божественного звернення та навернення нас до себе.

Другим відчуттям, яке досліджує Мануссакіс є слух. Визначним для феноменологічного розуміння слуху є те, що це є найбільш контр-інтенціональне почуття. Слух постійно переживає зовнішнє вторгнення звуків, які не можуть бути контрольовані нашим «Его». Слух робить вкрай наочним те, що наше «Я» постійно переживає афекти, більш того, ці «вторгнення» є конститутивними для нас. Тому, у вступі до розділу, присвяченому цьому почуттю, Мануссакіс наводить приклад з картини Яна Брейгеля «Алегорія на слух», де вказує на образ оленя, який дуже пильно прислуховується до звуків природи, сам же не видаючи жодного звуку. Пов'язаною зі слухом є тема мови та говоріння. За Мануссакісом, говорячи про феноменологію «досвіду» Бога необхідно зберегти напруження між цими пов'язаними явищами. Мова, як те, що формує окреслені слова-поняття, може створити певні межі для «тримання» безмежного. У цьому місці Мануссакіс звертається до теології Псевдо-Діонісія Ареопагіта. Якщо звичайно говориться лише про два «шляхи» теології («катафатичний» та «апофатичний»), то тепер вкрай важливо згадати іншу ключову деталь ареопагітської думки. Як зазначає Джон Пантелеймон Мануссакіс, Ареопагіт бачив ще один «шлях», який має задавати горизонт для як катафатичної, так і для апофатичної теології. Цим «шляхом» є гімн, як єдина можлива мова про Бога. Згідно з Ареопагітом теологічні висловлювання про Бога в гімнах вищі за твердження про певних властивостей в Богові (катафатична теологія) та за твердження про трансцендентність Бога над певними властивостями (апофатична теологія). Хвала Богові у гімнах передбачає певні найменування Бога, у яких набувають свого істинного значення як катафатична, так і апофатична теологія – оскільки це не просто висловлювання, що відображають досвід переживання Бога, а висловлювання щодо Бога адресовані Богові прямо під час цього містичного досвіду. Мануссакіс усвідомлює, що за Ареопагітом Бог не схоплюється ні у судженнях катафатичної теології, ні у висловлюваннях апофатичної теології, але виключно у найменуваннях, які пропонують гімни

– залишаючись при цьому таємницею. Богословське осмислення «гімну» як особливого стану мови та говоріння, Мануссакіс також пов'язує з контр-інтенціональною феноменологією. Особливістю гімну чи славослов'я є те, що його головною метою є не просто «говоріння» чи передача інформації, а «надання слова» тому, кого оспівують, переживання того, кому присвячений гімн. Так, з цієї позиції Мануссакіс тлумачить й християнську Літургію, яка є скоріш надання слова Богу, який відкрив Себе в Одкровенні, ніж утвердження власного слова та говоріння: «Про що неможливо говорити, – каже Марйон, – про те слід не мовчати» (Manoussakis, 2007, р. 185), – а співати літургійні гімни. Таким чином, гімн стає методологічним *via tertia* Ареопагіта, середнім шляхом між крайнощами катафатичної мови й апофатичного мовчання. Досліджуючи класичні зразки гімнографії іудейської та християнської традицій, ми не можемо не помітити, що в гімні суб'єкт перестає висловлюватися як авторитетне, впевнене або гордове Я. Він продовжує говорити, але тут ми чуємо вже зовсім інший голос – голос, який благає, просить, жадає, обіцяє, сподівається і навіть вимагає» (Manoussakis, 2007, р. 106). Тож, гімн, як і ікона, не є просто «інструментом» пізнання чи визначення Бога, але введенням самого себе в стан «буття пізнаним», в якому вірянин хоче сам стати місцем, в яке може «прийти» Бог.

Третім відчуттям, яке розглядає православний теолог та феноменолог, є дотик. Першим образом, з якого автор починає входити в тему тактильних почуттів є рука, яка намагається щось схопити. Цей образ є такою формою відношення зі світом, де дотик виражає себе як насильство по відношенню до Іншого. Тактильне почуття може перетворитися в удар чи «захоплення», яке зруйнує відношення з Іншим та зробить «дотик» головним знаряддям війни. Протилежним образом є «ласка», як дотик який так само спрямований на Іншого, але очищений від насильства. Цей образ Мануссакіс запозичує у Емануеля Левінаса – французького (пост) феноменолога, який є одним з найвизначніших теоретиків філософії Іншого в XX столітті. «Ласка» є таким модусом тактильних почуттів, у якому відбувається зближення з Іншим. У такому типі відносин, ласка стає свідомством визнання інакшості Іншого, глибини цієї інакшості, її трансцендентності. У акті зближення підкреслюється неосяжність особистості Іншого. Яскравим прикладом зближення «Я» з Іншим є поцілунок, який долає будь-які суб'єкт-об'єктні розрізнення. Проте, найбільш значною «обіцяною» такого подолання є Євхаристія, в якій відбувається преломлення тіла Христа, що дарується вірним для досягнення єдності у цьому самому Тілі Христовому: «Нам видається, що євхаристійний поділ – або ж преломлення – Його тіла прямо впливає з Його віддалення у Вознесінні. Справді, літургійне

переломлення дарів безпосередньо звертається до мови й образності Вознесіння... Фізичне тіло Христа і раніше виношувало в собі Його містичне тіло – Його Церкву; і теперішня Церква, своєю чергою, є єдиною посудиною Його тіла і крові. Плоть Христа (її тілесність та історичність) без сакраментального «скасання» в Церкві приречена на ідолопоклонство, так само як Його крест (моральне вчення Євангелія), коли вона не вкорінена в Його євхаристійній присутності, є порожньою ідеологією» (Manoussakis, 2007, p. 152). Саме чуттєвий чи фізичний вимір присутності Христа, згідно з Дж. Мануссакісом, стає основою як для досвіду духовного піднесення, так і зібрання вірян в єдиному Тілі Христовому через Літургію, в якій присутня кров та плоть Христа.

Загалом, постметафізична теологічна естетика Дж. Мануссакіса, як і проєкт Д. Гарта, є унікальною для православної теології через її відкритість до сучасного філософського та теологічного дискурсу, вихід за вузькі тематичні межі неопатристичної теології. При цьому у випадку риторичної онтології та теологічної естетики Д. Гарта православна теологія вступає в діалог (чи скоріше, у полеміку) з філософською думкою доби постмодерну, стверджуючи те, що теологія є самостійним дискурсом, справжньою філософією, що може цілком аргументовано надати власні відповіді на всі світоглядні питання філософії. Проєкт Дж. Мануссакіса має іншу спрямованість, оскільки постметафізична теологічна естетика американського теолога є, скоріше, «постмодерною православною теологією», а не «православною теологією в добу постмодерну», як у випадку теології Д. Гарта. Мова теології Дж. Мануссакіса близька до мови М. Гайдеггера, а зміст цієї теології є частиною філософського і богословського дискурсу, породженого богословським поворотом у французькій (пост)феноменології. Тим самим Дж. Мануссакіс показує як можна бути цілком ортодоксальним богословом, вірним догматиці та традиції Східної Церкви, але при цьому цілком пост-неопатристичним і постмодерністичним у стилі та змісті своєї теології.

(Пост)феноменологія та сучасна філософська герменевтика стають невід'ємною частиною методології Дж. Мануссакіса, а теми, в межах яких розгортається його проєкт (зустріч з Іншим, контр-інтенціональна феноменологія, постметафізика тощо) є частиною спадку сучасної континентальної філософії, переважно – французької (пост)феноменології. Таке постметафізично-постмодерне спрямування теології Дж. Мануссакіса поєднується з продовження персоналізму Зізіуласа та залучення патристичних джерел (перш за все, Ареопагіта, Григорія Ниського та Максима Сповідника), які відтепер стають рівноправними співбесідниками сучасних філософів, таких як М. Гайдеггер, М. Мерло-Понті, Ж.-Л. Марйон, Р. Керні. Означені особливості теоестетики Мануссакіса роблять актуальною

проблему визначення методології його теології. Як зазначає сучасний український дослідник Геннадій Христокін: «спираючись на ідеї Ж.-Л. Марйона, Ж. Дерріди та М. Мерло-Понті, православний богослов розвиває постметафізичну теологію і теогносію та утверджує можливість теології за доби постмодерну. Богопізнання, згідно з Мануссакісом, можливе через містико-сенсуалістичне споглядання Христа, тому теорія богопізнання грецького теолога є постмодерним містеріальним містико-сенсуалістичним емпіризмом» (Христокін, 2011, с. 107).

Висновки.

У своєму проєкті постметафізичної теології Джон Пантелеймон Мануссакіс прямо продовжує лінію досліджень сучасної постфеноменології, представленої проєктами Е. Левінаса, М. Мерло-Понті, М. Анрі, Ж.-Л. Марйона, Р. Керні та інших. У випадку теології Дж. Мануссакіса ця залученість постметафізичної філософії стає не просто впливом, але сутнісною основою його постметафізичної «теологічної естетики», у якій межа між суто теологічною складовою та філософською повністю зникає. В теоестетиці Мануссакіса утверджується можливість не-метафізичної філософської та теологічної мови про Бога. Створення такої думки на основі постфеноменології вимагає подолання самості суб'єкта, який має бути відритий до зустрічі з радикально Іншим. Дж. Мануссакіс просуває проєкт «четвертої редукації», що значною мірою, розбудовується в межах пост-левінасівської думки, що не лише центрована на асиметричній етиці по відношенню до постаті Іншого, але й переводить «просопічну редукацію» в есхатологічний вимір. Метод «четвертої редукації» Дж. Мануссакіс застосовує у відношенні до «зору» як першого типу чуттєвого досвіду, і цим самим робить крок до «сенсуалістської» спрямованості проєкту постметафізичної теологічної естетики. Тут ікона стає «місцем» розгортання зворотної перспективи, в якій можна «отримати» досвід божественного звернення та навернення нас до себе.

Крім цього, Дж. Мануссакіс визначним для феноменологічного розуміння робить слух, який є найбільш контр-інтенціональним відчуттям. Осереддя контр-інтенціональної феноменології стає «гімн» як особливий стан в якому головною метою є не просто «говоріння» чи передача інформації, а «надання слова» тому, кого оспівують, переживання того, кому присвячений гімн – Богу. Гімн, як і ікона, не є просто «інструментом» пізнання чи визначення Бога, але введенням самого себе в стан «буття пізнаним», в якому вірянин бажає сам стати місцем, в яке може «прийти» Бог. Третім відчуттям у якому відбувається зближення з Іншим є дотик, і насамперед ласка стає свідомством визнання інакшості Іншого, глибини цієї інакшості, її трансцендентності. Саме чуттєвий чи фізичний вимір присутності Христа,

стає основою як для досвіду духовного піднесення, так і зібрання вірян в єдиному Тілі Христовому через Літургію, в якій присутня кров та плоть Христа. Описаний метод теології Дж. Мануссакіса можна позначити як постмодерний містеріальний містико-сенсуалістичний емпіризм.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гірник, О. (2017). «Перло багатоцінне»: богослов'я як феноменологія поетичного образу. Відновлено з <https://nz-theology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/01/oleg-girnyk.pdf>
- Грицишин, В. П. (2017). *Православна думка доби постмодерну: філософсько-релігійнознавчий аналіз*. (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Спец.: 09.00.11 – релігієзнавство). Рівне.
- Ішук, Н. В. (2017). Феноменологічна аналітика богоспількування у Джона Пантелеймона Мануссакіса. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури. Філософія*, 5, 25-32. Відновлено з <https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/921/1053>
- Кузнецова, К. Ю. (2021). *Завершення метафізики як умова формування постсекулярної парадигми*. (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії – Філософські науки). Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків.
- Малярчук, С. (2019). *Проблема онтологічної відстані між творцем і творінням у богословській думці Джона Пантелеймона Мануссакіса*. (Магістерська робота). Львів.
- Христокін, Г. & Чорноморець, Ю. (2013). Передмова до перекладу із книги Джона Пантелеймона Мануссакіса «Бог після метафізики. Теологічна естетика». *Філософська думка: Спецвипуск Sententiae IV. Герменевтика традиції та сучасності у теології та філософії*, 93-97.
- Христокін, Г. (2011). Постмодерний неопатристичний містичний емпіризм Йоана Мануссакіса. *Sententiae*, XXIV(1), 101-109. Відновлено з https://www.pdcnet.org/collection/fshow?id=sententiae_2011_0024_0001_0101_0109&pdfname=sententiae_2011_0024_0001_0101_0109.pdf&file_type=pdf
- Христокін, Г. В. (2020). Парадигмальна еволюція сучасної Православної теології як Неопатристики та Постнеопатристики: Методологічний Аспект. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*, 2, 59-70.
- Христокін, Г. В. (2021). *Методологія православної теології в її парадигмальних трансформаціях*. (Монографія). Ірпінь: УДФСУ.
- Чорноморець, Ю. П. (2013). Православна теологія на шляху до нової парадигми. *Філософська думка – Sententiae: Християнська теологія і сучасна філософія*, Спецвипуск 3(2012), 74-88.
- Шевчук, К. (2016). Шляхи чуттєвого осягнення Бога у горизонті богословської естетики. *Андриївський вісник: історико-богословський щорічний журнал Рівненської Духовної семінарії Української Православної Церкви Київського Патріархату*, 5, 153-158. Відновлено з <http://seminaria.rv.ua/wp-content/uploads/2016/05/Andriyivskij-visnik-5.pdf>
- Heidegger, M. (2002). *Off the Beaten Track*. Cambridge University Press.
- Husserl, E. (2012). *Ideas: General Introduction to Pure Phenomenology*. Routledge.
- Janicaud, D. (2001). *Phenomenology and the Theological Turn: The French Debate*. Fordham University Press.
- Manoussakis, J. P. (2006). *After God: Richard Kearney and the Religious Turn in Continental Philosophy*.
- Manoussakis, J. P. (2007). *God after Metaphysics. A Theological Aesthetic*. Bloomington: Indiana University Press.
- Marion, J.-L. (1994). Metaphysics and Phenomenology: A Relief for Theology. *Critical Inquiry*, 20(4), Symposium on «God», 572-591.

REFERENCES

- Chornomorets, Yu. P. (2013). Orthodox theology is on the way to a new paradigm. *Philosophical thought - Sententiae: Christian theology and modern philosophy*, Special issue 3(2012), 74-88.
- Heidegger, M. (2002). *Off the Beaten Track*. Cambridge University Press.
- Hirnyk, O. (2017). "Pearl of great value": theology as a phenomenology of the poetic image. Retrieved from <https://nz-theology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/01/oleg-girnyk.pdf>
- Hristokin, G. & Chornomorets, Yu. (2013). Preface to the translation from the book by John Panteleimon Manusakis "God after metaphysics. Theological aesthetics". *Philosophical Thought: Special Issue Sententiae IV. Hermeneutics of tradition and modernity in theology and philosophy*, 93-97.
- Hristokin, G. (2011). The postmodern neopatristic mystical empiricism of Ioan Manoussakis. *Sententiae*, XXIV(1), 101-109. Retrieved from https://www.pdcnet.org/collection/fshow?id=sententiae_2011_0024_0001_0101_0109&pdfname=sententiae_2011_0024_0001_0101_0109.pdf&file_type=pdf
- Hristokin, G. V. (2020). Paradigmatic evolution of modern Orthodox theology as Neopatristics and Post-Neopatristics: Methodological Aspect. *Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University. Philosophical Sciences*, 2, 59-70.
- Hrytsyshyn, V. P. (2017). *Orthodox thought of the postmodern era: philosophical and religious analysis*. (Dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Philosophical Sciences. Special: 09.00.11 – religious studies). Rivne.
- Husserl, E. (2012). *Ideas: General Introduction to Pure Phenomenology*. Routledge.
- Ishchuk, N. V. (2017). John Panteleimon Manoussakis's phenomenological analysis of divine communication. *Philosophy and political science in the context of modern culture. Philosophy*, 5, 25-32. Retrieved from <https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/921/1053>

- Janicaud, D. (2001). *Phenomenology and the Theological Turn: The French Debate*. Fordham University Press.
- Khristokin, G. V. (2021). *Methodology of Orthodox theology in its paradigmatic transformations*. (Monograph). Irpin: UDFSU.
- Kuznetsova, K. Yu. (2021). *The completion of metaphysics as a condition for the formation of the post-secular paradigm*. (Dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Philosophical Sciences in the specialty 09.00.03 - social philosophy and philosophy of history - Philosophical Sciences). V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.
- Malyarchuk, S. (2019). *The problem of the ontological distance between the creator and creation in the theological thought of John Panteleimon Manusakis*. (Master thesis). Lviv.
- Manoussakis, J. P. (2006). *After God: Richard Kearney and the Religious Turn in Continental Philosophy*.
- Manoussakis, J. P. (2007). *God after Metaphysics. A Theological Aesthetic*. Bloomington: Indiana University Press.
- Marion, J.-L. (1994). Metaphysics and Phenomenology: A Relief for Theology. *Critical Inquiry*, 20(4), Symposium on «God», 572-591.
- Shevchuk, K. (2016). Ways of sensory understanding of God in the horizon of theological aesthetics. *Andrew's Herald: the historical and theological annual journal of the Rivne Theological Seminary of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate*, 5, 153-158. Retrieved from <http://seminaria.rv.ua/wp-content/uploads/2016/05/Andriyivskij-visnik-5.pdf>

The Interaction of Scientific-Technical and Social Progress and the Phenomenon of Sustainable Development of Society

UDC: 141:008:62:316.4

DOI: <https://doi.org/10.15421/172407>**Plaksina Oksana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2830-8229>, plaksina.oksana.iv@gmail.com*Ukrainian State University of Science and Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

Purpose: The deepening knowledge about ensuring the sustainability of the society's development as a system from the point of view of the interaction of scientific-technical and social progress.

Actuality. Searching for criteria of assessing the global society state and also methods and means of ensuring sustainable development of society.

The results. The presence of progressive changes in such spheres of human activity as maintaining of life and health, employment and working conditions, the amount of leisure time and the variety of its forms based on statistical indicators has been proven. Radically pessimistic approaches that generally deny social progress are refuted. An integral criterion of progress is proposed - the level of humanization of society, that is, the position of the personality in it, with an indicator of average life expectancy.

The regularities of the interaction of scientific-technical and social progress have been revealed: the revolutionization of spheres of human activity by scientific-technical progress and its stimulation of social progress, as well as acceleration of the pace of society's development; the ambivalent influence of technique and science on general social progress, etc. The polyaspect connection of outlines of general social progress and sustainable development of society at the current stage is shown.

Conclusions. The determining factor of the sustainable development of society is the balance of scientific-technical and social progress - both interpenetrating and essentially integrated components of sociogenesis.

Keywords: sustainable development of society, scientific-technical progress, social progress, interaction of scientific-technical and social progress, sociogenesis, regularities of interaction of scientific-technical and social progress, humanity

Взаємодія науково-технічного та соціального прогресу і феномен сталого розвитку суспільства

Плаксина Оксана*Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)*

Анотація

Мета: поглиблення знання про забезпечення сталості розвитку суспільства як системи в особливому ракурсі – помітивши в фокус уваги взаємодію науково-технічного та соціального прогресу.

Актуальність. Пошук критеріїв оцінювання стану глобального суспільства та методів і засобів забезпечення сталого розвитку суспільства.

Результати. Уточнено поняття «сталий розвиток суспільства» із врахуванням його цілеспрямованості крізь призму духовних цінностей та «зворотнього зв'язку» як важливого регулятивного важелю. Доведено наявність прогресивних змін в таких сферах життєдіяльності людства, як збереження життя і здоров'я, зайнятість і умови праці, обсяг часу дозвілля і різноманітність його форм з опорою на статистичні показники. Спростовані радикально песимістичні підходи, що взагалі заперечують соціальний прогрес. Запропоновано інтегральний критерій прогресу – рівень гуманізації суспільства, тобто положення в ньому особистості, з індикатором середньої тривалості життя.

Виявлені закономірності взаємодії науково-технічного і соціального прогресу: революціонізація науково-технічним прогресом сфер діяльності людини і стимулювання ним прогресу соціального; прискорення темпів розвитку суспільства; амбівалентний вплив техніки і науки на загальносоціальний прогрес та ін. Показано поліаспектний зв'язок абрисів загальносоціального прогресу та сталого розвитку суспільства на сучасному етапі.

Висновки: визначальним показником сталого розвитку суспільства є збалансованість науково-технічного і соціального прогресу – обох взаємопроникних сутнісно інтегрованих компонентів соціогенезу.

Ключові слова: сталий розвиток суспільства, науково-технічний прогрес, соціальний прогрес, взаємодія науково-технічного та соціального прогресу, соціогенез, закономірності взаємодії науково-технічного та соціального прогресу, людство

Стаття надійшла / Article arrived: 22.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Сучасний соціум відрізняє така характерна риса як принципова несталість розвитку суспільства. Вперше людство та планета Земля переживають ексклюзивну багатобічну перевантаженість. Внаслідок бурхливого зростання світової економіки та населення наблизилися до критичної межі виснаження біосфери, перенаселеність Землі, соціальна дисгармонія та напруженість, які зафіксували Всесвітні саміти Землі в Ріо-де-Жанейро (1996 р.), Йоганнесбурзі (2002 р.) та інші. Як бачимо, проблема сталості розвитку суспільства має комплексний характер. Її актуальність зафіксували постанови урядів, наукові програми країн та Організація Об'єднаних Націй. Так, 2022 р. було оголошено ООН Міжнародним роком фундаментальних наук на користь сталого розвитку. 25 серпня 2023 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, яка проголошує 2024–2033 роки Міжнародним десятиліттям наук на користь сталого розвитку (An International Decade of Sciences for Sustainable Development, 2023). З огляду на загострення глобальних проблем людства особливої актуальності набувають дослідження, спрямовані на пошук критеріїв оцінювання стану глобального соціуму та методів і засобів забезпечення сталого розвитку суспільства. Тому наше дослідження є актуальним, і мета його – поглибити знання про забезпечення сталості розвитку суспільства як системи в особливому ракурсі – помістивши у фокус уваги взаємодію науково-технічного та соціального прогресу. Методи роботи базуються на діалектичному, системному, соціокультурному та діяльнісному міждисциплінарних підходах до предмета дослідження та включають аналіз та синтез, спостереження, метод декомпозиції, компаративний, типологізація, компліментарності, логічний, історичний.

Аналіз досліджень та публікацій.

Не можна сказати, що взаємодія науково-технічного і соціального прогресу активно висвітлювалася в сучасній науковій літературі, проте з'являлися публікації, в яких розглядаються окремі аспекти і феномени, що входять до цієї теми як доданки, а також різні «зрізи» науково-технічного прогресу (далі – НТП) по галузям науки: освіта, комп'ютерні технології (Сергієнко, 2016), економіка і т. п. У філософському ракурсі проведено дослідження Н. Поліщук і М. Панченко (2010) та О. Плаксіної (2020). Перші два автори вважають, що тільки союз НТП і релігії подолає екологічну і духовно-моральну кризи, в яких опинилася сучасна цивілізація і молодь, у третього викладена сучасна розробка поняття прогресу в історії як філософська проблема науки.

Більш розмаїто йдеться про НТП у галузі філософії науки у двох вітчизняних працях. За І. Добронравовою (2018), останні два століття ілюструють роль та значення науково-технічного

прогресу як у небачених досягненнях людства, так і у виникненні небезпечних для його існування проблем (с. 223). Е. Семенюк (2017) зазначає, що прогрес науки та техніки безпосередньо та багатогранно впливає на життя кожного з нас, оновлюючи різні сторони. А «... наука і техніка набули такої соціальної важливості, що не брати їх до уваги, аналізуючи розвиток суспільства та його перспективи, просто неможливо» (с. 3). Тут показано і те, що прогрес у засобах зв'язку та транспорту та розширення кордонів інформації у другій половині ХХ ст. поглибили усвідомлення єдності людства та його історичної долі (с. 124). Глобальні ж проблеми людства по-новому поставили питання співвідношення науково-технічного та соціокультурного прогресу людства (с. 319), отже необхідністю стало переосмислення шляхів, цілей та засобів НТП (с. 318).

Органічно поєднується з викладеними вище положеннями робота С. Пінкера (2019) (США), де основну увагу приділено прогресу соціальному, суспільному. Цей автор спростовує песимістичну постановку під сумнів майбутнього нашої цивілізації та фактично прогресу. Спираючись на факти, він показує: незважаючи на все, людство просувається вперед у таких важливих вимірах буття як життя, здоров'я, освіченість, безпека, мир, щастя (інформація про це займає дві третини книги). Джерелами цих та інших благ, за С. Пінкером, виступають ідеї історичної епохи Просвітництва.

Проаналізовані публікації констатують те, що технічний, науковий і соціальний, суспільний прогрес – не вигадка, а реальність, вони існують, мають позитивні і негативні наслідки, мають певний зміст і відображаються в понятті, ідеї прогресу конкретними мислителями і філософськими та соціологічними школами. Проте повновагома взаємодія науково-технічного та соціального прогресу в них не представлена. Це одна складова нашого дослідження.

Другу складову являє феномен сталого розвитку суспільства, що стоїть на порядку денному сучасності, і є багатоаспектним. У серії попередніх публікацій ми аналізували різні його аспекти (Плаксіна, 2009, 2019, 2020, 2021), але серед них пильно науково-технічний і соціальний прогрес не розглядали, і нині назріла необхідність поєднати всі їх в єдиному предметі дослідження. Хоча ряд авторів не заперечують зв'язку сталого розвитку суспільства як цілого, з одного боку, і – взаємодії науково-технічного і соціального прогресу, з іншого, але вони і не концентруються на дослідженні цього зв'язку. Більше того, в житті вони є пов'язаними реаліями, тими, що перетинаються, але на даний момент їх зв'язок не розкрито. З чого впливає мета нашої статті – поглибити знання про забезпечення сталості розвитку суспільства як системи, причому в особливому ракурсі – помістивши у фокус уваги взаємодію науково-технічного та соціального прогресу.

Результати дослідження.**Проблема сталого розвитку суспільства на сучасному етапі.**

Як зазначено у вступі цієї статті, проблема сталості розвитку суспільства носить комплексний характер. При її вирішенні слід врахувати ту обставину, що суспільство – це система, яка еволюціонує та є складноорганізованою. Що ж являє сталий розвиток власне такого типу систем?

За Е. Семенюком (2017, с. 137) – «це стратегія оптимізації всієї діяльності людства в його взаємодії з довкіллям». В. Андрущенко (2006) вважає, що сталий розвиток являє синтез соціальної і природної форми розвитку, «систему коеволюції суспільства і природи», і дає його складові (згруповані по порядку мною. – О. П.): 1) це «керований розвиток суспільства» «при дотриманні балансу між господарською діяльністю людей і довкіллям»; 2) політичні обмеження і людський егоїзм протидіють свідомій регуляції розвитку; 3) соціальна система має рефлексивність – «механізм двостороннього зворотного зв'язку між мисленням і реальністю»; 4) це «регульований розвиток: цілеспрямований контроль над змінами, прогнозування і компенсація небезпечніших несталостей і диспропорцій розвитку» (с. 326, 333, 334). Уточнимо суть механізму зворотного зв'язку. За Леоновим В. (2020, с. 327-328), це реакція системи на зовнішній вплив, яка змінює внутрішній стан, або поведінку системи так, «щоб максимально протидіяти негативним факторам зовнішнього впливу. Негативний зворотний зв'язок послаблює взаємодію організму із зовнішнім середовищем, позитивний зв'язок – посилює... Принцип зворотних зв'язків є одним з основних принципів самоуправління, саморегуляції та самоорганізації. Без наявності зворотних зв'язків процес самоуправління неможливий». Із всього викладеного випливає те, що зворотний зв'язок є свого роду регулятивним «важелем» в сталому розвитку еволюціонуючих й складноорганізованих систем, в тому числі і суспільства.

Спробуємо окреслити уявну модель сталого розвитку сучасного суспільства через визначення його системи координат. При цьому врахуємо ту обставину, що сталий розвиток суспільства відстоює інтереси не лише сьогодення, а й майбутніх поколінь людей – тобто цілого людства – нової соціальної спільноти, що формується. Тому саме воно, а не окрема група (еліта, транснаціональні корпорації або ТНК, і т. п.), виступає суб'єктом сталого розвитку планетарного соціуму на даному етапі історії і в майбутньому, об'єктом же його є природоохоронне функціонування і гармонійний розвиток людства в планетарному масштабі.

На основі зазначеного вище у нас формується система основних координат в просторі трьох вимірів («осей»): 1) власне соціальний («розжареність» відносин соціальних суб'єктів), 2) екологічний і 3)

економічний. На кожній «осі» відзначимо індикатори, що регламентують сталість. Для власне соціальної сфери таким є індекс соціально-економічної дисгармонії суспільства менше 10–15, це відношення доходів найбільш багатих 20% до доходів найбідніших 20%. (Плаксина, 2019, с. 72, 74). Для екологічної сфери окремі дослідники пропонують щільність потужності антропогенного навантаження приблизно менше 70 кВт / км², для економічної – стабілізацію усередненої по світу економіки (або індекс сталості розвитку менше одиниці). Наразі індикатори останніх двох сфер потребують уточнення. Підкреслюємо принципову системність і взаємопов'язаність як зазначених «осей», так і індикаторів – координат, а саме: вони працюють не окремо і не по черзі, а комплексно, спільно.

Відзначимо, що в другій половині ХХ ст. вперше в історії людства розроблені футурологічні прогнози і сценарії з модельними параметрами сталості-несталості суспільства (наприклад, ресурсна кількісна модель світу, запропонована в 1972 р. Meadows Donella, Meadows Dennis & Randers (2004), встановлює антропогенну межу Землі чисельністю її населення до 7 млрд. чол.) (тут і далі переклад українською мовою мій. – О. П.). Деякі з вище перерахованих реалій вже увійшли в розробки вчених зі сталого розвитку суспільства – В. Андрущенко, Д. Медоуз, А. Федотова, інші реалії ще не враховані. Представляється важливим для подальшої розробки врахувати момент, який, на нашу думку, раніше знаходився «в тіні» – «аксіологічність суспільного прогресу» (П. Штомпка) і «цілеспрямованість» сталого розвитку суспільства крізь певну призму духовних цінностей (Плаксина, 2009).

Отже, ми показали, як йшло наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. включення комплексної проблеми сталості розвитку суспільства до порядку денного сучасності, чим обумовлені актуальність нашого дослідження і його мета. Для досягнення мети пропонуються вирішення таких наукових завдань: 1) уточнити зміст поняття «сталий розвиток суспільства»; 2) визначитися з критеріями загальносоціального прогресу; розглянути і порівняти проблемні аспекти реалізації науково-технічного і соціального прогресу в сучасності; 3) з'ясувати закономірності, що характеризують розгортання і хід взаємодії науково-технічного і соціального прогресу; 4) виявити головні фактори та сформовані на теперішній час абриса загальносоціального прогресу і прояснити наявність або відсутність їх зв'язку із сталим розвитком суспільства.

Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності прогресу в філософії.

Попри всю їхню складність та соціальну значущість проблеми соціального прогресу не можна назвати турбуючими філософію протягом усього її існування. Адже поняття прогресу не супроводжує

всю історію людства, а виникає на конкретному історичному етапі його інтелектуального становлення. Пов'язано це з осмисленням часу: категорія прогресу в найбільш загальному розумінні означає позитивні зміни реальності, пов'язані з рухом уперед у часі (саме так і перекладається з латині «progressus»), і для того щоб помислити прогрес, передусім потрібно було помислити час як дещо спроможне рухатися вперед. Це відбулося на щаблі техногенної цивілізації (XVII ст.), саме в ній виникає уявлення про орієнтованість прогресу в майбутнє. Водночас довгі століття час уявлявся людству як цикл подій, які відтворюються знов і знов (Добронравова, 2018, с. 23). Концептуалізація ідеї прогресу припадає на XVIII ст. й пов'язана з діячами епохи Просвітництва: Сен-П'єром, Тюрго, Кондорсе. Як зазначає С. Пінкер (2019), «прогрес у трактуванні мислителів Просвітництва був поєднанням раціональності, наукової думки та гуманізму». У працях французьких просвітників прогрес виглядав як неодмінний напрям ходу людської історії, додержання якого є загальним правилом, так само надійним, як і закони природи.

Логічним наступником Просвітництва у відстоюванні позитивних перетворень на основі наукового знання як атрибута людства став позитивізм. У 30–40-і рр. XIX ст. О. Конт теоретично обґрунтував ідею органічної взаємозумовленості суспільного прогресу й науки як головну засаду позитивно-філософського аналізу соціуму та виявлення базових механізмів його саморозвитку. Значним її підґрунтям слугували тогочасні успіхи природничих наук, передусім еволюційна теорія Ч. Дарвіна. Використовуючи її здобутки, О. Конт розглядає історичний процес як пряmlinійний рух постійного удосконалення соціуму, що підкорений незмінним законам, аналогічним законам природи. Тому завданням дослідників, на його думку, є пізнання цих законів й динаміки суспільного розвитку з орієнтиром на пояснення причинно-наслідкових зв'язків між подіями.

Таким головним законом історії людства О. Конт визнає «закон розвитку людського духу», який проходить три етапи. Підставу їх виокремлення складає певний взаємний зв'язок матеріального, духовного та морального аспектів, які уособлюють держава, церква та родина. Першим є теологічний етап з релігійним світоглядом – період від первісного суспільства до XIII ст. Другий етап – метафізичний – з XIII по XVIII ст. – критикує теологічний порядок. Третій етап – позитивний – почався у XVIII ст. Це, за О. Контом, найвищий рівень розвитку людства, переможна хода індустріалізму на базі науки. Без розвитку техніки та економіки суспільний прогрес, вважає О. Конт, є неможливим. Розповсюдження ж раціонального, наукового («позитивного») світогляду сприяє свободі індивідуальної діяльності, розвитку інтелекту, гармонізує сфери суспільного виробництва

(Андрущенко, Вусатюк, Линецкий, & Шуба, 2006, с. 425-429).

Отже, головні постулати позитивізму в дослідженні феномена прогресу такі. Прогрес іманентний людській історії, є розвитком «людського духу»; тобто головний об'єкт, на який спрямовано розвиток, та водночас рушійна сила цього розвитку – розум. Ідеї, що породжуються розумом, виступають чинником історичної зміни соціуму. Найвища форма ідей – це наукові ідеї, які є гарантом досягнення соціальної гармонії, порозуміння усіх верств суспільства, збалансування їхніх інтересів. Тобто наукове знання являє головний фактор суспільного прогресу, інакше кажучи, прогрес технічний та прогрес соціальний в позитивістському розумінні суть одне й те саме.

Розглядаючи віхи філософського дослідження соціального та науково-технічного прогресу, підкреслимо суттєвий вклад у теоретичне обґрунтування їхнього взаємозв'язку теорії К. Маркса про суспільно-економічні формації. Формаційну теорію в науці вважають класичним взірцем глибокого системного аналізу суспільства в аспекті різних конкретно-історичних типів соціуму, що склалися на базі різних способів виробництва. Вона розглядає суспільство крізь призму органічного поєднання економічного, політичного та соціологічного аналізу; така системна комплексність методології К. Маркса не лише виявила головні виробничі та економічні закономірності розвитку суспільних систем, але й соціально-гуманітарний зміст прогресу взагалі.

У марксистському підході прогрес розуміється як заснований на законах діалектики рух природи й суспільства в напрямі більшої цілісності та складності, гармонічності та структурної впорядкованості, до більш досконалого суспільства, заснованого на подоланні відчуження людини від результатів своєї праці та повної реалізації її творчого потенціалу.

Відповідно до матеріалістичного розуміння історії К. Маркс, розглядаючи спосіб виробництва як основу формації, виокремлював у ньому продуктивні сили та виробничі відносини. Саме продуктивні сили, за Марксом К., є найбільш динамічною базисною структурою і за своєю суттю схильні до перманентного прогресу. Звідси логічно формулюється теза про основну роль НТП в забезпеченні прогресу суспільного. Адже природним є те, що зміна засобів діяльності людей тягне зміни в самій цій діяльності, а також – в різних інших сферах суспільного життя. Також важливо, що цей прогрес дедалі в більшому ступені пов'язаний із розвитком наукового знання та його використанням у виробничій активності суспільства. Визнання виняткового значення НТП для суспільного розвитку відбилося у висловлюванні філософа про те, що «не вироби, а те, як вони виготовляються, та за допомогою яких інструментів,

дає нам змогу розрізняти різні економічні епохи» (Marx, 1909, p. 200).

Саме НТП, за К. Марксом, становить підвалини існуючої капіталістично-індустріальної формації та перспективної комуністичної. В обох формаціях наука виступає безпосередньою продуктивною силою, але капіталістична, на відміну від комуністичної, зосереджена на економічній ефективності, ігнорує ефективність соціальну, тоді як врахування останньої як важливішого показника виробничої діяльності може повною мірою втілити в реальність інноваційний тип розвитку. У такий спосіб НТП, позбавлений обмежень, властивих капіталістичним виробничим відносинам, набуває можливості подолати соціальне відчуження. Отже, Маркс К. не тільки ґрунтовно аргументував ідею про пряму залежність соціального прогресу від науково-технічного, а й прозорливо передбачив можливість виникнення «постекономічного» суспільства – суспільства з опорою на виробництво наукових знань, інновацій і перманентний технологічний прогрес (Андрущенко, Вусатюк, Линецкий, & Шуба, 2006, с. 672-674). А через більш ніж століття потому в якості реалії, що відбулася, таке суспільство детально описав і репрезентував, зокрема, Тоффлер А. (Toffler, & Toffler, 2006).

Наведені вище напрацювання напрямків позитивізму і марксизму дозволяють рельєфно відстежити такий тренд / закономірність як прискорення темпів розвитку суспільства під впливом технічного і наукового прогресу. Так, первіснообщинний шабел в історії людства тривав близько 40 тис. років, рабовласницький – 3–3,5 тис. років, феодальний – 1–1,2 тис. років, класичний капіталізм – 500 років, і від шабля до шабля результати в розвитку продуктивних сил наростали.

Зазначимо, що крім розглянутих концепцій, які відзначають позитивний вплив науково-технічних факторів на суспільний розвиток, існують і їх антиподи. Песимістичні погляди на місце та роль науки і техніки у забезпеченні соціального прогресу висловлювали О. Шпенглер, А. Тойнбі, Ж. Сорель, Б. Маліновський. На відміну від позитивізму та марксизму, песимістичні оцінки прогресу не набули вигляду чітко структурованих концепцій; це скоріше набір поглядів різних учених – істориків, філософів, антропологів, – що сходилися в думці щодо неоднозначності суспільних результатів науково-технічного прискорення. Для зручності викладення матеріалу узагальнимо ці думки під назвою «соціокультурного підходу», зважаючи на порівняння різних соціокультурних утворень у більшості з праць названих тут авторів як методу дослідження культурних наслідків технічного прогресу.

Приміром, А. Тойнбі, що стояв на методологічних позиціях культурного релятивізму, не визнавав науково-технічних досягнень критерієм розвитку

цивілізації. Такий підхід, на його думку, веде до висновку, що сучасна західна цивілізація є найвищим шаблем, розквітом людства, бо в жодній іншій подібного підйому наука не зазнавала. У такому аспекті цивілізації Стародавнього Єгипту чи Греції, культури ацтеків і майя дуже програють західноєвропейській; але чи це резонно? Згідно з А. Тойнбі, науково-технічна оснащеність суспільства дозволяє судити лише про його успішність в оволодінні природою, але аж ніяк не про соціальні досягнення (Тойнбі, 1995, с. 578). Тим самим дослідник проводить лінію демаркації між соціальним і науково-технічним розвитком, не ототожнюючи їх і не будуючи між ними відносини прямої пропорційності.

Ще негативніше оцінює суспільну значущість техніки О. Шпенглер (Spengler, 1976). З недоброю посмішкою та неприязню він пише: «З появою раціоналізму «віра в техніку» робиться трохи не матеріалістичною релігією: техніка вічна й безконечна, як Бог-Отець; вона визволяє людство, як Син; вона просвітлює нас, як Дух Святий. А молилися на неї філістер прогресу...» (р. 43). Розповсюдження науки і техніки, згідно із О. Шпенглером, являє собою процес поневолення природи, змінює образ нашої планети з її рослинами, тваринами та людьми: «Штучний світ пронизує та отрує світ природний» (р. 47). Аргументи ж щодо соціальної користі техніки, на його думку, не відповідають дійсності: нові відкриття причиняють економічні кризи, змінюючи звичний порядок виробництва, та зубожіння цілих соціальних верств і країн.

Таким чином, особливістю соціокультурного підходу до оцінювання соціальної значущості НТП виступає заперечення можливості суспільного прогресу через розвиток технічних засобів.

Філософське розуміння прогресу в сучасності: сциєнтистське і антисциєнтистське прочитання.

На початку ХХ ст. філософська наука вже накопичила певний арсенал різних теоретичних пояснень технічного прогресу та його соціальної ролі – від оптимістичних до критичних. Однак протягом цього часу з його небувалими відкриттями та винаходами дискусії про прогрес набувають гостроти та актуальності, адже реальність демонструє як результати втілення добрих мрій філософів минулого, так і їх катастрофічних очікувань. Поглибилися та набули нової аргументації аналітично-дослідницькі концепції стосовно суспільної значущості науки та техніки. Оптимістичну, умовно кажучи, філософську традицію позитивістів і марксистів в сучасності продовжують сциєнтисти; висловлене прибічниками соціокультурного погляду негативне ставлення до науково-технічного розвитку – антисциєнтисти.

Позитивістські та марксистські погляди на науковий прогрес як провідний фактор суспільного розвитку вплинули на становлення цілої низки соціально-філософських та соціально-економічних

теорій. Передусім, надали імпульс концепції технологічного детермінізму, репрезентованій в працях Ж. Фурастьє. Він проаналізував економічні наслідки технічного розвитку. Спираючись на статистичні дані, Ж. Фурастьє доходить висновку, що за 30 років (40–і–70–і роки ХХ ст.) вражаюче підвищились добробут і рівень життя у Франції: тривалість робочого дня помітно скоротилася за умови одночасного підвищення заробітної плати. Цей факт дослідник називає «невидимою революцією», а НТП, який вимірюється рівнем продуктивності праці в часову одиницю або показником національного доходу на одиницю населення, вважає головним рушієм економічної еволюції суспільства (Fourastie, 1975, р. 75, 201, 206).

Проте не лише економіка, за Ж. Фурастьє, відчуває на собі позитивний вплив НТП; він є панівним чинником сучасності, домінує також у політичній, соціальній і культурній історії людства (Fourastie, 1958, р. 8) – і водночас залежить від політичних, соціальних і культурних умов більшою мірою, ніж від безпосередньо економічних. Ці умови, вважає дослідник, визначають здатність або нездатність окремих народів до науково-технічних проривів (Fourastie & Laleuf, 1957, р. 44-45, 46).

Лаконічно переформулювавши дане положення Ж. Фурастьє, ми прийшли до чергової **закономірності** взаємодії науково-технічного і соціального прогресу – **вони взаємно впливають один на одного**, і в історії є прецеденти потужного зворотного впливу з боку соціальних і економічних елементів на місце і роль феноменів технічних в соціумі. Наприклад, у Птолемаївському Єгипті між 100 і 50 роками до н. е. «інженер» Герон винайшов еолепіл, своєрідну парову турбіну, і це за 18 століть до практичного використання пари! Вона «пускала в рух механізм, здатний на відстані відчиняти важкі двері храму? Це відкриття сталося слідом за чималим числом інших: усмоктувальною та нагнітальною помпами, інструментами, що передували термометру» і ін. (Бродель, 1998, с. 485). Винаходи йшли групами, великими кількостями, серіями. Однак Стародавнє суспільство не стало навіть «доіндустріальною цивілізацією», не кажучи вже про «індустріальну цивілізацію». «Вина» за це лежить на рабовласницькому соціально-економічному ладі, який давав світу всю необхідну для виробництва речей і дуже дешеву робочу силу. Тому горизонтальний водяний млин залишиться пристосованим тільки для помолу зерна, а пар буде служити лише в хитромудрих іграшках. Наведені факти переконливо показують, що від економічних виробничих і соціально-класових відносин залежить те, який темп буде надано розвитку тієї чи іншої галузі технічної творчості, залежить те, як будуть впроваджуватися досягнення техніки в практику виробництва, в принципі, навіть те, в яких юридичних і моральних цілях будуть використані інновації.

Своєрідним мейнстримом у філософському осмисленні суспільного та науково-технічного прогресу є теорія постіндустріального (інформаційного і т. п.) соціуму. Фахівці відносять її до фундаментальних теорій, в яких теза про системоутворюючу роль НТП та інновацій у суспільній еволюції досягає апогею. Ця теорія демонструє прагнення до системного аналізу якісно нового стану сучасного соціуму, який називає «постіндустріалізмом». Головними критеріями розвитку суспільства визнаються постійний приріст знань та нових виробничих технологій. При цьому, практично наслідуючи висновки марксизму, постіндустріалісти стверджують, що науково-технічна революція спричиняє еволюційні зміни в соціумі, тобто наука виступає головним чинником суспільного прогресу (Андрущенко, Вусатюк, Линецький, & Шуба, 2006, с. 672-674).

Яскравий приклад аналізу наукового знання як джерела інноваційного розвитку знаходимо у працях Д. Белла (1996). Дослідник аргументовано доводить, що знання змінює економічну систему, зумовлюючи її структурні трансформації, викликані переходом від виробництва товарів до надання послуг; впливає на політичний устрій через підвищення ролі громадянського суспільства; створює незнану донині соціальну структуру, де взірцем для прикладу стане таке унікальне суспільне явище, як соціальний стан науковців (професіоналів). На відміну від домінуючих у минулому політичних та релігійних станів, до яких потрапляють за допомогою насильства, наслідування або через обрання, для приналежності до цього стану потрібні талант та відповідна етосу наукового працівника поведінка (с. 208, 211-213, 237, 239).

Науково-технічні трансформації з великим оптимізмом сприймає також Е. Тоффлер (2000). Беручи до уваги всі негативні наслідки, які несе із собою технічний прогрес, футуролог водночас впевнений, що вони містять у собі неабиякі нові можливості. Нова технократична цивілізація, названа ним «цивілізацією третьої хвилі», може стати найбільш здоровою, розумною, стійкою та демократичною в історії людства. Науково-технічні нововведення, у першу чергу комп'ютеризація, неминуче викличуть трансформацію людської свідомості: «... розуміне середовище приведе нас до розвитку нових синапсів і побільшить кору нашого головного мозку. Розумніше середовище може зробити розумнішими людей» (с. 158).

Таким чином, апологети сцієнтизму акцентують увагу на позитивних соціальних зрушеннях, які вони очікують від технічного прогресу. У свою чергу, антисцієнтистські течії погоджуються із сцієнтистами стосовно однієї тези: що **вплив науки й техніки на життя людей буде в майбутньому неминуче зростати**. Але з боку цього процесу вони вбачають набагато більше загроз, ніж можливостей.

Так, представник Франкфуртської школи Г. Маркузе (1996) у концепції «одномірної людини» звертає увагу на існування в сучасному світі такого феномена, як панування «технічної раціональності», тобто ставлення до світу виключно як до сукупності речей, об'єктів можливої експлуатації. Крізь цю призму людина сприймає інших людей і саму себе, зводячи, таким чином, людей до стану уречевлення: «технологія перетворює людину і природу на об'єкти організації, які легко замінити». Унікальність, одиничність, натуральність втрачають цінність, замінюючись штучністю, розтиражованістю, подібністю (див. с. 90, 93, 96, 99, 101).

Згідно Г. Маркузе, НТП приніс певні позитивні зміни у життя людей: ріст економічного добробуту, трансформацію форм праці і трудових відносин, задоволення найважливіших потреб. Але водночас він створює ситуацію, коли нові штучні потреби нав'язуються членам суспільства за посередництвом медіа. Індивідуальна свідомість стає об'єктом маніпулювання та навіювання, свобода особистості стає ілюзорною, а раціональність – ірраціональною. Тобто «права і свободи самі стають інструментом панування», а техніка посідає місце, яке в минулому належало терору.

Соціальний філософ Л. Мемфорд (1996) (США) при аналізі сучасності спирався на розуміння техніки як активного суб'єкта реальності, здатного трансформувати людину за власним образом і подобою. Визнаючи радикальне перетворення дійсності, що відбулося завдяки науково-технічним здобуткам, головною ознакою сучасності, дослідник разом з тим досить критично розглядає подальшу значущість ролі технологій у житті людини. Людську історію Л. Мемфорд розглядає як зміну цивілізаційних «мегамашин»; мегамашину при цьому він розглядає як порядок соціальної організації, заснований на принципах єдиного стандарту, розподілення на окремі соціально-кастові частини, суворого наслідування приписаних соціальним частинам способу життя та дії. Однак мегамашина капіталізму вирізняється на тлі інших тим, що там уперше для примусу працівників до слухняності застосували не покарання, а нагороду (гроші).

Людина всередині цієї капіталістичної соціотехнічної системи, вважає Л. Мемфорд, націлена на три головні цінності: владу, гроші та престиж. Перша цінність стимулювала постійний облік прибутку та збитків, друга забезпечувала високу продуктивність праці як машин, так і людей; третя привносила у повсякденну працю спонукальний стимул. При цьому мегамашина капіталізму завдяки науково-технічному розвитку стала такою, якій «після зборки потребувався мінімальний обсяг людської участі та погодження»; це поступово призводить до передавання розумових аспектів управління від людей до машин. На думку Л. Мемфорда, віра в то,

що вигода від науки та механізації переважатиме над вадами людського розуму, обернулася тим, що сьогодні не людина керує технікою, а техніка визначає людину.

На цьому теоретичному тлі поміркованою виглядає позиція Ю. Габермаса. Він вважає «онаучивання» важливою характеристикою сучасності. Спочатку наукові методи використовувалися для технічної революції у виробництві. Після цього очікування щодо вибудовування технологій належного функціонування були перенесені на соціальні сфери. Але технології як науковий контроль над природними та суспільними процесами не звільняють людину від необхідності діяти (Habermas, 1968).

І саме в площині цих новостворених проблем учений вбачає одну з головних небезпек науково-технічного прогресу. **Спрямованість технічного прогресу визначається суспільними інтересами;** зрозуміло, якщо ці інтереси стосуються нарощення воєнної могутності або безмежного зростання споживання, прогрес техніки може непередбачуваним чином обернутися проблемою для всього людства, особливо у час атомної зброї. Людство, зазначає Ю. Габермас, «само зробило собі виклик шляхом незапланованих соціокультурних наслідків технічного прогресу: зараз йому належить не жалітись на свою соціальну судьбу, а навчитися панувати над нею» – і зробити це, на його думку, можна лише через поєднання вольових зусиль для усвідомлення і корекції соціальних запитів та діалогу між науковцями, політиками і громадськістю (Habermas, 1968). Тобто, за логікою дослідника, науково-технічний і соціальний прогрес є взаємозалежними і другий впливає на першого так само, як перший на другого. Соціальний розвиток має відбуватися у напрямі зростання відповідальності та усвідомленого ставлення до інших людей, народів та природи.

Підсумовуючи, зазначимо, що обидві теоретичні позиції – і сциєнтизм, і антисциєнтизм – відрізняються логічною аргументацією та стрункністю обґрунтувань. Безумовно погоджуючись із тим, що НТП супроводжувався певними ризиками й викликав деякі негативні зміни, водночас, слідом за Ю. Габермасом, ми вважаємо їх лише черговим викликом, на який людство має надати відповідь – і надати її у вигляді нових науково-технічних рішень. Саме цієї позиції, на наш погляд, дотримуються науковці з Римського клубу, творці концепції сталого розвитку, й багато які сучасні вчені та популяризатори науки. Наука не є гарантовано безпомилковою діяльністю, але наука є саме тією діяльністю, що гарантовано намагається виправити власні помилки.

Науково-технічний та соціальний прогрес: суперечності та потенціал. Реальність і міфологія науково-технічного та соціального прогресу.

Однією з ключових проблем при обговоренні прогресу є питання його можливості. І якщо стосовно

науково-технічного розвитку це питання видається безглуздом, бо його результати – виникнення й розповсюдження нових видів технічних пристроїв – є очевидними, то соціальний прогрес потребує наочності. З позицій сьогодення стає зрозумілим, що того прогресу, який вбачався позитивістам – як поліпшення інтелектуальних і моральних якостей населення, розвитку творчих здібностей, зменшення тваринних прагнень, – навряд чи можна дочекатися. А якщо соціум складається з людей, а люди залишаються людьми і прогресувати в більшості своїй не збираються, то чи не є соціальний прогрес утопічним сподіванням?..

Дозволяючи собі цю легку жартівливість, спробуємо на контрасті з нею продемонструвати всю складність і неоднозначність питання визначення й вимірювання соціального прогресу. Хоча й питання вимірювання прогресу технічного при ближчому розгляді вже не видається таким простим, адже не лише новизна технічних винаходів, а й певні соціальні потреби, які вони мають задовольнити, використовуються для оцінки розвитку науки і техніки. Не просто розвиток, а сталий розвиток стає тим орієнтиром, що визначає швидкість та напрями науково-технічних модифікацій.

Це логічно спонукає нас перейти до розгляду питання про критерії прогресу. Тільки визначення того, за якими саме показниками ми будемо оцінювати прогресивність тих чи інших здобутків науки і техніки, а також того, що виграв соціум від цих здобутків, допоможе нам збудувати насправді наукову картину.

Почнемо з головного. Людське життя вважалося цінністю не в усі часи та не у всіх культурах. І навіть попри те, що сьогодення дає нам безліч прикладів про дикунську первісність деяких індивідів і народів, усе ж таки здебільшого спостерігається зростання цієї цінності. Так, С. Пінкер (2019) пропонує провести порівняння між різними часовими етапами людської історії за такими відносними та абсолютними показниками: співвідношення людей, що стали жертвами насильства, і тих, хто продовжує жити; кількість хворих, голодних, неписьменних, людей, що живуть за межею бідності, зазнають репресій і катувань.

Показник збільшення тривалості життя в різних країнах і в різних умовах, є вагомим свідченням на користь суспільного прогресу. Деякі дослідники вважають це найважливішим досягненням сучасної цивілізації. Особливо це виявляється на прикладі дітей: сьогодні новонароджена дитина має реальні шанси дожити до похилого віку, але ще у XIX ст. у Швеції, одній із найбагатших країн світу, біля третини дітей вмирало, не доживши до п'ятиріччя (а в деякі роки – до половини). Прогрес забезпечив зниження дитячої смертності у сотні раз. Позитивні зміни стосуються й найбідніших регіонів світу: у

1960-х у країнах Центральної Африки вмирало кожна четверта дитина, а в 2015-му – кожна десята. Подібні результати пояснюються насамперед прогресом у галузі медичної науки. По-перше, розповсюдженням наукового підходу до акушерства, що поширився завдяки заснуванню пологових медичних установ з єдиним протоколом ведення пологів у XVIII ст. в Європі. Супроводжувалося це зменшенням смертей новонароджених і породіль, кількості кровотеч та інших ускладнень (Пінкер, 2019).

Крім того, протягом історії людства основною причиною смертей були інфекційні захворювання. Самі лікарі були загрозою для здоров'я людей: провівши розтин в одному приміщенні, вони переходили в сусіднє, де, не помивши руки та не продезінфікувавши інструменти, оглядали пацієнтів, зашивали рани або приймали пологи. Так тривало аж до того часу, коли І. Земмельвейс і Дж. Лістер у XIX ст. не почали, долаючи жорсткий опір, впроваджувати в медичну практику антисептичні принципи. Анестезія, переливання крові, антибіотики та інші проривів у медицині – усе це крок за кроком зупиняло наступ колись смертельно небезпечних хвороб. У 1977 р. в Сомалі було діагностовано останній випадок віспи, яка лише протягом XX ст. вбила 300 млн людей. Цим тріумфом ми зобов'язані лікареві Е. Дженнеру, який в кінці XVIII ст. винайшов вакцину проти віспи (Пінкер, 2019).

Вважаємо, що наведених даних більш ніж достатньо для впевненого висновку: за критерієм збереження людського життя та поліпшення показників здоров'я спостерігається очевидний прогрес, і значення науково-технічної діяльності у справі збереження життя людей також є очевидним. Тобто за цим критерієм маємо випадок збігу прогресивних змін як у науково-технічній, так і соціальній сфері.

Інший критерій має стосуватися іншої важливої сфери людського життя – здобуття засобів для існування. Відповідно, критерієм для визначення цієї сфери життя як такої, що прогресує, може слугувати зниження небезпеки для життя і здоров'я у трудових процесах, скорочення робочого часу, підвищення плати за аналогічний обсяг праці. Ми вже згадували Ж. Фурастьє, який захищав думку про НТП як основний чинник позитивних трансформацій в соціально-економічній сфері. Наведемо лише деякі його висновки: так, на підставі аналізу статистичних даних дослідник стверджував, що купівельна спроможність заробітної плати французьких робітників зросла в 1,5 рази за період 1700–1831 рр., ще в 2,2 рази за період 1831–1939 рр. і втричі за період 1945–1975 рр. – «славетне тридцятиріччя», за висловом Ж. Фурастьє. Доповнює цю картину такий показник, як доля витрат на покупку хліба в родинному бюджеті робітників: у 1700 р. він становив 67 %, тобто дві третини заробітку витрачалися виключно на хліб, до

1831 р. ця цифра зменшилася вдвічі – до 31 %, а в 1975 р. вона становила лише 3 % (Fourastie, 1975, р. 155, 161, 169).

І всі ці позитивні зміни, за Ж. Фурастьє, – заслуга виключно науково-технологічних нововведень у виробництво; жодні соціальні реформи у Франції, а тим більше революційні зміни (які скоріше супроводжувалися негативним впливом на економіку) не були спроможні зумовити прогресивні зміни у сфері праці. Лише технологізація людського труда виявилася в змозі зменшити час, поліпшити умови та, врешті-решт, підвищити вартість людської праці (Fourastie, 1975, р. 206).

Таким чином, спираючись на роботи Фурастьє Ж., вважаємо пряму залежність прогресивних соціально-економічних перетворень від науково-технічного розвитку доведеною. Наразі цей процес набуває особливого рис: за даними доповіді Всесвітнього банку «Доклад про світовий розвиток–2019. Зміни характеру праці» сучасність вирізняється глобальними процесами цифровізації економіки, що спричинює виникнення нових методів виробництва й ринків, трансформує характер й умови праці, відносини між формальним та неформальним секторами зайнятості (World Bank, 2019, р. 17–34).

Відзначимо, що філософсько–соціологічна думка багата спробами диференціювати сфери життя соціуму і зафіксувати свій, локальний критерій прогресу для кожної сфери (про це йдеться у роботі (Плаксина, 2020, с. 222)), і це вже пройдений, минулий етап дослідження. Зрозуміло, що ситуація з локальними критеріями прогресу має своє пояснення – багатоплановість і поліквалітивність суспільства, складність його як суб'єкта і об'єкта. І в той же час суспільство є цілісним організмом, значить, у нього як такого має бути основний критерій прогресу соціуму. С. Крапівенський, з яким ми солідарні, запропонував інтегральний критерій соціального прогресу – **рівень гуманізації суспільства, тобто положення в ньому особистості**: ступінь її звільнення, здоров'я і задоволення потреб; стан її психофізичного і соціального здоров'я з індикатором **середньої тривалості життя** (Плаксина, 2020, с. 222). До речі, він перегукується з тим першим критерієм прогресу, яким відкривається даний розділ статті.

Далі розглянемо, як реалізується зазначений інтегральний критерій соціального прогресу у взаємодії НТП з частиною людського життя – сферою дозвілля. Науковий прогрес, по-перше, зробив її можливою для багатьох верств населення, вивільнивши час від трудової зайнятості – за допомогою техніки спростивши дії на професійному поприщі і механізувавши домашню працю. По-друге, урізноманітнив способи проведення вільного часу: додав до традиційних зустрічей з друзями та рідними і читання книг інші дозвільні форми – перегляд кіно й телебачення, прослухування радіо, спілкування

телефоном та через Інтернет, комп'ютерні ігри, соціальні мережі тощо.

Здавалося б, ось вона, очікувана можливість для вдосконалення людства як мети соціального прогресу, інтелектуального та морального росту. Не мали на це часу? Будь ласочка, маєте. Не мали можливості? Ось, тримайте. Не хочеться інформації для цього шукати? Постривайте, зараз Гугл усе зробить: відшукає, хочете – текст покаже; якщо не любите читати, а любите слухати – підкаст увімкне; вам краще б подивитися – а ось і фільмік на YouTube. Але... Натомість маємо парадоксальну недовіру науці з технікою та науковцям і колективний страх перед ними як джерелом потенційної небезпеки, що продемонструвала ситуація з пандемією COVID–19. Так, спочатку активно поширювалися чутки щодо штучного походження вірусу (нібито біологічна зброя втекла з лабораторії), а потім, коли науковці створили протидію вірусу у вигляді вакцин, почалася друга хвиля COVID–міфологізації – нібито за допомогою вакцин до організму людини вводять не лише антитіла, а й певні мікрочіпи чи навіть збудники раніше не знаних хвороб. І подібні вигадки–міфи, на жаль, залишаються у колективній пам'яті більшою мірою, ніж перелічені соціальні досягнення НТП.

На нашу думку, виконаний в даному розділі екскурс в стан міфологем і реальності науково-технічного і соціального прогресу продемонстрував і довів таку **закономірність як амбівалентний вплив техніки і науки на загальносоціальний прогрес**: цей вплив викликає не тільки позитивні результати, а й несподівані і небажані наслідки, витрати. Додамо сюди таку вже раніше зазначену в статті **закономірність як взаємовплив науково-технічного і соціального прогресу** один на одного. Разом обидві закономірності яскраво характеризують взаємопроникненість науково-технічного і соціального прогресу. Ці феномени одночасно відрізняються між собою й обумовлюють один одного. І без того або іншого феномену соціум як ціле взагалі не міг би розвиватись, а тим паче не був би можливий сталий розвиток суспільства. Тому науково-технічний і соціальний прогрес виступають сутнісно інтегрованими компонентами соціогенезу.

Головні умови і абрис загальносоціального прогресу на теперішній час.

Враховуючи той незаперечний факт, що науково–технічний та соціальний прогрес взаємно залежать один від одного, ми вважаємо, що їхній розвиток не є лінійним й паралельним процесом. Іншими словами, лінійний прогресивний шлях певною мірою властивий технічному розвитку, а ось у процесі розвитку соціального, на наш погляд, спостерігаються моменти плато, зупинок або навіть регресивних поворотів.

Протягом історії людства наука як вигравала, так і програвала позиції, її піднімали на знамена та

розчаровано з них стягували, щоб незабаром підняти знов. Людство полетіло в космос і збагатилося всесвітньою мережею Інтернет, пережило «холодну війну» і Чорнобиль, навчилося лікувати одні небезпечні хвороби й заразилося іншими, дійшло до ідеї кінцевості планетарних ресурсів та примірилося з нею. Технічні пристрої стали неодмінною складовою життєвого світу кожного, а сам життєвий світ втратив географічні кордони та соціальні обмеження, за винятком класових і кастових. Світ змінюється, нині йдуть відчутні зміни в науці як частині соціуму. Суспільство та держава в розвинених країнах дедалі більше підтримують ресурсозберезувальні технології, розробку екологічної техніки, пошук альтернативних джерел енергії тощо. Екологізація та гуманізація стають важливими складовими науково-технічної діяльності. Відповідальність перед природою і людиною набуває ваги. Іншими словами, наукова істина перестає бути виключно науковою проблемою, набуває аксіологічного та соціокультурного виміру.

Окреслена вище зарисовка підводить до відзначення ще кількох положень. **Прогрес в історії поширюється не на всі сфери життя в рівній мірі**, а його результати в тих областях, де він є, неоднозначні; отже, прогрес не є всезагальним історичним законом. **Прогрес суперечливий**, і це ще одна закономірність: одне і те ж явище і навіть щабель історичного розвитку можуть бути одночасно прогресивними в одному відношенні і регресивними, реакційними в іншому; технологічний прогрес живить експансію техногенної цивілізації і може поєднуватися з регресом в духовній культурі.

Великі соціальні потрясіння ХХ ст., що знищили десятки мільйонів людей, і назріла екологічна криза викликали чергову критику прогресу (Ф. Тьоніс, С. Франк, Ю. Бохеньський та ін.); це дало імпульс уточненню абрисів загальносоціального прогресу, що склалися на нинішній момент. А саме, в ньому викристалізувалися дві чіткі тенденції. Перша – **тенденція гальмування прогресу** і заходження в глухий кут, **але** аж ніяк ще **не тріумфу регресу**. Філософи-постмодерністи, які відкидають раціоналізм і детермінізм, або оголошують звільнення від моралі, традицій, від прогресу, або ймовірно трактують життя соціуму, – М. Арчер, У. Баклі, І. Валлерстайн, Р. Нісбет, А. Етціоні – бачать в прогресі потенційну можливість поліпшення, шанс, що може як реалізуватися, так і ні. Показово, що у 80-х рр. ХХ ст. Ф. Фукуяма перебільшував вичерпаність прогресу в концепції «кінця історії» – завершення ідеологічного розвитку людства і універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління. В книзі 2022 р. цей автор виступає реалістичнішим і пише про недоліки лібералізму та критику останнього як «лівими», прогресистами, так і «правими», консерваторами (Fukuyama, 2022).

І це справедливо, бо саме абсолютизація лібералізму робить його утопією.

Паралельно зазначеній першій тенденції працює і друга – **перспективності і життєздатності прогресу в історії**. Ця тенденція, як і взаємодія науково-технічного і соціального прогресу, результується в спонуканні поступальності історії і вивірненні її траєкторії, її напрямку саме до сталого розвитку суспільства як свідомо поставленої мети, представленому розробками наукової громадськості, постановами урядів багатьох країн і в матеріалах ООН. Пропонують шляхи і засоби подолання системної кризи сучасності в руслі сталого розвитку суспільства Г. Кан, М. Моїсєєв – коеволюцію; О. Панарін – соціокультурний етикоцентризм (див. Плаксіна, 2020, с. 223); В. Мантатов – посткапіталістичний проект глобалізації та ноосферну соціалістичну концепцію (Mantatov, 2013, p. 432–433). Зазначені напрацювання прояснили компонентну структуру сталого розвитку суспільства, він знайшов концептуальну визначеність і параметризацію в кількісно виражених індикаторах. На цьому фундаменті сутність загальносоціального прогресу отримала коригування в бік відмови від нестримного нарощування економічної і технічної потужності до встановлення «меж зростання» (Meadows, Donella, Meadows, Dennis, & Randers, 2004).

Отже, комплексний і універсальний прогрес в історії здатний здійснитися саме в сталому розвитку людства за рахунок засобів ноосфери = інтелектуального потенціалу, якщо, звичайно, суспільство знайде в собі сили реалізувати його. Нині в наявності неоднозначність, нефатальність і непередвизначеність втілення і настання чергового етапу загальносоціального прогресу і сталого розвитку суспільства із стану можливості в стан дійсності.

Висновки.

Таким чином, мета даного дослідження досягнута, отримані нові знання про механізми функціонування суспільства і забезпеченні сталості його розвитку як системи. У роботі обґрунтовані наступні наукові результати.

Уточнення поняття «сталий розвиток суспільства» склали два компоненти: 1) «зворотний зв'язок» як його важливий регулятивний важіль і 2) його «цілеспрямованість» крізь певну призму духовних цінностей.

На підставі аналізу сцієнтистських і антисцієнтистських підходів аргументовано найбільший пізнавальний потенціал поглядів, які можна умовно віднести до «стриманого сцієнтизму»: вони реально оцінюють можливі ризики, які несе з собою науково-технічна активність, і одночасно аргументують здатність науки до вирішення проблем, які є наслідками цієї активності.

З опорою на статистичні показники доведено наявність прогресивних змін в таких сферах життєдіяльності людства, як збереження життя і

здоров'я, зайнятість і умови праці, кількість вільного часу і різноманітність форм його проведення. Спростовані радикально песимістичні підходи, що заперечують соціальний прогрес взагалі. Запропоновано інтегральний критерій прогресу – рівень гуманізації суспільства, тобто положення в ньому особистості: ступінь її звільнення, здоров'я і задоволення потреб з індикатором середньої тривалості життя.

Проведений аналіз взаємодії науково-технічного і соціального прогресу привів до виявлення закономірностей, в яких вона результується:

– революціонізація науково-технічним прогресом всіх сфер діяльності людини;

– стимулювання технікою і наукою прогресу загальносоціального і прискорення темпів розвитку суспільства під впливом НТП;

– суперечливість прогресу: одне і те ж явище і щабель історичного розвитку можуть бути одночасно прогресивними в одному відношенні і регресивними в іншому;

– є взаємовплив науково-технічного і соціального прогресу один на одного, і в історії є прецеденти потужного зворотного впливу з боку соціальних і економічних елементів на роль феноменів технічних в соціумі;

– амбівалентний вплив техніки і науки на загальносоціальний прогрес: викликає як позитивні результати, так і витрати.

Показано та обгрунтовано поліаспектний зв'язок абрисів загальносоціального прогресу та сталого розвитку суспільства на сучасному етапі.

Таким чином, в результаті проведених досліджень можемо зробити узагальнюючий висновок, а саме: визначальним показником сталого розвитку суспільства є збалансованість науково-технічного і соціального прогресу – обох взаємопроникних сутнісно інтегрованих компонентів соціогенезу. Розробка цієї збалансованості виступає подальшим напрямком дослідження.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Андрущенко, В. (2006). *Організоване суспільство*. Київ: Атлант ЮЕМСі.
- Андрущенко, И., Вусатюк, О., Линецкий, С., & Шуба А. (2006). *Философский словарь*. Київ: А.С.К.
- Белл, Д. (1996). Прихід постіндустріального суспільства. В. Лях (упорядник), *Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія*, (с. 194-250). Київ: Либідь.
- Бродель, Ф. (1998). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст.* (У 3-х т. Том 3. Час світу). Київ: Основи.
- Добронравова, І. (Ред.). (2018). *Філософія науки: підручник*. Київ: ВПЦ «Київський університет».
- Леонов, В. (2020). *Філософія фізики и науки. Избранные труды*. Харків: КП городская типография.
- Маркузе, Г. (1996). Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства. В. Лях (упорядник), *Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія*, (с. 87-134). Київ: Либідь.
- Мемфорд, Л. (1996). Міф про машину. Техніка і розвиток людини. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія*, (с. 58–86). Київ: Либідь.
- Пінкер, С. (2019). *Просвітництво сьогодні: на захист раціональності, науки, гуманізму та прогресу*. К.: Наш формат. Відновлено з <https://hub.kyivstar.ua/reviews/prosveshhenie-segodnya-v-zashhitu-racjonalnosti-nauki-gumanizma-i-progressa/> Аргументи на користь розуму, науки, гуманізму та прогресу.
- Плаксина, О. (2021). Велике обнуління сталості глобального суспільного устрою через руйнування соціокультурної ідентифікації. *Грані*, 24 (4), 5-21. DOI: 10.1542/171933
- Плаксина, О. (2009). Проблема устойчивого развития современного общества и целенаправляющий потенциал нравственности. *Грані*, 5 (67), 56-61.
- Плаксина, О. (2019). Устойчивость общества в социально-философском учении Аристотеля. *Грані*, 22 (3), 62-76. DOI: 10.1542/171933
- Плаксина, О. (2020). Сучасна розробка понять прогресу і регресу в історії як філософська проблема науки. Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. *Матеріали II Міжнародної наукової конференції. 27–28 березня. Частина II*, (с. 221-223). Дніпро: СПД «Охотнік». Відновлено з https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/materiali%20conf/2020/10_2_osvita_i_nauka_2.pdf
- Поліщук, Н. & Панченко, М. (2010). Науково-технічний прогрес і духовно-моральне становлення молоді. *Наука. Релігія. Суспільство*, 2, 197-205.
- Семенюк, Е. & Мельник, В. (2017). *Філософія сучасної науки і техніки: підручник*. (Вид. 3-тє) Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
- Сергієнко, І. (2016). Комп'ютерні технології і науково-технічний прогрес. *Вісник НАН України*, 11, 56-75.
- Тойнбі, А. (1995). *Дослідження історії*. (У двох томах. Том 1). К.: Основи.
- Тоффлер, Е. (2000). *Третя Хвиля*. К.: Вид. дім «Всесвіт».
- An International Decade of Sciences for Sustainable Development*. (2023). Retrieved from <https://www.iybssd2022.org/en/an-international-decade-of-sciences-for-sustainable-development/>
- Fourastie J. (1975). *Le trents glorieuses ou la revolution indivisible de 1946 a 1975*. Paris.
- Fourastie, J. & Laleuf, A. (1957). *Revolution a l'Ouest*. Paris.
- Fourastie, J. (1958). *Le progres technique et evolution economique*. Paris.
- Fukuyama, F. (2022). *Liberalism and Its Discontents*. London: Profile Books Ltd.
- Habermas, J. (1968). *Technology and Science as 'Ideology'*. Toward a Rational Society: Student Protest, Science and Politics. (p. 81-126). Translated by J. Shapiro (1970). Boston: Beacon Press.
- Mantatov, V. (2013). Sustainable Development Strategy as a postcapitalist project of globalization. XXIII World Congress of Philosophy. *Philosophy as Inquiry and Way of Life. Abstracts. 04–10 August*. Athens: University of Athens.

- Marx, K. (1909). *Capital. A critique of political economy. Volume I. The process of capitalist production*. Chicago: Charles H. Kerr & Company.
- Meadows, Donella, Meadows, Dennis, & Randers, J. (2004). *Limits to Growth: The 30-Year Update*. Vermont: Chelsea Green Publishing Company White River Junction.
- Spengler, O. (1976). *A man and technics. A contribution to a philosophy of life*. Translated from the German by C. F. Atkinson. New York City, U.S.: Alfred A. Knopf, Inc.
- Toffler, A., & Toffler, H. (2006). *Revolutionary Wealth*. New York: Alfred Knopf.
- World Bank (2019). *World Development Report 2019. The changing nature of work*. Washington, DC. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2019>

REFERENCES

- An International Decade of Sciences for Sustainable Development*. (2023). URL: <https://www.iybssd2022.org/en/an-international-decade-of-sciences-for-sustainable-development/>
- Andrushchenko, V. (2006). *Organised society*. Kyiv: Atlant UMC.
- Andrushhenko, I., Vusatjuk, O., Lineckij, S., & Shuba A. (2006). *Philosophical dictionary*. Kyiv: A.C.K.
- Bell, D. (1996). *The coming post-industrial society*. V. Lyakh (compiler), *Modern foreign social philosophy: Textbook*. (p. 194-250). Kyiv: Swan.
- Braudel, F. (1992). *Material civilization, economics and capitalism, XV-XVIII centuries*. (Vol. 3. Time of the world). Kyiv: Basics.
- Dobronravova, I. (Ed.). (2018). *Philosophy of science: textbook*. Kyiv: VPC «Kyiv University».
- Fourastie J. (1975). *The thirty glorious years or the indivisible revolution from 1946 to 1975*. Paris.
- Fourastie, J. & Laleuf, A. (1957). *Revolution in the West*. Paris.
- Fourastie, J. (1958). *Technical progress and economic development*. Paris.
- Fukuyama, F. (2022). *Liberalism and Its Discontents*. London: Profile Books Ltd.
- Habermas, J. (1968). Technology and Science as 'Ideology'. *Toward a Rational Society: Student Protest, Science and Politics*. Translated by J. Shapiro (1970) (p. 81-126). Boston: Beacon Press.
- Leonov, V. (2020). *Philosophy of physics and science*. Selected works. Kharkov: KP city printing house.
- Mantatov, V. (2013). Sustainable Development Strategy as a postcapitalist project of globalization. *XXIII World Congress of Philosophy. Philosophy as Inquiry and Way of Life. Abstracts*. 04–10 August. Athens: University of Athens.
- Marcuse, H. (2003). One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society. V. Lyakh (compiler), *Modern foreign social philosophy: Textbook*. (p. 87-134). Kyiv: Swan.
- Marx, K. (1909). *Capital. A critique of political economy*. (Vol. I. The process of capitalist production). Chicago: Charles H. Kerr & Company.
- Meadows, Donella, Meadows, Dennis, & Randers, J. (2004). *Limits to Growth: The 30-Year Update*. Vermont: Chelsea Green Publishing Company White River Junction.
- Mumford, L. (2001). The myth of the machine. V. Lyakh (compiler), *Modern foreign social philosophy: Textbook*. (p. 58-86). Kyiv: Swan.
- Pinker, S. (2019). *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*. K.: Our format. Retrieved from <https://hub.kyivstar.ua/reviews/prosveshhenie-segodnya-v-zashhitu-racjonalnosti-nauki-gumanizma-i-progressa/>
- Arguments in favor of reason, science, humanism and progress.
- Plaksina, O. (2009). The problem of sustainable development of modern society and the purpose-directing potential of morality. *Grani*, 5 (67), 56–61.
- Plaksina, O. (2019). The sustainability of society in the Aristotle's socio-philosophical doctrine. *Grani*, 22 (3), 62-76. DOI: 10.15421/171933
- Plaksina, O. (2020). Modern development of concepts of progress and regression in history as a philosophical problem of science. Education and science in a changing world: problems and prospects for development. *Materials of the II International Scientific Conference*. March 27-28. Part II, (p. 221-223). Dnipro: SPD Okhotnik. Retrieved from https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/materiali%20conf/2020/10_2_osvita_i_nauka_2.pdf
- Plaksina, O. (2021). The great zeroing of the sustainability of the global social order through the destruction of socio-cultural identification. *Grani*, 24 (4), 5–21. DOI: 10.15421/172134
- Polishchuk, N. & Panchenko, M. (2010). Scientific-technical progress and spiritual and moral development of youth. *Science. Religion. Society*, 2, 197-205.
- Semenyuk, E. & Melnyk, V. (2017). *Philosophy of modern science and techniqe: textbook* (3rd ed.). Lviv: LNU named Ivan Franko.
- Sergienko, I. (2016). Computer technologies and scientific-technical progress. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 11, 56-75.
- Spengler, O. (1976). *A man and technics. A contribution to a philosophy of life*. Translated from the German by C. F. Atkinson. New York City, U.S.: Alfred A. Knopf, Inc.
- Toffler, A., & Toffler, H. (2006). *Revolutionary Wealth*. New York: Alfred Knopf.
- Toffler, E. (2000). *The Third Wave*. K.: Ed. house «Vsesvit».
- Toynbee, A. (1991). *Comprehension of history*. (In two volumes. Volume 1). K.: Basics.
- World Bank. (2019). *World Development Report 2019. The changing nature of work*. Washington, DC. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2019>

The Relationship between the Axiological and also the Material and Economic Aspect in the Social-Philosophical Views of Friedrich Nietzsche

UDC: 141.17.165:316.4

DOI: <https://doi.org/10.15421/172408>**Zaharchuk Alex**Ph.D., Assoc. Prof., <http://orcid.org/0000-0001-9702-8373>, szaharchuk1978@i.ua*Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The **relevance** of the analysis of the economic aspect of the socio-philosophical views of Friedrich Nietzsche lies in the possibility of expanding modern ideas about the peculiarities of the functioning of society as a whole and at certain stages of its historical development.

The **results** are presented in the analysis of some socio-philosophical ideas of Friedrich Nietzsche, which are related to issues, and connected to the material and economic sphere of society. Emphasis is placed on the fact, that Friedrich Nietzsche himself preferred to consider material and economic issues from a value point of view. Therefore, it is the axiological problematic, that connects the material and Nietzsche's economic views of with his general philosophical concept. The article also analyses the ratio of rational and irrational elements as important for understanding the Nietzschean style of philosophizing.

The **purpose** of this article is: Analysis of the issue of distribution of material goods as an element of Nietzsche's socio-philosophical views in the context of axiological and epistemological problems.

In the context of the goals and objectives of this work, the main research methods are axiological, extrapolation, comparative and problem-subject **methods**.

The main **conclusion** of the work is that Friedrich Nietzsche, solving issues related to the material life of society, tries to do so based not only on an irrational approach, which is the basis of his general philosophical concept. It is revealed that the philosopher recognizes the importance of reason and objective factors in the economic sphere of society. Such a double position of Nietzsche can be interpreted as a positive step in the development of Western philosophy towards the formation of a non-classical and post-classical philosophical paradigm.

It is proved that Friedrich Nietzsche's desire to subordinate material and economic relations to spiritual and valuable principles of human existence should be considered a positive and productive idea.

The influence of Nietzsche's philosophy in its positive aspects on the development of modern socio-philosophical knowledge is evaluated. Namely, it is stated that some Nietzsche's judgments can contribute to the development and deepening of the humanistic approach to the understanding of contemporary social problems.

Keywords: Friedrich Nietzsche, society, material goods, rational, irrational, morality, values

Зв'язок аксіологічного та матеріально-економічного аспекту у соціально-філософських поглядах Фрідріха Ніцше

Захарчук Олексій*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність аналізу економічного аспекту соціально-філософських поглядів Фрідріха Ніцше полягає в можливості розширення сучасних уявлень про особливості функціонування суспільства в цілому й на певних етапах його історичного розвитку.

Результати викладені в аналізі деяких соціально-філософських ідей Фрідріха Ніцше, що мають відношення до питань пов'язаних з матеріально-економічною сферою буття суспільства. Робиться акцент на тому, що сам Фрідріх Ніцше волів розглядати матеріально-економічні питання під ціннісним кутом зору. Отже саме аксіологічна проблематика пов'язує матеріально-економічні погляди Фрідріха Ніцше з його загально філософською концепцією. Також аналізується співвідношення елементів раціонального та ірраціонального як важливих для розуміння ніцшеанського стилю філософування.

Метою даної статті є аналіз питання розподілу матеріальних благ як елемента соціально-філософських поглядів Фрідріха Ніцше в контексті аксіологічних та гносеологічних проблем.

В контексті цілей і завдань даної роботи, основними дослідницькими **методами** є аксіологічний, компаративний, проблемно-предметний метод, метод екстраполяції.

Основний **висновок** роботи полягає в тому, що Фрідріх Ніцше, розв'язуючи питання які пов'язані з матеріальним життям суспільства, намагається це робити спираючись не лише на ірраціональний підхід, який є основою його загально філософської концепції. Виявлено, що філософ визнає значення розуму й об'єктивних факторів в економічній сфері життя суспільства. Встановлено, що така неоднозначна позиція Фрідріха Ніцше може бути інтерпретована як позитивний крок розвитку західної філософії в бік формування некласичної та постнекласичної філософської парадигми.

Доведено, що позитивною та продуктивною ідеєю Фрідріха Ніцше слід вважати його прагнення підпорядкувати матеріальні та економічні відносини духовним та ціннісним принципам людського буття.

Оцінено вплив філософії Фрідріха Ніцше в своїх позитивних аспектах на розвиток сучасного соціально-філософського знання. А саме зазначено, що деякі судження Фрідріха Ніцше можуть сприяти розвитку та поглибленню гуманістичного підходу до осягнення суспільних проблем сучасності.

Ключові слова: Фрідріх Ніцше, суспільство, матеріальні блага, раціональне, ірраціональне, мораль, цінності

Стаття надійшла / Article arrived: 29.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

У статті досліджується матеріально-економічний аспект соціально-філософських ідей Фрідріха Ніцше. Даний аспект у роботах німецького філософа безпосередньо сконцентрований навколо питання розподілу матеріальних благ у суспільстві.

В цьому контексті в даному дослідженні головна увага приділяється аналізу зв'язку між матеріально-економічними питаннями та ціннісними аспектами буття суспільства, в розумінні самого Фрідріха Ніцше та в екстраполяції цього зв'язку для досліджень сучасного стану суспільних відносин.

В статті також аналізується співвідношення елементів раціонального та ірраціонального, як важливих для розуміння ніцшеанського стилю філософствування.

Актуальність аналізу економічного аспекту соціально-філософських поглядів Фрідріха Ніцше полягає в можливості розширення сучасних уявлень про особливості функціонування суспільства в цілому й на певних етапах його історичного розвитку. Крім того, розгляд Фрідріхом Ніцше питання розподілу матеріальних благ має значення й для осмислення загальних питань моралі, природи людини, гуманізму, а ці питання є актуальними і не залежать від конкретної історичної епохи або окремої галузі людської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Слід також зазначити, що актуальність дослідження економічного аспекту вчення Фрідріха Ніцше в контексті соціально-філософської концепції обумовлена й слабкою розробленістю цієї теми у вітчизняних дослідженнях. Соціально-філософська концепція Фрідріха Ніцше частіше розглядається в контексті культурологічних, правових, політичних та інших проблем його філософії. Тому, хоча соціально-філософські погляди Ніцше й досліджуються, деякі аспекти цих поглядів досить мало вивчені. Хоча, якщо мова іде про аксіологічну проблематику, вона є доволі гарно розробленою у багатьох дослідженнях, у тому числі, в ряді останніх за часом вітчизняних досліджень: Н. Мамай (2023), Г. І. Савонова (2021), М.В. Сінельнікова (2022), А.Ю. Сомов (2015), К.А. Ширяєва (2022), І. Янушевич (2017).

Так до широкого вивчення соціально-філософських поглядів Фрідріха Ніцше звертаються такі сучасні українські автори, як: І.В. Бичко (2005), В. Бушанський (2016), П.І. Гнатенко (2009), В. Горбатенко (2002), В.Б. Огороков (2005), В. Шамрай (2005) та ін. У той же час слід зазначити, що соціально-філософські погляди Ніцше частіше розглядаються переважно в культурологічних, правових, філософських аспектах. Таким чином, аспекти вчення Фрідріха Ніцше, які можуть бути віднесені до матеріально-економічної сфери, вивчаються недостатньо.

Серед закордонних досліджень слід звернути увагу на працю авторів С. Райнерта та Е. Райнерта

(Reinert, & Reinert, 2020), які розглядають саме економічний аспект у контексті філософії Фрідріха Ніцше. Автори зазначають, що деякі погляди Фрідріха Ніцше є дотичними до проблеми впливу людського капіталу на матеріальне виробництво. Безпосередньо, ніцшеанська ідея волі інтерпретується як фактор виробництва. Зазначається, що в німецькій економічній традиції, починаючи з епохи Відродження справжнім двигуном соціально-економічного зростання вбачалися розум і воля людини.

Зазначається, що Фрідріх Ніцше опосередковано вплинув на погляди деяких представників німецької економічної школи 19 ст. У цій заснованій на виробництві традиції, економіка є міцно пов'язаною з наукою про державництво, про управління державою з метою максимізації добробуту нації.

Автори статті вказують, що соціально-економічні погляди філософа вплинули на формування популярної у Німеччині до 90-х років двадцятого століття ідеї Третього Шляху, тобто альтернативи щодо ліберальної економіки і економіки комунізму.

Варто вказати і на збірку досліджень (Backhaus, & Drechsler, 2006), яка була спеціально присвячена впливу філософії Фрідріха Ніцше на економічну сферу. Більшість авторів збірки зазначають, що вплив поглядів Фрідріха Ніцше на економіку – це мало досліджувана тема, але перспективна для сучасних досліджень. Особливо прискіпливу увагу автори досліджень у збірнику приділяють соціально-економічним аспектам ніцшеанської філософії.

Метою даної статті є аналіз питання розподілу матеріальних благ як елемента соціально-філософських поглядів Фрідріха Ніцше в контексті аксіологічних та гносеологічних проблем.

Для досягнення цієї мети варто вирішити ряд завдань:

- чим у Фрідріха Ніцше обумовлений інтерес до аналізу саме проблеми розподілу матеріальних благ;
- який зв'язок моральної проблематики із соціально-філософськими поглядами у Ніцше;
- яка специфічна роль проблеми співвідношення раціонального-ірраціонального в рішенні питання розподілу матеріальних благ у Фрідріха Ніцше в контексті проблем суспільства та суспільної моралі;
- яке відношення ідеї Фрідріха Ніцше, що розглядаються в даній статті, мають для сьогодення.

Результати дослідження.

Фрідріх Ніцше торкається економічних питань тільки в тому сенсі, в якому вони співвідносяться з його основними світоглядними переконаннями та філософськими ідеями. Тому погляди філософа що стосуються економіки не носять цілісного, системного характеру, а носять скоріше фрагментарний, допоміжний характер, але з цього не слід робити висновок що мислитель до економічних питань ставився недостатньо серйозно. Фрідріха Ніцше цікавлять не економічні частковості, а

фундаментальні питання, що стосуються ролі майна, власності в житті суспільства й індивіда. Розгляд цих проблем має у Фрідріха Ніцше насамперед морально-ціннісний підтекст. Можна сказати, що Фрідріха Ніцше в економіці в першу чергу цікавить те, як вона впливає на формування пануючої моралі. Таким чином, розгляд економічних аспектів життя суспільства виступає у мислителя продовженням його критики пануючої моралі.

Так, Фрідріх Ніцше піддає критиці таку фундаментальну рису людини як прагнення до поліпшення свого матеріального становища, прагнення до багатства. Але критикує він не власне саме це прагнення, а пов'язані з ним моральні установки у вигляді певних чеснот. «Я часто спостерігаю, як старанність і працьовитість створює багатство і пошану, водночас забираючи витонченість чуттів, яка дала б змогу втішатися багатством і пошаною; а на додачу цей головний засіб від нудьги і згубних пристрастей притуплює емоції і робить розум несприятливим до нових збудників» (Ніцше, 2020, с. 47-48).

Саме прагнення до багатства не є для Фрідріха Ніцше чимсь неприпустимим, тому що воно є задоволенням, і у якомусь ступені співзвучно для філософа із прагненням до влади, як домінуванню над іншими. Багатство - це та ж влада, але тільки економічна. Але все-таки для Фрідріха Ніцше поняття багатства та влади хоч і близькі, але не тотожні. Багатство схвалюється мислителем не безумовно, він справедливо попереджає й про наявні негативні аспекти надмірного захоплення матеріальним нагромадженням: «Майно робить людину більш незалежною та вільною тільки до певного ступеня; ще крок – і майно стає паном, а власник - рабом: як раб, повинен він віддавати йому свій час, свої думки, повинен мати певні зв'язки, бути прив'язаним до певного місця, зростає з певною державою, і все це, бути може, проти свого внутрішнього й найбільш важливого бажання» (Ніцше, 2012, с. 177).

Повертаючись до піднятої Фрідріхом Ніцше в цьому контексті проблеми моралі, бачимо, що мораль, у цьому випадку у вигляді старанності, притупляє задоволення від багатства, не дає цьому задоволенню всебічного вираження. Це веде до звуження інтересів людини й суспільства, їхньої замкнутості на самому багатстві як на меті, а не засобі до чогось більшого: «Найпрацьовитіше з усіх поколінь – наше покоління – не знає, на що застосувати своє старання і гроші, крім дедалі стараннішого заробляння ще більших грошей; у наші часи потрібен більший геній на те, щоб витратити, ніж на те, щоб набувати» (Ніцше, 2020, с. 48). Можна затверджувати, що саме пануюча мораль, згідно Фрідріха Ніцше, лежить в основі споживчого відношення суспільства до життя. В остаточному підсумку, саме мораль задає тон економіці, зводячи її в статус головної мети суспільного розвитку.

Самі по собі, економічні питання, питання росту добробуту є для Фрідріха Ніцше вторинними, він не вважає, що механічне зростання добробуту здатне вирішити проблеми суспільства та людини. Мірилом цінності всякої діяльності для філософа виступає не її матеріальний, економічний результат, а те, наскільки та або інша робота відповідає схильностям людини, чи приносить вона йому задоволення. Тільки робота, що приносить задоволення сама по собі, виступає у Фрідріха Ніцше найбільш продуктивною та творчою, саме така робота є ознакою творчих меншин, еліти: «Шукати роботу заради винагороди – у цьому подібні нині майже всі люди у цивілізованих країнах. Усім їм робота – це засіб, а не сама мета; тож вони не надто вибагливі у виборі роботи, за умови, що вона щедро оплачується. Лише зрідка тепер трапляються люди, які скоріше загинуть, ніж працюватимуть без задоволення від роботи – цих розбірливих працівників складно задовольнити високою платнею, якщо сама робота не є найбажанішою платнею за працю. До цієї рідкісної породи людей належать художники й споглядачі всіх видів, а також нероби, що гають своє життя на полюваннях, у подорожах чи в любовних авантюрах» (Ніцше, 2020, с. 62).

Виходячи з духу даного висловлення, можна припустити, що проблема добробуту, прагнення до нагромадження так само йде від маси, пристрасть до корисливості – це внутрішньо властива особливість простих людей. Навпаки, справжній еліті дана пристрасть не властива. Такий висновок доводить і нелюбов Фрідріха Ніцше до буржуазії, яку він зневажав за «народні корні» і протиставляв їй родову аристократію, як приклад істинної еліти. Тут же слід зазначити, що хоча Фрідріх Ніцше захищає й виправдує систему, де верхи протиставляються низам, говорячи про проблему майнової нерівності, філософ вказує на духовність як на універсальне поняття. На його думку, саме низький рівень духовного розвитку, низький рівень культури є джерелом надмірної диспропорції в майновому положенні людей, а звідси й причиною соціальних та інших конфліктів.

«Майном повинен володіти тільки той, хто має розум: в інших руках власність є суспільною небезпекою. Багатій, що не вміє вживати вільного часу, що забезпечує йому його статок, буде постійно прагнути до збільшення свого багатства; це прагнення буде його підтримкою, його військовою хитрістю в боротьбі з нудьгою. Таким чином з порівняно помірному стану, зовсім достатнього для духовно розвиненої людини, виникає колосальне багатство; воно є прямим результатом духовної несамостійності й убогості. Але тепер багатій представляється в зовсім іншому, неочікуваному вигляді, чим можна було припускати, судячи з його жалюгідного початку, – тепер він може маскуватися освіченістю й мистецтвом, тому що він у змозі купити собі цю маску. Цим він збуджує заздрість бідних

і неосвічених, – які завжди задрять освіченості й не відрізняють маску від дійсної особи, – і таким шляхом підготовляється соціальний переворот, тому що позолочена брутальність і показова надутість у так званих «насолодах культурою» вселяють думку, що «вся справа в грошах», між тим, хоча ці насолоди культурою почасти й залежать від грошей, але в набагато більшому ступені від розуму» (Ніцше, 2012, с. 176).

Дана ідея Фрідріха Ніцше теж не позбавлена деяких протиріч. Відразу впадає в око, що тут філософ воліє говорити про розум, а не про ірраціональні засади. Говорячи про те, що багатством повинні володіти розумні люди, мабуть під такими Фрідріх Ніцше мав на увазі не просто високо культурних, духовно розвинених людей, але так само й розумних людей, інтелектуалів у повному сенсі цього слова. Коли Фрідріх Ніцше пише, що «насолоди культурою більшою мірою залежать від розуму», певно він має на увазі рівень інтелектуального розвитку, у протилежному ж випадку він скоріше б написав, що насолода культурою залежить від рівня духовності. Але в цьому ж висловленні можна побачити більше властиві для Фрідріха Ніцше ірраціоналістичні судження. Відповідно до даного висловлення, джерелом соціальних конфліктів для філософа є не власно сама майнова нерівність, а, знову таки заздрість бідних до багатіїв, що, як вважає Фрідріх Ніцше, має під собою культурологічні підстави. Адже сама ця заздрість має місце тому, що недостатньо культурно розвинені багаті, у силу цього свого низького рівня розвитку, формують у бідних переконання, що багатство – це ключ не тільки до матеріальних, але й до духовних насолод.

Дійсно, низький рівень культури, нерозвиненість людини й суспільства в цілому веде до звуження життєвих обріїв, фіксації на одному, як правило, матеріальному аспекті, і сьогодні ми можемо побачити, як сучасне масове суспільство споживання йде до зниження рівня культури, до бездуховності і до ірраціоналізації повсякденного життя.

Як вважає Герберт Маркузе, для ірраціоналізму сучасне індустріально розвинене суспільство виявилось сприятливим середовищем. «Сьогодні, – пише далі Маркузе, – містифікуючи елементи освоєно та поставлено на службу виробничій рекламі, пропаганді та політиці. Магія, чаклунство та екстатичне служіння щодня практикуються вдома, в магазині, на службі, а ірраціональність цілого ховається за допомогою раціональних досягнень» (Маркузе, 2003, с. 453).

Зрозуміло, що заздрість бідного до багатія має місце бути, тому як кожна людина хоче жити краще, однак зводити до такого положення причини соціальних змін, напевно, не зовсім обґрунтовано. Головними причинами соціальних змін і переворотів треба все-таки визнати об'єктивні соціальні,

економічні, політичні (але, насамперед економічні) умови існування тих або інших соціальних шарів і класів суспільства.

Це легко можна довести на прикладі західного суспільства, особливо США, де лівова частка національного багатства зосереджена в руках вузького прошарку надбагатих людей. «У США – найвищий рівень нерівності в доходах серед західних країн. У цій країні проживає понад 25 відсотків усіх 2 208 мільярдів світу» (У США, 2018).

Якщо прийняти позицію Фрідріха Ніцше, Америка – цей бастіон масової культури й споживчого відношення, де головна мета суспільства виражена в мрії про «мільйон доларів» – просто повинна була б трястися від хвилювань на соціальному ґрунті. Однак нічого подібного там не відбувається. Чому? Очевидно, тому, що створено загальний високий матеріальний рівень життя, і люди як соціальна спільність цим цілком задоволені, схвалюючи й підтримуючи існуюче положення справ. Вони, звичайно ж, можуть заздрити більш багатим, але ця заздрість ніколи не виллється в серйозні, масові форми соціального протесту.

Отже, деяка подвійність у підході Фрідріха Ніцше очевидна. Поряд з ірраціональним фактором в економіці він визнає значення розуму, раціональних підстав. Може бути, за подібну непослідовність, за відступ від своїх же основних концепцій, філософ й заслуговує критики, але в його захист можна сказати, що Фрідріх Ніцше може й відступив від букви своєї ж концепції, але він не відступив від її духу, а останнє, якщо врахувати особливості його філософствування, є головним.

Відомо, що Фрідріх Ніцше не був, так би мовити, системним філософом.

Пояснюючи свою симпатію до афористичного письма, Ніцше формулює афоризм «Я не довіряю всім систематикам і сторонюся їх. Воля до системи є браком чесності» (Бушанський, 2016, с. 124).

Його ідеї й висловлення носять найчастіше замкнутий, закінчений характер у формі афористичних висловлень. Тому приведення цих поглядів і висловлень у систему, звичайно, допомагає більш пильно й детально вивчити його погляди, але завжди треба пам'ятати, що ця системність внутрішньо не властива стилю філософствування й мислення Фрідріха Ніцше. Тому критика й можливе неприйняття одних його ідей і висновків аж ніяк не означає, що цим перекреслюється цінність інших його ідей, або цих же ідей, але в іншому контексті. У підтримку останнього, можна привести позицію Фрідріха Ніцше про те, як власність повинна оптимально використатися суспільством і як не повинна.

«Коли несправедливість власності починає сильно відчуватися, то зазвичай вказують на два засоби для її усунення: по-перше, на загальний

розділ майна, і, по-друге – на знищення власності й повернення в громаду того, що кожен має.

Досліди по першому рецепті часто проводилися в стародавності, хоча й у маленькому масштабі, але завжди невдало, що може служити нам уроком. «Рівні ділянки» сказати легко; але, скільки неприємностей виникає при необхідному для цього відбутися розділі й відрізі землі, коли доводиться розставитися зі здавна насидженим місцем, скільки священних почуттів ображається, і приносяться при цьому в жертву. Виринаючи прикордонні камені, чи не виринають разом з ними й моральність? І знов-таки, скільки є нових приводів до роздратування між власниками, скільки заздрості й недоброзичливості, тому що двох зовсім однакових ділянок бути не може, а навіть якщо б вони й були, то люди б не повірили цьому через заздрість до ближнього.

Якщо ми захочемо зробити за другим рецептом, тобто повернути всі частки майна в громаду, зробивши кожного члена громади тільки тимчасовим орендарем, то цим ми підірвемо землеробство. Тому що людина ніколи не піклується про те, що дано йому на короткий час, а експлуатує своє тимчасове надбання, грабуючи його, як розбійник, або витрачаючи, як безпутний марнотрат» (Ніцше, 2012, с. 221).

Обґрунтування Фрідріхом Ніцше неможливості справедливого розділу майна через особливості людської психології, у цьому випадку, представляється цілком прийнятним. Дійсно, ніяких технічних перешкод до поділу власності, як по першому, так і по другому способу нема, але, як свідчить історія (у першу чергу вітчизняна) практика повністю підтвердила судження Фрідріха Ніцше щодо вирішальної ролі людського фактора в цьому питанні. Тобто, у певних сферах того ж економічного життя, нерациональні підстави превалюють. Справедливо вказує Фрідріх Ніцше і на негативний вплив переділу власності на моральність. Адже не випадково в часи соціальних потрясінь, в умовах перехідного стану суспільства, а значить і переділу власності, першою жертвою цих змін найчастіше падає мораль суспільства та відбувається девальвація цінностей.

Оптимальним способом відношення до власності у Фрідріха Ніцше, по суті, є сучасна соціал-демократична концепція, що найпоширеніша в країнах Європи, яка одержала загальне визнання як одна з найбільш продуктивних. Фрідріх Ніцше ратує за державний протекціонізм малого бізнесу, підтримку середнього класу, указує на небезпеку для суспільства надмірної майнової нерівності.

«Для того щоб майно одержало більше довіри й відчувалося більше моральним, дамо можливість здобувати невелику власність шляхом праці, але перешкодимо швидкому й легкому збагаченню, для цього візьмемо з рук приватних осіб і суспільств всі галузі транспорту й торгівлі, що сприяють нагромадженню більших станів, особливо ж вексельні

справи, і будемо вважати як того, хто занадто багато має, так і того, хто нічого не має, за суті однаково небезпечні для суспільного блага» (Ніцше, 2012, с. 222).

Отже, можна зробити висновок, що Фрідріх Ніцше опосередковано сприймає деякі ідеї, які близькі до соціал-демократичних концепцій, або, принаймні, теорій середнього класу, що були сформовані ще за античних часів. Звісно можна пригадати Аристотеля, який пропонував зміцнювати середній клас, тобто сприяти добробуту «громадян, що мають власність середню, але достатню» (Аристотель, 2000, с. 144).

В той же час, відома запекла критика Фрідріхом Ніцше всіх ідеологічних систем, які виражають інтереси більшості. Філософ на всіх рівнях й у будь-якому контексті послідовно відстоює ідею ієрархічного суспільства й різко відкидає все, що їй не відповідає. У даному ж випадку мислитель указує, що для суспільства небезпечна надмірна матеріальна диференціація. Тобто, опосередковано Фрідріх Ніцше визнає продуктивність і корисність для суспільства опори на широкі верстви населення. Як можна побачити, в економічній сфері він не вважає доречним наполягати на принципі абсолютної нерівності.

У цілому можна говорити про те, що Фрідріх Ніцше, торкаючись матеріальних проблем суспільства, вважає, що їхня сутність лежить в іншій – моральній, ціннісній і психологічній площині. Однак, у той же час, він не виключає можливість рішення деяких матеріальних проблем безпосередньо, в рамках даної сфери.

Висновки.

Для Фрідріха Ніцше економічні проблеми становлять інтерес, насамперед, у їхньому зв'язку з моральними, аксіологічними, культурними проблемами суспільства. У цьому плані філософ зосередив свою увагу на таких економічних питаннях як питання власності, багатства, впливу майнової нерівності на громадське життя. Особливо позитивним місцем у даному аналізі варто визнати культурологічний підхід Фрідріха Ніцше до розглянутих проблем. Головна його теза про те, що рішення матеріальних проблем неможливо або, точніше, знецінюється без рішення проблем культурного, духовного розвитку представляється на сьогоднішній день більш ніж актуальним. Крім того, позитивно можна оцінити моменти, пов'язані з розкриттям філософом деяких психологічних механізмів у відносинах можливості або неможливості того або іншого переділу власності. У той же час, варто вказати й на подвійне розуміння мислителем деяких моментів в економічній сфері.

З одного боку, у Фрідріха Ніцше чітко простежується ірраціоналістичне трактування даних явищ, що вписується в його більше загальні соціально-філософські погляди, а з іншого боку, нехай і не безумовно, філософ визнає значення

розуму й об'єктивних факторів в економічній сфері життя суспільства. Розглядаючи економічні питання, зокрема питання власності, Фрідріх Ніцше пропонує віддати її в розпорядження інтелектуально розвинених людей, тобто таких, які мають змогу раціонально скористатися нею, причому не тільки у своїх інтересах, але й в інтересах суспільства. Таким чином, він визнає, що діяльність в економічній сфері не може базуватися винятково на одних інстинктах, на суб'єктивних підставах. Більше того, філософ пропонує гармонізувати суспільні відносини через переділ власності, при цьому переділ цей носить цілком раціональний характер. І тут знову спливає ряд протиріч.

З іншого боку, Фрідріх Ніцше говорить про те, що майном повинна володіти духовна й інтелектуальна еліта, що цілком можна вписати в загальну ієрархічну

концепцію філософа. Але це володіння не повинне бути абсолютним, держава повинна залишити за собою найбільш важливі економічні галузі, а в іншому вести економічну політику, спрямовану в першу чергу на зміцнення середнього класу. При цьому варто особливо підкреслити, що Фрідріх Ніцше ніде не обмовляється про негативне значення даних принципів навіть у далекій перспективі. Це можна оцінити так, що матеріальні фактори значимі не тільки стосовно до сучасного суспільства, вони, очевидно, мають універсальне значення.

Подібний суперечливий розгляд економічних аспектів надає право зробити висновок про значущість раціональних, об'єктивістських мотивів у соціально-філософській концепції Фрідріха Ніцше, які розкривають нерозривність понять раціонального і ірраціонального.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Арістотель. (2000). *Політика*. Київ: видавництво «Основи».
- Бичко, І. В. (2005). Ніцше: онтологія нелінійності. *Філософсько-антропологічні студії*, (с. 39-69). К.: Стилос.
- Бушанський, В. (2016). Деструкція в естетиці та філософії модерну. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 5-6(85-86), 123-133.
- Гнатенко, П. І. (2009). *Етнопсихоаналіз*. (Монографія). Київ: «Вища освіта».
- Горбатенко, В. (2002). Про відгорнуті від музики слова: до осягнення державно-правових поглядів Фрідріха Ніцше. *Людина і політика*, 3, 88-93.
- Мамай, Н. (2023). Концепція бога в філософії Ф. Ніцше. *Humanities Studies*, 15(92), 120-125.
- Маркузе, Г. (2003). Одномерный человек. Эрос и цивилизация. *Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества*, (с. 251-515). ООО «Издательство АСТ».
- Ніцше, Ф. (2012). *Перемішані думки і вислови. Мандрівник і його тінь*. Львів: Астролябія.
- Ніцше, Ф. (2020). *Весела наука*. Харків: Фоліо.
- Окороков, В. Б. (2005). Ніцше: Логіка волі до влади і смисл розрізнення. *Філософсько-антропологічні студії*, (с. 97-108). К.: Стилос.
- Савонова, Г. І. (2021). Гуманістичний проект Ф. Ніцше «Надлюдина». *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 3, 18-25.
- Сінельнікова, М. В. (2022). Ресентимент як визначальна риса ніцшеанської людини. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 40, 100-106.
- Сомов, А. Ю. (2015). Генеза ідеї надлюдина в європейській філософії: концепція Фрідріха Ніцше. *Грані*, 5, 109-116.
- У США найвищий рівень нерівності в доходах серед західних країн*. (2018, Червень 22). Відновлено з <https://trueua.info/news/u-ssha-najvitshij-riven-nerivnosti-v-dohodah-sered-zahidnih-krain>
- Шамрай, В. (2005). Нігілізм: ніцшевське пророцтво і тоталітарна людина. *Філософсько-антропологічні студії*, (с. 131-143). К.: Стилос.
- Ширяєва, К. А. (2022) Ідея надлюдина у «Філософії життя» Фрідріха Ніцше. *Магістерські студії. Альманах*, 22, 110-113.
- Янушевич, І., & Цехощка, О. (2017). Ніцшеанство та проблеми сучасної моралі. *Докса*, 2, 84-90.
- Backhaus, J., & Drechsler, W. (Eds.). (2006). *Friedrich Nietzsche (1844-1900): economy and society*. (Vol. 3). Springer Science & Business Media. Retrieved from https://books.google.ie/books?hl=ru&lr=&id=1Xg_AAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP9&dq=Nietzsche+on+economics&ots=Vm2t9ddBuF&sig=w4JaJA9NOBbBFCHIXmKR1vnk-QA&redir_esc=y#v=onepage&q=Nietzsche%20on%20economics&f=false
- Reinert, S., & Reinert, E. (2020). *Nietzsche and the German Historical School of Economics*. Retrieved from <http://othercanon.org/wp-content/uploads/2020/02/Nietzsche-and-the-German-Historical-School-of-Economics.pdf>

REFERENCES

- Aristotle. (2000). *Policy*. Kyiv: Osnovy publishing house.
- Backhaus, J., & Drechsler, W. (Eds.). (2006). *Friedrich Nietzsche (1844-1900): economy and society*. (Vol. 3). Springer Science & Business Media. Retrieved from https://books.google.ie/books?hl=ru&lr=&id=1Xg_AAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP9&dq=Nietzsche+on+economics&ots=Vm2t9ddBuF&sig=w4JaJA9NOBbBFCHIXmKR1vnk-QA&redir_esc=y#v=onepage&q=Nietzsche%20on%20economics&f=false

- Bushanskyi, V. (2016) Destruction in the aesthetics and philosophy of modernism. *Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kurasa of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 5-6(85-86), 123-133.
- Bychko, I. V. (2005). Nietzsche: The Ontology of Nonlinearity. *Philosophical and anthropological studies*, (p. 39-69). K.: Stylos.
- Gnatenko, P. I. (2009). *Ethnopschoanalysis*. (Monograph). Kyiv: "Higher Education".
- Horbatenko, V. (2002). About words turned away from music: towards understanding the state-legal views of Friedrich Nietzsche. *Man and politics*, 3, 88-93.
- Mamai, N. (2023). The concept of God in the philosophy of F. Nietzsche. *Humanities Studies*, 15(92), 120-125.
- Marcuse, G. (2003). One dimensional person. Eros and civilization. *One-Dimensional Man: A Study of the Ideology of an Advanced Industrial Society*, (pp. 251-515). ACT Publishing House LLC.
- Nietzsche, F. (2012). *Mixed thoughts and expressions. The traveler and his shadow*. Lviv: Astrolabia.
- Nietzsche, F. (2020). *Fun science*. Kharkiv: Folio.
- Okorokov, V. B. (2005). Nietzsche: The logic of the will to power and the meaning of distinction. *Philosophical and anthropological studies*, (p. 97-108). K.: Stylos.
- Reinert, S., & Reinert, E. (2020). *Nietzsche and the German Historical School of Economics*. Retrieved from <http://othercanon.org/wp-content/uploads/2020/02/Nietzsche-and-the-German-Historical-School-of-Economics.pdf>
- Savonova, G. I. (2021). F. Nietzsche's humanistic project "Superman". *Prospects. Socio-political journal*, 3, 18-25.
- Shamrai, V. (2005). Nihilism: Nietzsche's prophecy and totalitarian man. *Philosophical and anthropological studies*, (p. 131-143). K.: Stylos.
- Shryaeva, K. A. (2022) The idea of the superman in Friedrich Nietzsche's Philosophy of Life. *Master's studies. Almanac*, 22, 110-113.
- Sinelnikova, M. V. (2022). Resentment as a defining feature of a Nietzschean person. *Bulletin of Lviv University. Series of philosophical and political studies*, 40, 100-106.
- Somov, A. Yu. (2015). The genesis of the idea of the superman in European philosophy: the concept of Friedrich Nietzsche. *Grani*, 5, 109-116.
- The US has the highest level of income inequality among Western countries*. (2018, June 22). Retrieved from <https://trueua.info/news/u-ssha-najvitshij-riven-nerivnosti-v-dohodah-sered-zahidnih-krain>
- Yanushevich, I., & Tsekhotska, O. (2017). Nietzscheanism and problems of modern morality. *Doxa*, 2, 84-90.

Philosophy of Intercultural Dialogue and Globalisation, Understanding of the Impact of Globalisation on the Modern World

UDC: 130.2:316.7

DOI: <https://doi.org/10.15421/172409>**Kit Natalia¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-7934-9138>, kitnata3@gmail.com**Mnozhynska Ruslana²**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8459-3496>, ruslanamnozhynska@gmail.com**Diatlova Iryna³**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3063-9772>, irena518@ukr.net¹*Odesa Military Academy (Odesa, Ukraine)*²*Kyiv National University of Technologies and Design (Kyiv, Ukraine)*³*Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. Migration, technological development, and economic integration contribute to the convergence of different cultures and communities. However, this process is accompanied by such challenges as cultural conflict, discrimination, intercultural distortion and interethnic differences. Lack of adequate intercultural communication leads to an increase in cultural and ethnic conflicts, aggravation of interethnic relations, economic and social exclusion of certain groups of the population. The relevance of supporting intercultural dialogue is determined by the need to apply philosophical concepts aimed at ensuring mutual understanding, tolerance, and harmonious coexistence of different cultural communities.

The purpose of the study is to determine the mechanisms of interaction between intercultural dialogue and globalisation, their impact on the modern world, and to identify the opportunities and challenges they pose to contemporary society.

The results of the study indicate the importance of preserving and supporting the diversity of cultural identities in the context of globalisation. The diversity of cultural expressions is a source of richness and uniqueness of the world community. Globalisation should not lead to the assimilation or standardisation of cultures, but should stimulate mutual learning, respect and interaction between different groups.

The conclusions emphasise the need for specific measures to actively support and develop intercultural dialogue in the context of globalisation. Effective interethnic policies aimed at protecting the rights of cultural minorities and promoting intercultural dialogue are an important step towards ensuring equality and tolerant coexistence. Interethnic cooperation at various levels, from local to international, is a prerequisite for the development of mutual understanding and cooperation between nations.

Keywords: intercultural dialogue, globalisation, cultural diversity, mutual understanding, modern world

Філософія міжкультурного діалогу та глобалізації, розуміння впливу глобалізації на сучасний світ

Кіт Наталя¹, Множинська Руслана², Дятлова Ірина³¹*Військова академія (Одеса, Україна)*²*Київський національний університет технологій та дизайну (Київ, Україна)*³*Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (Харків, Україна)*

Анотація

Актуальність. Міграція, розвиток технологій, економічна інтеграція сприяють зближенню різних культур і спільнот. Однак, цей процес супроводжується такими викликами, як культурний конфлікт, дискримінація, інтеркультурне спотворення й міжетнічні розбіжності. Відсутність адекватного міжкультурного спілкування призводить до збільшення культурних та етнічних конфліктів, загострення міжнаціональних відносин, економічного та соціального виключення певних груп населення. Актуальність підтримки міжкультурного діалогу визначається необхідністю застосування філософських концепцій, які спрямовані на забезпечення взаєморозуміння, толерантності, гармонійного співіснування різних культурних спільнот.

Метою дослідження є визначити механізми взаємодії міжкультурного діалогу й глобалізації, їх вплив на сучасний світ, а також визначення можливостей та викликів, які вони ставлять перед сучасним суспільством.

Результати дослідження вказують на важливість збереження та підтримки різноманітності культурних ідентичностей у контексті глобалізації. Розмаїття культурних виразів є джерелом багатства та неповторності світової спільноти. Глобалізація не повинна призводити до асиміляції чи стандартизації культур, а має стимулювати взаємне вивчення, уважне ставлення та взаємодію різних груп населення.

Висновки підкреслюють необхідність конкретних заходів для активної підтримки та розвитку міжкультурного діалогу в умовах глобалізації. Дієві міжнаціональні політики, що спрямовані на захист прав культурних меншин та сприяння міжкультурному діалогу, є важливим кроком для забезпечення рівноправ'я й толерантного співіснування. Міжнаціональне співробітництво на різних рівнях, від місцевого до міжнародного, є необхідною умовою для розвитку взаєморозуміння та співпраці між націями.

Ключові слова: міжкультурний діалог, глобалізація, культурна різноманітність, взаєморозуміння, сучасний світ

Стаття надійшла / Article arrived: 30.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

У сучасному світі, процес глобалізації невинно трансформує основні сфери життя людства, від соціальної та економічної до культурної й технологічної. Цей феномен супроводжується явищами, які впливають на нашу повсякденність та спосіб сприйняття світу. З одного боку, глобалізація прискорює соціальний час, що призводить до футурошоку – розриву між тим, як швидко відбуваються соціальні зміни, здатністю людей усвідомити та адаптуватися до них. З іншого боку, цей процес розширює межі взаємозв'язку та комунікації між різними етносами, створюючи передумови для формування світового суспільства.

Проте, разом із можливостями глобалізації виникають й нові виклики. Західна культура, намагаючись зайняти домінуючу позицію, часто виступає ініціатором вестернізації, що може призвести до втрати національної ідентичності та конфліктів між культурами. Таким чином, процес глобалізації формує як нові горизонти, так і перепони для міжкультурного спілкування й взаєморозуміння. Розуміння цих аспектів є вельми актуальним у контексті сучасних реалій та має велике значення для подальшого розвитку світового співтовариства.

Метою дослідження є визначити механізми взаємодії міжкультурного діалогу й глобалізації, їх вплив на сучасний світ, а також визначення можливостей та викликів, які вони ставлять перед сучасним суспільством.

У процесі викладання матеріалу було використано передусім міждисциплінарні підходи та методи дослідження. Зокрема, ми оперували структуралістсько-феноменологічним, логікоаналітичним, етико-аксіологічним, культурно-філософським і компаративним методами.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Проблема міжкультурного діалогу між країнами, регіонами та спільнотами привертає увагу як у вітчизняних, так і у зарубіжних дослідників, які розглядають її з різних перспектив. Починаючи з минулого століття, ця проблема набула належної актуальності завдяки стрімкому розвитку технологій, глибоким змінам у світовій економіці та поступовому формуванню нових політичних реалій на міжнародній арені. Зокрема, варто відзначити інформаційну революцію, яка значно розширила можливості міжнародного спілкування, постіндустріалізацію, що сприяла новим формам економічного обміну, а також появу регіональних політичних об'єднань, які активно впливають на світову політику.

Проблема міжкультурного діалогу вивчається з різних точок зору. Частина наукових праць аналізує позитивні аспекти цього явища, які сприяють співпраці між країнами та розумінню між народами. Однак існують також роботи, які зосереджують увагу на проблемах та загрозах, пов'язаних із

міжкультурним діалогом. Це стосується не лише конфліктів і непорозумінь, але й можливих викликів, що ставляться перед сучасним світом через зростання глобалізації й взаємозв'язку між культурами.

У своєму дослідженні Л. Г. Дротянко та С. М. Ягодзінський (2020) підкреслюють, що сучасний світ неперервно еволюціонує в напрямку зростання взаємозалежності. Цей процес вимагає уваги у двох ключових аспектах. По-перше, учасники міжкультурної та міжцивілізаційної взаємодії мають дотримуватись загальноприйнятих норм поведінки, закріплених у Статуті та інших документах Організації Об'єднаних Націй. З іншого боку, кожен учасник глобальної спільноти повинен розуміти та застосовувати принцип толерантності, що полягає в повазі до культурних цінностей інших народів і сприяє взаємному збагаченню. Лише шляхом критичного оцінювання та використання найкращих культурних аспектів інших народів можна досягти культурно-цивілізаційної єдності світової спільноти. Засоби масової інформації відіграють ключову роль у цьому процесі, але, на жаль, вони часто використовуються для посилення міжкультурних, міжцивілізаційних та міжрасових конфліктів. Брак взаємоповаги та розуміння цінностей інших культур стає причиною кривавих сутичок, що тривають не лише у Сполучених Штатах Америки, а й у багатьох країнах Західної Європи (Дротянко, 2020, с. 20).

Г. Я. Врайт (2022) відзначає, що глобалізація має свої негативні наслідки, зокрема, у занепаді культурної ідентичності країн. Однак, слід розуміти, що глобалізація є невідворотнім явищем на сучасному етапі розвитку людства, спрямованим на зміцнення взаєморозуміння між представниками різних культур. Один зі шляхів досягнення цього полягає у розвитку міжкультурної комунікації, яка передбачає розуміння менталітету, мови, матеріальної та духовної культури різних народів, а також їхньої психології. Важливою умовою успішного спілкування з представниками інших культур є повага до їхніх культурних норм. Врайт розглядає етнічні стереотипи як фактор, що впливає на процеси міжкультурного сприйняття, діалогу та взаємодії. Дослідження цих стереотипів мають велике практичне значення при розробці програм, спрямованих на підвищення міжкультурної компетентності (Врайт, 2022, с. 57).

Н. Д. Ковальчук та Л. А. Овсянкіна (2020) вважають, що ключовим для вирішення проблеми діалогу між західною та східною культурами є пошук глобальної ідеї, яка об'єднає їхні актуальні потреби, інтереси та цінності. Спільна мета, а саме прагнення до стабільності та соціально-економічного зростання, може стати каталізатором для міжцивілізаційного діалогу, спрямованого на подолання системної кризи в умовах глобалізації. Сучасному світові потрібна психологічна готовність до примирення та співіснування для подальшого розвитку

соціальних відносин між західним та східним світом. Вирішальну роль у цих процесах може відіграти світова політична еліта, яка повинна усвідомлювати свою відповідальність перед громадянами. Умови нового світового порядку вимагають мирних переговорів і пошуку консенсусу для програмування подальшої поведінки народів на засадах глобального порядку, солідарності та конструктивної співпраці. За участю всіх культур може бути досягнута глобальна соціальна стабільність та прогресивний світовий розвиток (Ковальчук, 2020, с. 15).

О. В. Кубрак (2022) наголошує на тому, що в умовах інтенсивних міжкультурних взаємодій людина стикається з однією з найбільш серйозних проблем нашого часу, а саме проблемою ідентифікації у мультикультурному середовищі. Зіткнення «свого» з «чужим» у соціокультурних контекстах може призводити до зміцнення власної ідентичності або її знецінення. Кожен учасник культурного обміну має свою систему правил, які дозволяють «кодувати» та «розкодувати» передані повідомлення. Інша культура сприймається як закодована система, яку потрібно розшифрувати. Крім культурних відмінностей, на процес комунікації впливають також стать, вік, професія, соціальний статус та досвід учасників діалогу (Кубрак, 2022, с. 49).

Л. П. Комісар (2022) зазначає, що міжкультурність завжди виникає на перетині взаємодії між «своїм» та «чужим» інтелектуальним наративом, що породжує проблему взаємозв'язку різних культур і традицій. Нелінійний міжкультурний простір XXI століття формується як результат постійних взаємодій між «самістями», представленими через призму взаємодії, і водночас, мова йде про постійний обмін між індивідуальною свідомістю та простором міжособистісного сприйняття. Таку процесуальність дослідниця характеризує як міжкультурний діалог (Комісар, 2022, с. 46).

А. Еліас і Ф. Мансурі (2020) стверджують, що питання розуміння та реагування на нові форми міжкультурної різноманітності став ключовим соціо-політичним викликом з другої половини минулого століття, коли підходи, спрямовані на визнання прав постколоніальних груп, набули популярності порівняно з традиційними асиміляційними підходами. Дебати щодо визнання прав меншин породжують значні виклики для досліджень міграції та різноманітності, а також пов'язаних з ними питань міжкультурного діалогу.

Дослідники акцентують на багатокультурності, підхід, який спрямований на підтримку різноманітності, визнає та враховує культурні права, рівність та справедливість для міграційних груп. Також вони підкреслюють важливість міжкультурності для створення взаємодії та діалогу (Elias, & Mansouri, 2020, с. 490). Р. Сапата-Барреро (2022) зазначає, що міжкультурність стає все більш важливою у розробці

політики визначення та адаптації різноманіття, що виникає внаслідок міграції з етнокультурних спільнот. Філософське ядро МК полягає в акценті на міжособистісних контактах, міжкультурній взаємодії між людьми різних національностей (Zapata-Barrero, & Mansouri, 2022, с. 775).

Сьогодні в Європі все більше відчувається потреба у повазі до культурного спілкування, взаєморозуміння та конструктивного діалогу в умовах плюрокультурності. Як зазначає Т. Ляхдесмякі (2020), хоча Європа стала все більш різноманітним континентом, де багато людей одночасно ідентифікують себе з різними культурними та соціальними групами, монокультурні погляди та культурний туризм також набирають обертів у багатьох культурних контекстах, медіа та політичних дебатах. Європейські суспільства стикаються зі зростанням популістських, націоналістичних та екстремістських рухів, які спричиняють ксенофобічні, антиімміграційні, расистські, антисемітські та ісламофобські політичні настанови та дії, а також селективну оборону «нас» як монокультурної групи. Атаки, мотивовані екстремістськими ідеологіями, впливають на погляди та уявлення людей про Європу та шляхи її майбутнього. Європейські країни загалом визнали культурний плюралізм як багатство, яке, однак, ставить перед ними різноманітні виклики при умові, якщо культурне спілкування не ґрунтується на взаємній повазі та бажанні зрозуміти відмінності. (Lähdesmäki, Koistinen, & Ylönen, 2020).

Результати дослідження.

Міжкультурний діалог є ключовим поняттям в сучасному глобалізованому світі, де взаємодія між різними культурами відіграє значущу роль у формуванні соціокультурного ландшафту. Визначення цього поняття вимагає уваги до його складових та сутнісних аспектів. Перш за все, міжкультурний діалог розглядають як процес взаємодії та спілкування між представниками різних культур, що спрямований на взаєморозуміння та побудову мирного співіснування. Цей процес передбачає активну участь кожної сторони у відкритому обміні думками, ідеями, традиціями, а також виявленню поваги до культурних особливостей та різноманітності.

Історія філософії міжкультурного діалогу охоплює багатовіковий період, протягом якого різноманітні культурні течії та філософські школи впливали на формування теоретичного підґрунтя цього поняття. Від античних часів до сьогодення, філософія виступала як каталізатор міжкультурного взаєморозуміння, сприяючи обміну ідеями та світоглядами між різними народами та цивілізаціями.

В античні часи про філософію міжкультурного діалогу почали писати Платон та Арістотель. Їхні ідеї про справедливість, мораль та етику стали основою для подальших дискусій про значення та природу культурних відмінностей. В римську епоху цей діалог

продовжився завдяки таким філософським школам, як стоїцизм та епікуреїзм, які розглядали питання міжкультурного взаєморозуміння з практичної точки зору.

У середньовіччі філософія міжкультурного діалогу розвивалася в контексті взаємодії між християнством, ісламом та юдаїзмом. Перський філософ Авіценна та арабський мислитель Аль-Фарабі зробили значний вклад у розвиток дискусій про сумісність релігійних та культурних традицій. У ранньому Ренесансі цей діалог продовжився завдяки роботам гуманістів, які активно вивчали античну та східну філософію, намагаючись знайти спільні цінності та ідеали.

У модерні часи розвиток філософії міжкультурного діалогу продовжується у контексті глобалізації та транскультурного обміну. Такі філософи, як Поль Рікер, Ганс-Георг Гадамер та Юрген Габермас розглядають культурний діалог як важливу умову для збереження культурного різноманіття та побудови миру у світі. Вони підкреслюють значення відкритості, толерантності та взаєморозуміння у співіснуванні різних культурних груп.

Роль філософії у сприянні міжкультурному взаєморозумінню виявляється через створення теоретичного та методологічного фундаменту, що дозволяє аналізувати, розуміти та будувати взаємовідносини між культурами. Перш за все, філософія допомагає розкрити глибинні аспекти культурних взаємодій шляхом вивчення понять, таких як ідентичність, інтеркультурність, культурний релятивізм та інші, що сприяє розумінню різниці в культурних уявленнях та поглядах.

Філософський аналіз також допомагає виявити загальні цінності та принципи, що лежать в основі спільного глобального співіснування. Це дозволяє визначити спільні моральні та етичні норми, на основі яких можна будувати взаємовідносини та вирішувати конфлікти між культурами. Крім того, філософія сприяє розвитку толерантного мислення, відкритості до різноманітності та взаємоповаги. Це досягається шляхом критичного осмислення власних культурних переконань та уявлень про інші культури, а також через пошук спільних точок зору та взаємопідтримку. Філософський підхід стимулює конструктивний діалог між культурами, сприяючи зближенню та взаєморозумінню між ними.

Основні аспекти глобалізації полягають у взаємозв'язку та взаємозалежності між національними економіками, зростанні міжнародної торгівлі, інвестицій, а також у швидкому поширенні інформації та комунікаційних технологій (рис. 1).

Глобалізація економіки відображає процес зближення та інтеграції національних економік у єдиний світовий ринок. Цей процес суттєво змінює економічний ландшафт, впливаючи на різні сфери економічної діяльності. Глобалізація сприяє

зростанню обсягів міжнародної торгівлі та інвестицій, що відкриває нові можливості для підприємств на міжнародному ринку. Однак, глобалізація також створює інтенсивну конкуренцію. Підприємства змушені постійно підвищувати якість своїх товарів та послуг, шукати нові технології та методи управління для того, щоб залишатися конкурентоспроможними. Глобалізація економіки сприяє економічному зростанню та розвитку, але також може призвести до соціальних нерівностей та втрати робочих місць.

Розширення кордонів сприяє обміну культурними цінностями та ідеями, зближує різні культури та забезпечує доступ до різноманітності культурних виразів. Проте це також може призвести до гомогенізації культур та втрати унікальності місцевих традицій та звичаїв. Під впливом загальноєвропейських стандартів та масової культури, цінності та вірування можуть поступово витіснятися або адаптуватися до глобальних стандартів, що призводить до втрати ідентичності та самотності певних культурних груп.

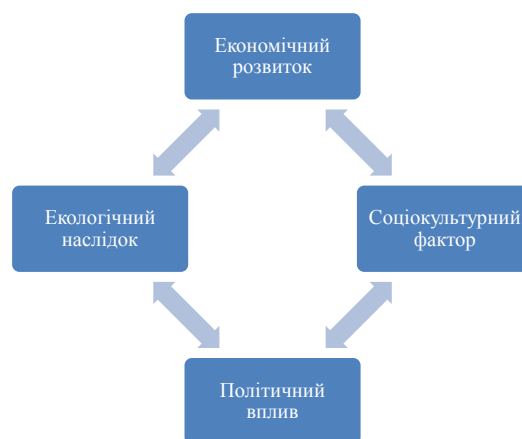

Рис. 1. Основні аспекти глобалізації та їх вплив на різні сфери життя

Глобалізація підштовхує до появи нових форм міжнародного співробітництва та об'єднання, а саме міжнародні організації, угоди. Ці механізми дозволяють країнам спільно вирішувати такі глобальні проблеми, як зміна клімату, тероризм або торгівля зброєю, і сприяють розвитку правових норм та міжнародних стандартів. Проте глобалізація також призводить до збільшення впливу багатих та могутніх держав на рівень міжнародних відносин. Зокрема, економічна потужність деяких країн надає їм перевагу в міжнародних переговорах та впливає на рішення, які стосуються інших країн. Це призводить до дисбалансу у світовому політичному ландшафті та порушення принципів справедливості, рівності міжнародних відносин.

Екологічний наслідок глобалізації полягає у забрудненні довкілля, втрати біорізноманіття та інших екологічних проблем. По-перше, зростання

міжнародної торгівлі та індустріалізація призводять до збільшення виробництва товарів та послуг, що часто супроводжується використанням великих обсягів енергії та ресурсів. По-друге, зростання міжнародної торгівлі сприяє поширенню інвазивних видів рослин та тварин, що призводить до зменшення біорізноманіття та загрози екосистемам. По-третє, глобальні економічні та соціальні зв'язки спричиняють такі екологічні катастрофи, як витік нафти, ядерні аварії, які більш масштабні, складніші для управління, оскільки вони впливають на країни та регіони поза межами того місця, де сталася подія.

Філософія міжкультурного діалогу в контексті економічної глобалізації сприяє розумінню та аналізу економічних взаємозв'язків між різними культурами та національними економіками. Вона надає основу для розвитку підходів до вирішення проблем економічної нерівності, сприяє розумінню важливості культурних різноманітностей у формуванні економічної політики та сприяє розвитку міжнародного співробітництва.

За допомогою філософії міжкультурного діалогу розвиваються концепції справедливої торгівлі, які ставлять за мету забезпечити справедливі умови для всіх учасників міжнародної торгівлі, зокрема країн з низьким рівнем розвитку. Інклюзивний економічний розвиток враховує інтереси та потреби різних культурних груп і міноритетів, забезпечуючи їхню рівноправність, включеність у процеси економічного зростання. Крім цього, розвиваються підходи до формування економічної політики, які враховують культурні різноманітності та особливості різних національних спільнот. Це допомагає уникнути культурного й економічного імперіалізму та підтримує розвиток кожної культури.

У контексті економічної глобалізації та філософії міжкультурного діалогу розглядаються різноманітні філософські концепції, що сприяють розумінню, аналізу та вирішенню економічних проблем в умовах культурної різноманітності. Справедливість та соціальна справедливість визначають основні принципи розподілу ресурсів і можуть служити основою для розробки концепцій справедливої торгівлі та соціально-економічної рівності. Глобальна етика допомагає визначити універсальні цінності та принципи, які застосовуються у міжнародних економічних відносинах для досягнення спільних цілей.

Поняття плюралізму і культурної різноманітності сприяють у врахуванні інтересів та потреб різних культур у формуванні економічних стратегій та політик. Глобальна солідарність підкреслює важливість взаємодії та співпраці між націями та культурами для вирішення спільних економічних проблем. Роздуми щодо суверенітету та права на самовизначення допомагають врахувати потреби різних культур та націй у формуванні економічних політик та відносинах.

Філософія міжкультурного діалогу під час соціокультурного спілкування вивчає різноманітні аспекти взаємодії між різними культурами та способи, за якими ці взаємодії формують світове співтовариство. Вона розглядає процеси культурного обміну, взаємопроникнення та адаптації, що відбуваються на різних рівнях, а саме від міжособистісного спілкування до глобальних масових медіа та культурної індустрії.

Цей підхід підкреслює значення взаємоповаги, відкритості та толерантності у міжкультурних відносинах. Він розвиває розуміння того, що культурна різноманітність не є перешкодою, а навпаки стає джерелом багатства та новаторства. Філософія міжкультурного діалогу наголошує на важливості активного слухання, вивчення та взаємопізнання культурних традицій, цінностей та поглядів. Це сприяє побудові гармонійних відносин шляхом зближення різних культур та сприяє розвитку взаєморозуміння між народами. Такий підхід допомагає уникнути конфліктів, що можуть виникати внаслідок непорозуміння та недовіри між культурними групами, і сприяє побудові спільної культурної та соціальної платформи для спільної дії в умовах глобалізації.

Для вивчення та розуміння соціокультурного аспекту міжкультурного діалогу застосовуються різноманітні філософські концепції, які допомагають осмислити та аналізувати взаємовідносини між культурами у контексті глобалізації. Космополітизм, наприклад, підкреслює ідею єдиного світового співтовариства та відповідальності за глобальне благо. Плюралізм визнає різноманітність культурних переконань та сприяє побудові гармонійних відносин у межах цієї різноманітності. Герменевтика допомагає розкрити глибинні значення культурних явищ, тим самим сприяючи міжкультурному взаєморозумінню. Етика взаємодії встановлює принципи етичної поведінки у міжкультурних відносинах, що сприяє розвитку взаємоповаги та толерантності.

Філософія міжкультурного діалогу відіграє важливу роль у формуванні політичних відносин у сучасному світі. Цей підхід сприяє зміцненню взаєморозуміння та діалогу між різними політичними системами, незалежно від їхньої ідеології, культурних особливостей чи рівня розвитку.

Одним із ключових аспектів впливу філософії міжкультурного діалогу на політичні відносини є підтримка ідеї рівноправ'я та демократії у міжнародних стосунках. Ця філософія підкреслює важливість поваги до прав людини, свободи висловлювання та інших демократичних цінностей у міжнародному співтоваристві. Вона спонукає до взаємодії та співпраці між країнами на основі принципів справедливості та рівності.

Крім того, філософія міжкультурного діалогу сприяє розвитку глобального громадянського

суспільства, де люди з різних країн та культур можуть об'єднуватися для спільного вирішення світових проблем. Це сприяє формуванню міжнародних організацій, які працюють над захистом прав людини, збереженням миру та сприянням сталому розвитку.

Для розуміння взаємозв'язку міжкультурного діалогу та політичних відносин використовують такі філософські концепції, як лібералізм, реалізм та мультикультуралізм. Лібералізм підкреслює важливість прав та свободи людини, сприяє розвитку демократії та захисту прав людини на міжнародному рівні. Реалізм визначає силу, інтереси та владу як ключові фактори у міжнародних відносинах. Він визнає, що відносини між країнами часто базуються на стратегічних інтересах та реальних можливостях. Мультикультуралізм підкреслює важливість взаєморозуміння та співіснування різних культур у межах одного суспільства чи глобального співтовариства.

Філософія міжкультурного діалогу в контексті екологічної глобалізації визначає та висвітлює проблеми та потреби стосовно збереження навколишнього середовища на міжнародному рівні. Цей аспект фокусується на важливості спільної відповідальності та співпраці всіх культур та націй у вирішенні екологічних проблем. Важливою складовою філософії міжкультурного діалогу є обмін знаннями та ідеями щодо екологічних проблем. Це означає не лише передачу наукових даних та технологій, але й обговорення різних культурних підходів до відношення до природи, що призводить до нових, інноваційних рішень.

Філософія міжкультурного діалогу також стимулює побудову глобальних стратегій для збереження природи та забезпечення екологічної стійкості, що включає спільні програми та проекти з охорони довкілля, обмін практиками з екологічного управління та створення міжнародних нормативних актів для захисту природи. Завдяки філософії міжкультурного діалогу розвивається свідомість про взаємозв'язок між культурою та природою, а також відповідальність кожної культури за збереження навколишнього середовища для майбутніх поколінь. Цей аспект сприяє побудові глобального співтовариства, яке робить акцент на екологічній стійкості та збереженні біорізноманіття на планеті.

Екологічний гуманізм підкреслює важливість гуманістичних цінностей у відносинах людини із природою, ставлячи людину в центр екологічного дискурсу та спонукаючи до розвитку гармонійних відносин з природним середовищем. Екологічний фемінізм визнає важливість гендерного виміру у взаємодії з природою та висуває на передній план жінку для розуміння екологічних проблем. Екологічна справедливість ставить у центр уваги проблеми соціальної та економічної нерівності у впливі на природне середовище та прагне до розробки стратегій,

які б враховували інтереси та потреби всіх соціальних груп. Екологічний плюралізм підкреслює важливість різноманітності культурних та ціннісних переконань у вирішенні екологічних проблем та спонукає до взаєморозуміння та діалогу між ними. Екологічний космополітизм акцентує на необхідності глобальної співпраці та відповідальності за збереження природи на рівні всього людства, незалежно від національної або культурної приналежності.

Висновки.

Загальний аналіз філософії міжкультурного діалогу та її взаємозв'язку з глобалізацією свідчить про важливість цього підходу у сучасному світі. Міжкультурний діалог, заснований на філософських принципах толерантності, взаєморозуміння та плюралізму, сприяє зміцненню взаємовідносин між культурами та націями у глобальному контексті. Глобалізація впливає на розвиток світового співтовариства, зближаючи культури та розширюючи можливості для взаємодії та співпраці. Проте, разом з тим, вона створює виклики, пов'язані з економічною нерівністю, культурною асиміляцією та екологічними проблемами.

В сучасному світі міжкультурний діалог стає не лише фактором розвитку, але й необхідною передумовою для побудови миру та стабільності. Розуміння та повага до культурних різниць сприяють зменшенню конфліктів і підвищенню рівня взаємодії між народами. Такий діалог сприяє формуванню відкритого світового співтовариства, де кожна культура має можливість вільно виражати свою унікальність та співпрацювати з іншими на рівних умовах.

Проте, зростаюча глобалізація також породжує виклики, які вимагають уваги та обговорення. Економічна нерівність між країнами призводить до соціальних напруг та конфліктів, тому необхідно знаходити способи вирішення цієї проблеми через спільні зусилля на міжнародному рівні. Культурна асиміляція також стає предметом обговорення, оскільки розширення впливу певних культур може призвести до зникнення або знецінення інших. Окрім того, екологічні проблеми, зокрема забруднення навколишнього середовища та зміна клімату, є глобальними викликами, на які необхідно відповідати спільними зусиллями країн усього світу. Міжкультурний діалог може стати платформою для співпраці та обміну ідеями у цих напрямках.

Філософія міжкультурного діалогу надає цінний інструментарій для вирішення цих викликів шляхом сприяння розумінню, толерантності та взаємної поваги між культурами. Вона акцентує на важливості спільної відповідальності за збереження природи та розвиток сталого способу життя для всіх культур та націй. Таким чином, філософія міжкультурного діалогу та глобалізації сприяє побудові відкритого, співпрацюючого світу, де різноманітність культур

стає джерелом багатства та новаторства, а взаємодія між ними сприяє спільному розвитку та процвітання всього людства.

Подальші дослідження передбачають розгляд економічних аспектів міжкультурного співробітництва, зокрема вплив міжкультурного діалогу на торгівлю, інвестиції та розвиток бізнесу у глобальному контексті. Вивчення взаємодії між

культурами може розкрити, як цей процес впливає на соціальні та політичні процеси у світі, включаючи ідентичність, конфлікти, міжнаціональні відносини. Інший вектор дослідження націлений на аналіз екологічних наслідків глобалізації, визначення шляхів зменшення негативного впливу на довкілля шляхом міжнародного співробітництва та міжкультурного діалогу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Врайт, Г. Я. (2022). Етнічні стереотипи в міжкультурних комунікаціях. А. В. Красножон, О. А. Копусь, Г. В. Музиченко, С. В. Борінштейн (Ред.), *Методологія та технологія сучасного філософського пізнання: збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конференції студентів, молодих вчених та науковців, присвяченої 30-річчю створення кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності та 205-річчю Університету Ушинського*, (с. 57-60). Одеса: Університет Ушинського.
- Дротянко, Л. Г., & Ягодзінський, С. М. (2020). Міжкультурна комунікація і толерантність перед лицем глобальних загроз. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Зб. наук. пр.*, 1(31), 15-21. DOI: 10.18372/2412-2157.31.14819
- Ковальчук, Н. Д., & Овсянкіна, Л. А. (2020). Проблема діалогу у контексті глобальних процесів сучасності. *Освітній дискурс*, 27, 7-16. DOI: 10.33930/ed.2019.5007.27(10)-1
- Комісар, Л. П. (2022). Метадисциплінарність сучасної філософії в оптиці практичних вимірів. *Вісник Національного авіаційного університету*, 2, 45-50.
- Кубрак, О. В. (2022). До питання проблем міжкультурної комунікації (Філософський контекст). *Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу: стратегії розвитку: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції*, 25-26 листопада 2022 р., м. Одеса. Львів-Торунь: Liha-Pres. С. 47-50. DOI: 10.36059/978-966-397-279-4-11
- Brubaker, R. (2017). Between Nationalism and Civilizationism: The European Populist Moment in Comparative Perspective. *Ethnic and Racial Studies*, 40(8), 1191-1226.
- De Genova, N. (2018). The 'Migrant Crisis' as Racial Crisis: Do Black Lives Matter in Europe? *Ethnic and Racial Studies*, 41(10), 1765-1782.
- Elias, A., & Mansouri, F. (2020). A Systematic Review of Studies on Interculturalism and Intercultural Dialogue. *Journal of Intercultural Studies*, 41(4), 490-523. DOI: 10.1080/07256868.2020.1782861
- Kaya, A., & De Cesari, C. (2019). Introduction. In *European Memory in Populism: Representations of Self and Other*, (pp. 1-25). London: Routledge.
- Lähdesmäki, T., Koistinen, A. K., & Ylönen, S. C. (2020). Introduction: What Is Intercultural Dialogue and Why It Is Needed in Europe Today? *Intercultural Dialogue in the European Education Policies*. Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-030-41517-4_1
- Levräu, F., & Loobuyck, P. (2018). Introduction: Mapping the Multiculturalism-Interculturalism Debate. *Comparative Migration Studies*, 6(13), 1-13.
- Modood, T. (2017). Must Interculturalists Misrepresent Multiculturalism? *Comparative Migration Studies*, 5(15), 1-17. DOI:10.1186/s40878-017-0058-y
- Zapata-Barrero, R., & Mansouri, F. (2022). A Multi-scale Approach to Interculturalism: From Globalised Politics to Localised Policy and Practice. *Journal of International Migration and Integration*, 23(2), 775-795. DOI: 10.1007/s12134-021-00846-w

REFERENCES

- Brubaker, R. (2017). Between Nationalism and Civilizationism: The European Populist Moment in Comparative Perspective. *Ethnic and Racial Studies*, 40(8), 1191-1226.
- De Genova, N. (2018). The 'Migrant Crisis' as Racial Crisis: Do Black Lives Matter in Europe? *Ethnic and Racial Studies*, 41(10), 1765-1782.
- Drotianko, L. G., & Yagodzinsky, S. M. (2020). Intercultural communication and tolerance in the face of global threats. *Bulletin of the National Aviation University. Series: Philosophy. Culturology: collection of scientific papers*, 1(31), 15-21. DOI: 10.18372/2412-2157.31.14819
- Elias, A., & Mansouri, F. (2020). A Systematic Review of Studies on Interculturalism and Intercultural Dialogue. *Journal of Intercultural Studies*, 41(4), 490-523. DOI: 10.1080/07256868.2020.1782861
- Kaya, A., & De Cesari, C. (2019). Introduction. In *European Memory in Populism: Representations of Self and Other*, (pp. 1-25). London: Routledge.
- Komisar, L. P. (2022). Meta-disciplinarity of modern philosophy in the optics of practical measurements. *Bulletin of the National Aviation University*, 2, 45-50.

- Kovalchuk, N. D., & Ovsyankina, L. A. (2020). The problem of dialogue in the context of global processes of our time. *Educational discourse*, 27, 7-16. DOI: 10.33930/ed.2019.5007.27(10)-1
- Kubrak, O. V. (2022). On the issue of problems of intercultural communication (Philosophical context). *Intercultural communication in the context of globalisation dialogue: development strategies: materials of the II International Scientific and Practical Conference*, 25-26 November 2022, Odesa. Lviv - Torun: Liha-Pres. pp. 47-50. DOI: 10.36059/978-966-397-279-4-11
- Lähdesmäki, T., Koistinen, A. K., & Ylönen, S. C. (2020). Introduction: What Is Intercultural Dialogue and Why It Is Needed in Europe Today? *Intercultural Dialogue in the European Education Policies*. Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-030-41517-4_1
- Levrau, F., & Loobuyck, P. (2018). Introduction: Mapping the Multiculturalism-Interculturalism Debate. *Comparative Migration Studies*, 6(13), 1-13.
- Modood, T. (2017). Must Interculturalists Misrepresent Multiculturalism? *Comparative Migration Studies*, 5(15), 1-17. DOI:10.1186/s40878-017-0058-y
- Wright, H. Ya. (2022). Ethnic stereotypes in intercultural communications. In A. V. Krasnozhen, O. A. Kopus, & G. V. Muzychenko, & E.V. Borinstein (Eds.), *Methodology and technology of modern philosophical cognition: collection of materials of the VI International Scientific Conference of Students, Young Scientists and Scholars dedicated to the 30th anniversary of the Department of Philosophy, Sociology and Management of Socio-Cultural Activity and the 205th anniversary of the Ushynsky University*, (pp. 57-60). Odesa: Ushynsky University.
- Zapata-Barrero, R., & Mansouri, F. (2022). A Multi-scale Approach to Interculturalism: From Globalised Politics to Localised Policy and Practice. *Journal of International Migration and Integration*, 23(2), 775-795. DOI: 10.1007/s12134-021-00846-w

Reconstruction of the Relationship between Philosophical and Scientific Knowledge in the Teachings of H. Chelpanov and B. Kistiakivskyi

UDC: 141+ 130.1+ 177

DOI: <https://doi.org/10.15421/172410>**Semykras Vasyl**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-5125-5172>, semvv@ukr.net*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Actuality of theme. The turn of the XIX-XX centuries, was marked by the crisis of the scientific knowledge paradigm available at that time, which some philosophers perceived as the "bankruptcy of science", which influenced the emergence of skeptical attitudes in scientific circles. If at the beginning of the 19th century experimental science actively produced unique results and made epoch-making discoveries that changed the perception of the world, society and man, then already at the end of the same century doubts arose about the omnipotence of science. The apparent redundancy of the obtained empirical data caused an unprecedented branching of directions and disciplines, which once again emphasized the inability of scientific knowledge to comprehensively describe the world in which man lives. At the same time, the question of such a science, which would unite the rest of the sciences, providing them with a conceptual justification, became relevant once again.

The aim of the article. On the example of the work of two Ukrainian philosophers - B.O. Kistiakivskyi and G.I. Chelpanov, to reveal the main trends of changing the topic of scientific discourse and clarify the problematic connections between the natural sciences and the spiritual sciences and attempts to emancipate special branches of science.

Research results. In the process of reconstruction of the ratio of philosophical and scientific knowledge in the presentation of G.I. Chelpanova and B.O. Kistiakivskyi, used primary sources of scientists and works of Ukrainian researchers. In the course of the analysis, the specifics of their approaches to philosophical and scientific knowledge are revealed, where we see the involvement of Western European and American experience by scientists.

Conclusions. As a result of the conducted research, we come to the conclusion that in the views of B.O. Kistiakivskyi's belief in the need to distinguish between social philosophy and social sciences can be traced, and in the philosophical teaching of G.I. Chelpanova – theories of cognition and psychology. The common motive of the philosophizing of both authors was an emphasis on the importance of developing and implementing scientific methodology.

Keywords: history of philosophy, history of Ukrainian philosophy, G. I. Chelpanov, B. O. Kistiakivskyi, scientific knowledge, scientific discourse

Реконструкція співвідношення філософського та наукового знання у викладі Г. І. Челпанова та Б. О. Кістяківського

Семикрас Василь*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. Рубіж XIX-XX ст. ознаменувався кризою наявної на той час парадигми наукового знання, яке деякі філософи сприйняли як «банкрутство науки», що вплинуло на появу скептичних настроїв в наукових колах. Якщо на початку XIX ст. експериментальна наука активно продукувала унікальні результати і здійснювала епохальні відкриття, які змінювали уявлення про світ, суспільство та людину, то вже наприкінці того ж самого століття виникли сумніви у всесильності науки. Видима надмірність отриманих емпіричних даних зумовили небачену раніше розгалуженість напрямів та дисциплін, що вкотре підкреслювало неспроможність наукового знання вичерпно описати світ, в якому живе людина. Разом з тим, вкотре актуальним стало питання про таку науку, яка би об'єднувала решту наук, надаючи їм концептуальне обґрунтування.

Мета. На прикладі творчості двох українських філософів – Б.О. Кістяківського та Г.І. Челпанова, виявити основні тенденції зміни тематики наукового дискурсу та з'ясувати проблематичні зв'язки природничих наук з науками про дух та спроби емансипації спеціальних галузей наук.

Результати. В процесі реконструкції співвідношення філософського та наукового знання у викладі Г.І. Челпанова та Б.О. Кістяківського, використані першоджерела вчених та праці українських дослідників. В ході аналізу розкривається специфіка їхніх підходів до філософського та наукового знання, де бачимо залучення вченими західноєвропейського та американського досвіду.

Висновки. В результаті проведеного дослідження приходимо до висновку, що у поглядах Б.О. Кістяківського простежується переконання в необхідності розмежування соціальної філософії та соціальних наук, а у філософському вченні Г.І. Челпанова – теорії пізнання та психології. Спільним мотивом філософування обох авторів був акцент на важливості розробки та впровадження наукової методології.

Ключові слова: історія філософії, історія української філософії, Г. І. Челпанов, Б. О. Кістяківський, наукове знання, науковий дискурс

Стаття надійшла / Article arrived: 01.02.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Акцентування сучасною наукою на важливості міждисциплінарних досліджень, зумовлене неспроможністю окремих наук дати загальну картину світу, можна визнати закономірним етапом розвитку самої науки. Поділ наук на природничі та науки про дух тривалий час грав важливу роль в класифікації наукового знання. Розгалуженість емпіричних наук та все глибша їх спеціалізація, з одного боку, сприяли формуванню нових вузькоспеціалізованих наукових напрямів, нових наукових категоріальних апаратів та методологій, з іншого боку – дистанціюванню однієї гілки науки від іншої, ба більше, від філософії та інших практик. Тому актуальним постає концептуальний аналіз класиками української філософії історичної картини розвитку наукового знання з пошуком шляхів розв'язання проблем, з якими стикається наука і сьогодні. Дослідження розкриває основні погляди на проблему співвідношення знання наукового та філософського у вченні видатних представників української філософії XIX–XX ст.

Мета. На прикладі творчості двох українських філософів – Б. О. Кістяківського та Г.І. Челпанова, виявити основні тенденції зміни тематики наукового дискурсу та з'ясувати проблематичні зв'язки природничих наук з науками про дух та спроби емансипації спеціальних галузей наук.

Аналіз попередніх досліджень.

Даному періоду у вітчизняній філософській присвячена ціла низка робіт провідних українських вчених. Серед них вирізняються роботи доктора філософських наук, професора Івана Васильовича Огородника, професора Мирослава Юрійовича Русина та автора одного з перших підручників з історії української філософії Вілена Анатолійовича Горського. Вчених об'єднує спільний погляд щодо важливості даного періоду у розвитку української філософії. Вони неодноразово наголошували на свої лекціях що Г. Челпанов і Б. Кістяківський мали філософські погляди неокантіанського напрямку, доказом чого є система цінностей якою вони керуються у створенні своїх філософських концепцій. Зокрема, Б. Кістяківський, в обґрунтуванні концепції «ідеальної держави» використовує базові цінності Баденської школи неокантіанства. «Вищою формою державного побуту, яку виробило людство, Кістяківський вважав правову державу, основними принципами якої є обмеження влади та недоторканість особи. Обмеження влади в правовій державі означає визнання за особою невід'ємних, непорушних і недоторканих прав, які становлять відому сферу самовизначення та самоуправління особи, куди держава не має права втручатись» (Огородник, & Русин, 1997, с. 115). В свою чергу, Г. Челпанов неодноразово звертається до ідей неокантіанства у створеній ним «Психологічній семінарії», на засіданнях якої регулярно обговорювались ідеї провідних представників

німецької філософії. «Сприймаючи вчення І. Канта, Г. Челпанов розрізняє психологічну і гносеологічну природу апіорних понять. Перша полягає в тому, що вони суть функції самої свідомості, друга – що вони є логічною передумовою сприйняття або досвіду» (Горський, 1996, с. 213).

Результати досліджень.

Богдан (Федір) Олександрович Кістяківський (1868–1920) народився в Києві та походив з відомої родини Кістяківських. Як зазначає дослідниця життя та філософських поглядів Б. О. Кістяківського Віра Іванівна Тимошенко – незважаючи на тодішню несприятливу для українства політичну ситуацію та політичні переслідування української еліти, він мав чудову освіту, був студентом Київського Імператорського університету святого Володимира, Харківського університету, Страсбурзького університету (Франція), Берлінського університету (Німеччина) тощо (Тимошенко, 2021). У 1898 році захистив дисертацію на тему «Суспільство і індивідуальність», «яка дістала високу оцінку в німецькій філософській літературі» (Огородник, & Русин, 1997, с. 113). Захистив докторську дисертацію в Харківському університеті, був ординарним професором Київського Імператорського університету святого Володимира, академіком Української академії наук. Його філософія базувалася на глибокому зацікавленні соціальними процесами: соціальні науки цікавили його не лише власним предметом, але й методологією соціологічного аналізу. В цьому вбачається специфіка його розуміння філософії: з одного боку, як особливої науки, з іншого – як об'єднуючого елемента, який є своєрідною надбудовою наукового знання. Іншими словами, він ставив собі за мету дати відповіді на ключові питання не лише наукового пошуку, але й самих умов досягнення знання. Тим не менш, в центрі його філософії постає особистість як елемент соціуму, яка протистоїть соціальним процесам. В своїх поглядах Б. О. Кістяківський тяжів до неокантіанства: «Спіраючись на “філософію культури” Г. Зіммеля та ідеї Г. Ріккєрта про зв'язок права й культури, Кістяківський дійшов висновку, що саме право завдяки діям людей, які усвідомлюють свій обов'язок, перетворює соціально необхідне на обов'язкове» (Тимошенко, 2021).

У 1912 році філософ публікує статтю «Проблема та задача соціально-наукового пізнання», яка являє собою перероблений вступ до авторського курсу «Логіка та методологія суспільних наук», який Б. О. Кістяківський читав у 1911–1912 роках. Філософ ставить невтішний діагноз науковому знанню, яке ще в другій половині XIX ст. мало беззаперечні успіхи у поясненні світу та природи. «Наукове знання переживає сьогодні серйозну кризу» (Кістяковський, 1912, с. 3). Ця криза пов'язана з обмеженістю та відносністю наукового знання. Найкраще цю

ситуацію ілюструє, на думку мислителя, філософська течія прагматизму, яка, з одного боку, увібрала в себе гносеологію наукового пізнання, а з іншого, визнає подвійну природу реальності – конструйованої наукою та такої, що дана у відчуттях та переживаннях. Разом з прагматистами філософ згоден, що багато з того, що створене нашим мисленням у процесі наукового пізнання є всього лише знаряддям пізнання. «Він не бачить в елементах мислення, що входять до сучасного наукового пізнання, безумовно стійких, постійних та незмінних принципів» (Кистяковський, 1912, с. 4). Відповідно прагматизм не може запропонувати якихось базових постійних принципів, окрім як мінливої корисності, тобто він пропонує узгоджувати старі переконання з новими відкриттями, що на думку мислителя, явно свідчить про помилку: «Коротко кажучи, прагматизм не хоче піти тим шляхом, вказаним Кантом і його відкриттям трансцендентальних форм мислення або категорій наукового пізнання» (Кистяковський, 1912, с. 5).

Людина стає суб'єктивною основою критерія істини, оскільки необхідно визнавати нову істину за результатами її корисної роботи, а об'єктивна істина нібито стає фікцією. Багато з того, що продукує наше мислення, на думку філософа, є лише знаряддям пізнання, а не самим пізнанням чи істиною. Для пояснення точки зору прагматистів Б. О. Кістяківський звертається до трактату американського філософа Вільяма Джеймса (William James, 1842–1910) «Прагматизм» (“Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking”, 1907 рік). Цитуючи В. Джеймса – «Чисто об'єктивної істини, істини, при встановленні якої не відіграло б ніякої ролі суб'єктивне задоволення від поєднання старих частин досвіду з новими частинами, такої істини ніде не можна знайти» (James, 1922, р. 64) – Б. О. Кістяківський прагне продемонструвати, що, зводячи істину до суб'єктивного, до користі, послідовники прагматизму нівелюють таким чином наукове знання. У класичному прикладі про спостереження за білкою в горах В. Джеймс демонструє, по суті, безглуздість будь-якої філософської суперечки, оскільки кожен із спостерігачів за звіром переконаний, що його думка є істиною. Ці протилежні точки зору можуть співіснувати, допоки не задатися питанням про прагматичні підстави переконання, та спробувати дати відповідь на питання «що корисного дає та чи інша точки зору?». Те саме відбувається і в науковому дискурсі, ба більше, завдяки елементу суб'єктивності потенційно актуальними стають як парадигмальні істини, так і гіпотези, що у свою чергу нівелює об'єктивні знання до рівня гіпотез. «Теорія пізнання прагматистів знецінює наукове знання» (Кистяковський, 1912, с. 6).

Окрім прагматизму з його відносністю, Б. О. Кістяківський піддає критиці інші проблеми, з якими зіткнулась наука кінця XIX – поч. XX ст., а саме

– ідеї містицизму та психологізму. Критиці було піддано вчення філософів-містиків: до прикладу, Миколи Олександровича Бердяєва (1874–1948). В його філософії Б. О. Кістяківський побачив натяки на обскурантизм, оскільки в своїй праці «Філософія свободи» (1911), Бердяєв наголошував на відсутності потреби у науці, оскільки наука своїми аргументами порушує людську віру, іншими словами саме звернення до доказів нівелює віру. Бердяєв писав: «Знання – примусове, віра – вільна. Будь-який акт знання, починаючи з елементарного сприйняття і закінчуючи найскладнішими його плодами, містить у собі примус, обов'язковість, неможливість ухилитися, виключає свободу вибору» (Бердяєв, 1911, с. 37). Наводячи приклад з чорнильницею, філософ намагається продемонструвати примус, з яким стикається пізнання – чорнильниця примусово дана у спогляданні, що робить спостерігача невільним, отже «доказ, яким так пишається знання, є насильством, примусом» (Бердяєв, 1911, с. 37). На думку М. О. Бердяєва наукове знання наївне та досить обмежене, таке, яке досліджує «хворе» буття, яке відпало від істинного, а тому і саме пізнання хворого буття є логічно беззмстовним. І лише віра претендує на особливий статус та здатна дати відповіді на питання, які заводять в безвихідне становище філософію та науку. Це нагадує Б. О. Кістяківському слова Тертуліана «Credo, quia absurdum est», а порівняння наукового знання з релігійною вірою видається йому так само неправильним, оскільки наукові істини не можна характеризувати як примус та протиставляти вільній вірі. Наука так само сповнена свободи та має місце для вибору. Як зазначає Б. О. Кістяківський: «В інтелектуальному акті, що веде до пізнання істини, є також свобода вибору; кожному дозволено помилятися чи чіплятися за старі забобони; з іншого боку, відкриття нової істини вимагає великої сили розумового прозріння; і тільки вже встановлені наукові істини повинні сприйматися будь-якою нормальною свідомістю» (Кистяковський, 1912, с. 12).

Філософ переконаний, що криза, про яку він стверджує, насправді стосується не так природничих наук, авторитет та досягнення яких можна вважати безсумнівними, а стосується перш за все гносеології. Причиною скептичних поглядів, які і спричинили кризу, є усвідомлення невід'ємного психологічного аспекту будь-якого знання, іншими словами – будь-яке об'єктивне знання є перш за все психологічним переживанням. Навіть неокантіанство, основи якого імпонували філософу, не позбавлене такої проблеми: «Навіть науково-філософська система Г. Когена, який ставив собі спеціальне завдання побудувати суто об'єктивне наукове знання, не зовсім вільна від психологічних елементів» (Кистяковський, 1912, с. 24). В філософських поглядах Германа Когена (Hermann Cohen, 1842–1918) місце науки визначено її стосунками з етикою, точніше перевагою останньої

над першою, а щодо першої, то він міркував над питаннями про те, що є спільного та відмінного між природничими науками та науками про дух. В праці «Науки про дух та філософія» (“Geisteswissenschaften und die Philosophie”, 1913 рік) він стверджує, що і науки про природу, і науки про дух базуються на своїх ключових поняттях. Але, якщо всі науки про природу базуються на спільному розумінні природи, то чи є проблема духу спільною для всіх наук про дух? «Усі природничі науки є науками про природу. Чи є й усі науки про дух такі?» (Cohen, 1997, с. 29). Відповідаючи на це питання, Г. Коген визнає сутність духу як такого, що є спільним для всіх наук про дух, так само як пізнання є фундаментальним для всіх наук загалом.

На думку Б. О. Кістяківського, проблема психологізму більше турбує філософів, які замислюються про передумови природничо-наукового знання. Натомість в соціальних науках ставиться під сумнів саме об'єктивно-наукове знання. Саме тому соціальним наукам необхідно зрештою відмежуватися від соціальної філософії. Проте зробити це непросто, оскільки людина є не лише продуктом природи, але й культурною істотою, а це передбачає філософське осмислення. Але Б. О. Кістяківський переконаний, що це можливо, якщо провести чітку межу, як це було з натурфілософією та природничими науками. Він пропонує: «Соціальні науки можуть бути затверджені як об'єктивне наукове знання лише тоді, коли буде усвідомлена їхня справжня логічна та методологічна природа» (Кістяковский, 1912, с. 28).

Пропонуючи шляхи розв'язання проблеми можливості існування соціальних наук, філософ пропонує ідеї, які могли б слугувати затвердженню не лише соціально-наукового знання, але й наукового знання загалом. Він пропонує три кроки, які мають розмежувати соціальну філософію та соціальну науку, а також позбавити останню психологізму та містицизму: по-перше необхідно визначити методологію творення наукових понять, по-друге, встановити можливість існування каузальності соціальних явищ, по-третє, визначити роль норм в соціальному житті (Кістяковский, 1912, с. 30).

Філософ переконаний, що дослідник, який споглядає різноманіття зовнішніх проявів, та дослідник, який занурюється в глибинні сутності явищ, керуються цілком різними методологіями. «Розширення наших знань про суспільство задало науці питання про застосування причинового пояснення і до цієї галузі явищ. Природною передумовою цього застосування є, втім, не лише накопичення фактичного матеріалу. Сама по собі маса позитивних даних, як показали це в своїх теоретико-пізнавальних дослідженнях В. Віндельбанд і Г. Ріккерт, не дає ще жодної провідної нитки для проникнення вглиб явищ та визначення тієї рушійної сили, якою вони зумовлені» (Кістяковский,

1900). Він наводить приклад з рослиною, де сутнісні характеристики фізіології та морфології визначені видом рослини, в той час як безмежна сукупність змінних, як то – час засівання, хімічний склад ґрунту, інтенсивність сонячного світла –, все це суть не необхідні, а випадкові фактори. Так само і з іншими науками, де одночасно фігурують і необхідність, і випадковість, має бути відповідна методологія для їхнього дослідження.

Соціокультурний підхід Б. О. Кістяківського до права визначив його прихильність до соціалізму, і не зважаючи на те, що його називають родоначальником марксизму в Україні, «його ставлення до марксизму було неортодоксальним» (Огородник, & Русин, 1997, с. 113). Як стверджують в своїй книзі «Українська філософія в іменах» (1997) Іван Васильович Огородник та Мирослав Юрійович Русин: «Він (Б. О. Кістяківський) вважав, що марксизм цінний не як система матеріалістичної метафізики, не як теорія історії, а як набір методологічних принципів для суспільних наук» (Огородник, & Русин, 1997, с. 113). В його поглядах людина не була соціальним елементом, натомість, вона була сповнена духовних установок, вона не була пасивним актором, а активним членом суспільно-політичного життя. Для однієї окремої людини ключову роль відіграє етична свідомість, і ця ідея витримана в душі неокантіанства, але коли ми піднімаємося до рівня соціуму, то в цьому аспекті грає роль вже правосвідомість. В своїй політичній філософії Б. О. Кістяківський переконаний в існуванні права незалежно від держави, він наділяє його певними абсолютними рисами, для мислителя право базується на етичній свідомості, що так само перегукується з ідеями неокантіанства.

Так само як і Б. О. Кістяківський, український філософ Георгій Іванович Челпанов (1862–1936) шукав способи співіснування науки і філософії, і якщо для першого проблемою було співіснування соціальної філософії та соціальних наук (з урахуванням емансипації останніх), то для Г. І. Челпанова питання виникло саме щодо стосунку філософії та психології. Про це влучно сказав Вілен Сергійович Горський (1931–2007) в своїх класичних лекціях: «Не сприйнявши марксистської філософії, він в останній період свого життя зосереджується на проблемах загальної психології, яка, на його думку, повинна бути вільною від впливу філософії взагалі. Найбільш плідний, власне філософський етап його творчості, припадає на більш ранній період, який значною мірою пов'язаний з його діяльністю у Києві» (Горський, 1996).

Будучи родом з Маріуполя, Г. І. Челпанов закінчив Олександрівську чоловічу гімназію, працював професором філософії і психології у Київському імператорському університеті Святого Володимира (1892–1907), де і захистив обидві дисертації «Проблема сприйняття простору у зв'язку

з вченням про апріорність та вродженість. Ч. П. Уявлення простору з точки зору гносеології» (1896) та «Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність та вродженість. Ч. І. Уявлення простору з точки зору психології» (1904).

Г. І. Челпанов був послідовником видатного німецького психолога, лікаря та філософа Вільгельма Максиміліана Вундта (Wilhelm Maximilian Wundt, 1832–1920), чия діяльність змінила уявлення про психологію, вивівши її на експериментальний рівень та відокремивши психологію від філософії та біології. Німецький психолог заснував першу лабораторію психологічних досліджень, подібних здобутків досягнув в Україні і Г. І. Челпанов. Починаючи з 1897 року він керував психологічною семінарією при Київському імператорському університеті Святого Володимира та опублікував один з перших підручників з психології.

Український філософ Василь Васильович Зеньковський (1881–1962) високо цинив внесок в психологію та філософію Г. І. Челпанова, та його «невгамовну жагу істини» (Зеньковський, 1936, с. 55). Так, до прикладу, книгу «Мозок і душа» (1900) він вважав важливою віхою критики метафізичного матеріалізму в дусі неокантіанства. Як зазначає в своїй дисертації дослідниця Ірина Володимирівна Березінець: «Г. Челпанов теж досить часто звертався до робіт І. Канта, черпаючи в них чи то опору та підтримку власним думкам, чи то привід для роздумів, а з деяких питань, не боявся піддати критиці те чи інше положення німецького вченого» (Березінець, 2015, с. 118). Втім, авторка погоджується з думкою про визнання мислителя не неокантіанцем, а скоріше кантіанцем, через те, що філософ не належав до шкіл неокантіанства та не визнавав вчення І. Канта ключовим у власних поглядах. «...Г. І. Челпанова можна скоріше вважати кантіанцем, який є послідовником і продовжувачем філософського вчення І. Канта, ніж неокантіанцем. Можна погодитись із цією думкою» (Березінець, 2015, с. 118).

Як і Б. О. Кістяківський, Г. І. Челпанов високо цинив внесок американських прагматистів у тогочасний філософський дискурс, але якщо перший критикував прагматизм за релятивістські позиції, то останній визнавав американського колегу Вільяма Джеймса як оригінального психолога, який посилив місце психології серед інших наук: «Він підтвердив переконання в тому, що психологія саме є наукою про феномени свідомості, завдяки чому відмежування психології від суміжних наук робиться все більш і більш виразним» (Челпанов, 1910, с. 456). Так само Г. І. Челпанов визнавав за психологією особливий статус, вважаючи, що філософія та психологія мають цілковито різні предмети. Дослідник життя та творчості Г. І. Челпанова Денис Єрофєєвич Предко зазначає: «Г. Челпанов чітко розрізняв психологію

і філософію: предметом філософської психології є душа, а експериментальної – пізнавальні процеси» (Предко, 2017, с. 140).

Г. І. Челпанов вважав, що філософія та природничі науки ставлять перед собою різні завдання та мають різний ступінь достовірності: хоча в науковому середовищі на той час панувала думка про те, що ці дві галузі знаходяться в опозиції. Він пояснює це історичними причинами, наголошуючи, що між ними не більше відмінностей, ніж між політичною економією та математикою. «Філософія за Вундтом не прагне абсолютної достовірності власних положень, вона задовольняється лише побудовою гіпотез... Якщо філософія і за своїм методом, і за іншими прийомами не відрізняється від інших наук, то чому ж їй не бути наукою, подібно до всіх інших наук? Цю науку Вундт називає метафізикою» (Челпанов, 1912, с. 12). На думку мислителя, філософія, якщо і протистоїть чомусь, то це упередженим думкам щодо неї самої, і саме тому він прагнув в своїх лекціях та книгах відстоювати унікальний статус і характер філософії. Філософія для Г. І. Челпанова є такою ж наукою, як інші науки, і вона так само, як і інші науки, повинна вивчатися, щоб уникати спекуляцій і профанації, оскільки хибно міркувати про філософські проблеми, не вивчаючи самої філософії. Через популяризацію філософії та прагнення поверхневого знайомства з нею виникає хибне сприйняття, а тому ідеї, що стосуються «матеріалізму», знаходять своїх прихильників, оскільки вони на перший погляд видаються простими та очевидними. «Не можна філософувати без вивчення азбуки філософії» – писав мислитель (Челпанов, 1912, с. 18).

Так, наприклад, в книзі «Мозок і душа» Г. І. Челпанов критикує матеріалізм, але чудово розуміє всю проблему такої критики. Оскільки на початку ХХ ст. паралельно співіснували дві точки зору щодо цієї течії: одна думка виражала переконання, що тогочасна філософія пододала матеріалізм, акцентуючи увагу на свідомості людини, а інша переконувала у тому, що матеріалізм – це останнє слово у філософії. Втім, як зазначає сам автор: «Завдання моїх лекцій полягає в тому, щоб продемонструвати, що сучасний науково-філософський світогляд зовсім не може виражатися словом “матеріалізм”» (Челпанов, 1912, с. 15). А в своїй дисертації Г. І. Челпанов розмежує психологію та філософію, представлену гносеологією: «Мені здається, що хоча психологія і теорія пізнання у своїх задачах та своїх методах являють собою дві абсолютно різні дисципліни, втім, між ними існує такий зв'язок, що рішення психологічних питань в певній мірі сприяє проясненню гносеологічних питань» (Челпанов, 1904, с. 5).

Висновки.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. наукові прориви в природничих науках розширили пізнавальні горизонти та на певний час затьмарили досягнення

наук про дух, які прагнули статусу науковості, вдосконалюючи власний предмет та методи. Проте саме природниче наукове знання отримало характер обмеженості та відносності, оскільки давало сегментарні відповіді на проблемні питання, а не наукову картину загалом. Оптимізм епохи перетворився на пошуки альтернативних науці шляхів пояснення дійсності, що спричинило популярність окремих псевдонаукових ідей, філософських концепцій, містицизму тощо. На прикладі двох українських філософів, Б. О. Кістяківського та Г. І. Челпанова, які активно працювали в цей час, було проаналізовано основні тенденції в науковому середовищі та виявлено проблематичність визначення зв'язків між природничими науками та науками про дух, зокрема з філософськими дисциплінами. Аналізуючи попередні дослідження, встановлено, що дані українські вчені мали філософські погляди неокантіанського спрямування, доказом чого є система цінностей якою вони керуються у створенні своїх філософських

концепцій. Своїми ідеями філософи доводять успішність емансипації окремих галузей наук. Б. О. Кістяківський підкреслив необхідність розмежування соціальної філософії та соціальних наук. Для цього він запропонував конкретні кроки: вдосконалення термінології, вдосконалення методології, прикладний характер вчення. З іншого боку, у вченні Г. І. Челпанова спостерігаємо акцент на теорії пізнання та психології. Він на практиці довів, що експериментальна психологія має відмежуватися від біологічного та філософського пояснення психіки людини. Це розмежування має на меті не ієрархію наукового знання, а підкреслення важливості як наукового знання, так і філософського. Спільним мотивом обох філософів є акцент на важливості розробки та впровадження наукової методології, що свідчить про вплив неокантіанства та актуальність пошуків об'єднуючого філософського підходу, який спрямований на розв'язання проблем кризи наукового знання та встановлення єдності між природничими та гуманітарними науками.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бердяев, Н. А. (1911). *Философия свободы*. Путь.
- Березінець, І. В. (2015). *Гносеологічна проблематика у творчості Г. І. Челпанова*. (Дисертація кандидата філософських наук: 09.00.05). Київ.
- Горський, В. С. (1996). *Історія української філософії: курс лекцій*. К.: Наукова думка.
- Зеньковский, В. В. (1936). Памяти проф. Г. И. Челпанова. *Путь*, 50, 53-56.
- Кістяковский, Б. А. (1912). *Проблема и задача социально-научного познания*. М.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К.
- Кістяковский, Б. А. (1916). Категория необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений. *Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права*, (с. 120-188). М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых.
- Огородник, І. В., & Русин, М. Ю. (1997). *Українська філософія в іменах: Навчальний посібник*. М. Ф. Тарасенка (Ред.). Київ: Либідь.
- Предко, Д. (2018). Напрямки діяльності Георгія Івановича Челпанова: Київський період. *Humanitarium*, 39, 133-142.
- Тимошенко, В. І. (2021). Кістяківський, Богдан Олександрович. *Велика українська енциклопедія*. Відновлено з <https://vue.gov.ua/Кістяківський, Богдан Олександрович>
- Челпанов, Г. (1910). Джемс как психолог. *Вопросы философии и психологии*, IV(104), 437-456.
- Челпанов, Г. И. (1912). *Мозг и душа: Критика материализма и очерк современных учений о душе*. М.: Типо-литография И. Н. Кушнерев и Ко.
- Челпанов, Г. И. (1918). *Введение в философию*. 7-е изд. М.: Т-во В.В. Думнова.
- Челпанов, Г. И. (1904). Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. (Ч. II). *Представление пространства с точки зрения гносеологии*. К.: Типолитография утв. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко.
- Cohen, H. (1997). *Die Geisteswissenschaften und die Philosophie*. Kleinere Schriften, Bd. V: 1913–1915, bearb. und eingel. von Hartwig Wiedebach. (s. 29-38). Hildesheim u. a.: Olms.
- James, W. (1922). *Pragmatism a New Name for Some Old Ways of Thinking: Popular Lectures on Philosophy*. New York; London: Longmans Green.

REFERENCES

- Berdyayev, N. A. (1911). *Philosophy of freedom*. Put'.
- Berezinets, I. V. (2015). *Epistemological problems in the works of G. I. Chelpanov*. (PhD dissertation: 09.00.05). Kyiv.
- Chelpanov, G. (1910). James as a psychologist. *Issues in Philosophy and Psychology*, IV(104), 437-456.
- Chelpanov, G. I. (1904). The problem of the perception of space in connection with the doctrine of a priority and innateness. (Part II). *Representation of space from the point of view of epistemology*. K.: Typolithography approved. T-va I.N. Kushnerev and Co.
- Chelpanov, G. I. (1912). *Brain and soul: Criticism of materialism and an outline of modern teachings about the soul*. M.: Typolithography I. N. Kushnerev and Co.

- Chelpanov, G. I. (1918). *Introduction to Philosophy*. 7th ed. M.: T-vo V.V. Dumnova.
- Cohen, H. (1997). *Die Geisteswissenschaften und die Philosophie*. Kleinere Schriften, Bd. V: 1913–1915, bearb. und eingel. von Hartwig Wiedebach. (s. 29-38). Hildesheim u. a.: Olms.
- Gorsky, B. C. (1996). *History of Ukrainian philosophy: a course of lectures*. K.: Scientific opinion.
- James, W. (1922). *Pragmatism a New Name for Some Old Ways of Thinking: Popular Lectures on Philosophy*. New York; London: Longmans Green.
- Kistyakovsky, B. A. (1912). *The problem and task of social scientific knowledge*. M.: Typo-lithography T-va I. N. Kushnerev and K.
- Kistyakovsky, B. A. (1916). The category of necessity and justice in the study of social phenomena. *Social Sciences and Law: Essays on the methodology of social sciences and general theory of law*, (pp. 120-188). M.: Publishing house M. and S. Sabashnikov.
- Ogorodnyk, I. V., & Rusyn, M. Yu. (1997). *Ukrainian philosophy in names: Study guide*. M. F. Tarasenko (Ed.). Kyiv: Lybid.
- Predko, D. (2018). Activities of Georgy Ivanovich Chelpanov: Kyiv period. *Humanitarian*, 39, 133-142.
- Tymoshenko, V. I. (2021). *Kistiakivskiy, Bohdan Oleksandrovich*. *Great Ukrainian encyclopedia*. Retrieved from [https://vue.gov.ua/Kistyakivskiy, Bohdan Oleksandrovych](https://vue.gov.ua/Kistyakivskiy,BohdanOleksandrovych)
- Zenkovsky, V. V. (1936). In memory of Prof. G. I. Chelpanova. *Path*, 50, 53-56.

Information Resources on Philosophy in Azerbaijan

UDC: 1(091)(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172411>

Islamov Islam

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7840-0344>, i.malsi1963@gmail.com

Yusifova Gulnare

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0822-0254>, g_y_m65@gmail.com

Ismayilov Nadir

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2966-1991>, Nadir_ismayil@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

After our country regained its independence, as a result of successive reforms carried out in all spheres of social life, the creation of qualitatively new conditions in the education system led to the emergence of a new perspective on the issues of philosophy research and teaching. One of the important tasks ahead in the fundamental scientific-research works created in this field is, first of all, to restore the lost connections of philosophy with real life, to strengthen the empirical base of this science without being limited to general, theoretical concepts, and to reconcile the theory with reality, which is the main line of the development of philosophy. Currently, in the conditions of dynamic processes such as market relations based on free competition, the formation of a legal state and civil society, the strengthening of economic and cultural integration of Azerbaijan with the world community, the issue of philosophical interpretation and generalization of all these events has come to the fore. From this point of view, the issue of writing articles on the science of philosophy and showing solutions to existing problems in this field is of great importance in terms of forming a correct and complete worldview in young people. Philosophy is a system of theoretical knowledge. He solves worldview issues in a consistent, deliberate manner, relying on solid evidence. Therefore, only by studying philosophy, people can eliminate the superficiality and errors in their spontaneously formed ideas about the world, and get thoughtful, systematic and accurate information about the world. At one time, Descartes showed that "only philosophy distinguishes us from savages and barbarians. The level of citizenship and education of any nation depends on its good philosophizing" (Pashayev, 1999). Philosophy literally means life. Therefore, true philosophical thinking is incompatible with abstract schemes and stereotypes. It is not by chance that it is called "spiritual substance of the era", "self-awareness of the era".

Keywords: document flow, philosophy, analytical and continental philosophy, information resources, epistemology

Інформаційні ресурси з філософії в Азербайджані

Ісламов Іслам, Юсіфова Гульнаре, Ісмаїлов Надір

Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)

Анотація

Після здобуття нашою державою незалежності в результаті послідовних реформ, проведених у всіх сферах суспільного життя, створення якісно нових умов у системі освіти призвело до появи нового погляду на проблеми дослідження та викладання філософії. Одним із важливих завдань, які стоять перед фундаментальними науково-дослідницькими роботами, що створюються в цій галузі, є, насамперед, відновлення втрачених зв'язків філософії з реальним життям, зміцнення емпіричної бази цієї науки, не обмежуючись загальними, теоретичними поняттями, і узгодити теорію з дійсністю, що є магістральною лінією розвитку філософії. В даний час в умовах динамічних процесів, таких як ринкові відносини, засновані на вільній конкуренції, формування правової держави і громадянського суспільства, зміцнення економічної і культурної інтеграції Азербайджану в світове співтовариство, постає питання філософського тлумачення і узагальнення – всі ці події вийшли на перший план. З цієї точки зору питання написання статей з філософської науки та показ шляхів вирішення існуючих проблем у цій галузі має велике значення з точки зору формування правильного і повного світогляду у молоді. Філософія – це система теоретичних знань. Вона вирішує світоглядні питання послідовно, виважено, спираючись на вагомі докази. Тому лише вивчаючи філософію, люди можуть усунути поверховість і помилки у своїх спонтанно сформованих уявленнях про світ, отримати продуману, систематизовану і точну інформацію про світ. Свого часу Декарт показав, що «тільки філософія відрізняє нас від дикунів і варварів. Рівень громадянськості й освіченості будь-якої нації залежить від її доброго філософствування» (Pashayev, 1999). Філософія буквально означає життя. Тому справжнє філософське мислення несумісне з абстрактними схемами та стереотипами. Не випадково його називають «духовною субстанцією епохи», «самосвідомістю епохи».

Ключові слова: документообіг, філософія, аналітична та континентальна філософія, інформаційні ресурси, епістемологія

Стаття надійшла / Article arrived: 02.02.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Introduction.

The word "philosophy" was used for the first time by the Greek thinker Pythagoras (6th century BC) and called himself a philosopher. Etymologically, "philosophy" is derived from the combination of the Greek words "phileo" - "love" and "sopia" - "wisdom", and its meaning is "to love wisdom" (Hajiyev, 2012). Apparently, the word wisdom gives the key to understanding the meaning of philosophy. The famous Azerbaijani philosopher and scientist Nasreddin Tusi explains the meaning of wisdom in his famous work "Ethical - Nasiri": "Among the enlightened, doing everything as it is called wisdom; as a result of this, a person's spirituality should improve as much as possible and rise to the desired level". Pirani people who love wisdom, know it and preach it, are usually called wise (Imanov, 2010). The formation of philosophy is directly related to wisdom. The majestic image of Athena, the goddess of wisdom of the ancient Greeks, was the image of an awesome owl (Nazarova, 2014).

Research methods of the article.

The article includes analysis and synthesis, systematic approach, statistics, etc. such scientific methods are taken as a basis. The comparative statistical method was used in the research process.

Results.

The study of document-information resources on philosophy is the most important condition for evaluating the current situation, trends and development prospects in this field. The scientific information obtained with the help of the conducted research is successfully applied in various assessment processes, which in turn allows to accurately determine the development of the scientific direction in philosophy. Studying the flow of documents in the field of philosophy has had a positive effect on the elimination of problems in this field in the future.

During the investigation of the works of local and foreign authors, we found out that philosophical topics are closely related to people's real life. In this sense, the importance of philosophy is expressed in the following:

- it creates an emotional-volitional mood that is important for practical activity;
- shows how well the subject corresponds to the relevant type of creativity;
- shapes people's life activity types;
- ensures that they are tested and that the possible becomes a reality;
- gives a person a program for self-realization;
- determines the citizenship position, meaning and practice of his life.

The creation of primary document-informational resources on philosophy in Azerbaijan is connected with the name of Abulhasan Bahmanyar al-Azerbaijani (993-1066). He had a number of valuable works ("Book of Education", "Book of Ornaments on Logic", "Book of Beauty and Happiness", "Treatise on the Subject of Metaphysics", "Floors of Existence"). "Education book" has a special place among them. It was one of the

important sources for studying logic, metaphysics and nature during the Middle Ages (Mammadov, 2006).

From the beginning of the 14th century to the 2nd half of the 19th century, the themes that exist in Azerbaijani literature can be considered either lyrical or mystical-philosophical. The Shia theme in Azerbaijani literature was mystical-philosophical in the early days, benefiting from the wide range of themes of various Shia sects and Sufi associations. In the poems of the Azerbaijani poet Habibi, who lived at the end of the 15th century and the beginning of the 16th century, the contents related to hurufism found their place. He wrote philosophical poems on the themes of love and Sufism with clear and vivid metaphors (Allahyarova, 2005).

As a result of the establishment of the Safavid empire at the beginning of the 16th century and the recapture of Shirvan and Iranian Azerbaijan by Shah I Abbas after the short-term Ottoman rule at the beginning of the 17th century, Sunni Persian, Azerbaijani and Kurdish scientists moved to the Ottoman Empire (Bagirov, 2009). This event led to the increase of interest in philosophical sciences in the Ottoman Empire and the development of document-information resources in this field during this period. These scholars who escaped from the Safavid Empire brought with them new scientific works in the field of logical sciences to the Ottoman Empire and gained fame as skilled teachers (Philosophy, 1999). Shamseddin Samarkandi's work "Al-Risala fi adab al-baht" was studied together with the commentary of Masud Shirvani in the Ottoman Empire. One of the works of the famous scholar of his time Mammad Amin Sadruddin Shirvanizadeh was Mammad Farnari's treatise dedicated to the interpretation of Asiruddin Abhari's "Isagujji", which is considered one of the fundamental documents related to philosophy at that time (Philosophy, 1997).

In the 19th century, with the accession of Azerbaijan to Russia, the ideology of enlightenment was born, which wanted the country to be westernized. Enlighteners criticized the country's lagging behind Europe and religious ignorance (Taghiyev, 2012). Although the Azerbaijani scientist Abbasgulu Agha Bakikhanov thought that people would get rid of being left behind through science and learning, he believed in harmony between science and religion. In "Education of Morals" he discussed Islamic teachings and compared them with Greek philosophy and Western values. Bakikhanov's "Book of Advice" has many similarities with the work "Kutadgu-bilik" from the Karakhanid era in terms of its message. Mirza Fatali Akhundov expressed his philosophical views in his works such as "Letters with Kemaluddov", "On the topic of Mollayi-Rumin and his classification", "The answer to the doctor-English Yuma", "About one word". He criticized the foundations of Islam, the despotic feudal state, and the aristocratic class ruling in Iran in his "Letters of Kemaluddev". In the 19th century, the legacy of the Islamic ideologist Jmalediddin Afghani played an important role in social

and philosophical thought in Azerbaijan (Farhadoglu, 2006).

The modern era.

Ali Bey Huseynzade, one of the founders of the philosophy of the Azerbaijan Democratic Republic, which existed in 1918-1920, was persecuted for the concepts of "National Azerbaijan", "Renaissance on the scale of the Islamic region" and "Turan". He considered the synthesis of Eastern and Western culture to be important in the development of the Turkish people, and promoted the necessity of Turkism, Islamism, and Europeanization. Muhammad Amin Rasulzadeh, one of the founders of the Azerbaijan Democratic Republic, is one of the founders of the national independent Azerbaijan idea and state concept. In 1920, after the occupation of Azerbaijan by the Red Army, the Department of Dialectical and Historical Materialism was opened, where Marxism was studied and taught. During this period, philosophy was institutionalized under the auspices of the Azerbaijan National Academy of Sciences, the works of Western philosophy were translated into Azerbaijani, the study and systematization of Azerbaijani philosophy was ensured, and the philosophical views of René Descartes, Benedict Spinoza, Thomas Hobbes, John Locke, and Georg Wilhelm Friedrich Hegel were studied. Eddin Shakirzade's work dedicated to the Ancient Greek philosopher Epicurus was famous. During this period, research was conducted on the philosophical views of prominent thinkers of Azerbaijan, such as Imadaddin Nasimi and Muhammad Fuzuli. In the last years of the USSR, the ideology of Turkism, competing with pan-Iranism, gained popularity. In addition, Zakir Mammadov (1936-2008) had a great role in the systematization and research of Azerbaijani philosophy (Shukurov, 2008).

The works of the following philosophers were also important in the creation of document-information resources on philosophy in Azerbaijan. Among them, we can mention: Heydar Najaf oghlu Huseynov, Jamil Teymur oghlu Ahmadli, Hamid Rza oghlu Imanov, Firudin Gasim oghlu Kocharli, Salahaddin Sadreddin oghlu Khalilov, Aziz Bashir oghlu Mammadov, Fuad Feyzulla oghlu Gasimzade.

Heydar Najaf oghlu Huseynov's first philosophical work entitled "Dialectical Materialism", written together with Ahmadaga Kazimov and published in 1935, was the first successful step taken by the future philosopher in science. H. Huseynov's book "From the History of Social and Philosophical Thought of the 19th Century Azerbaijan", which occupies an important place in his work, was written in Russian. For this fundamental work, he was awarded the Stalin Prize in 1950.

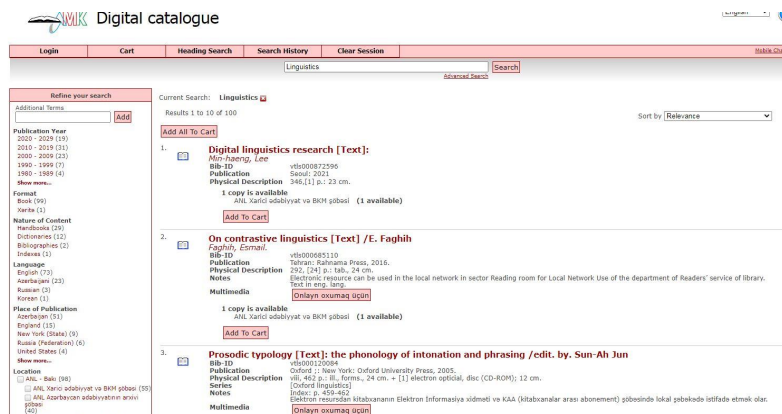
"Problems of Scientific and Philosophical Understanding" by Jamil Teymur oghlu Ahmadli, "Basics of Philosophy" by Hamid Rza oghlu Imanov. F. Kocherlin's studies were published in separate books and monographs, and were included in the book "History of Philosophy in the USSR" published in Moscow.

Salahaddin Sadreddin oghlu Khalilov's "Iraqiism and modern philosophical teachings", "Education, training, education", "Dialogue between civilizations", Aziz Bashir oghlu Mammadov's "Philosophical view of modern physics", "New interdisciplinary direction: (Synergetics)", "Dialectical cognition" and general scientific methods of scientific research", his works are worthy of appreciation (Azerbaijan National Academy of Science, 2024).

Fuad Feyzulla oghlu Gasimzadeh, one of the research scientists in this field, published 30 books and more than 500 scientific articles during his scientific career. F. Gasimzadeh's main field of research was Azerbaijani philosophical and social thought, social philosophy, ontology and cognitive theory, aesthetics. In 1968, his monograph "Caravan of Sorrow" or "Light in the Darkness" was published, and in 1970 his work "Sports, Beauty and Aesthetics" was published (Rustamov, 2007).

In Zakir Mammadov's book "Azerbaijani Philosophy History", he broadly commented on the intervening periods, starting from "Azerbaijani Philosophical Thought in the Ancient and Early Middle Ages" and including "XIX Century Azerbaijani Philosophy" (Mammadov, 2006).

Western and Eastern philosophy is one of the main attention-grabbing issues in the document-information

Picture 1. Electronic catalog of the Azerbaijan National Library named after M. F. Akhundov

resources compiled in this field in modern times. In principle, it can be argued that the philosophy of the West and the East are fundamentally different from each other, and that the process of the clash of cultures and civilizations is underway. Apparently, these are true thoughts, but not the complete truth. It should be noted that in our philosophical opinion, it is generally recognized that Western thought should be studied and known in order for the competition and exchange of ideas to lead to the development of new ideas, currents and trends (Azerbaijan National Academy of Science, 2024).

In order to give a broad explanation of the issue in the article, we consider it more appropriate to explain on the basis of the example of document-informational resources on philosophy in the fund of two libraries (National Library of Azerbaijan named after M. F. Akhundov and Library of the Office of the President of the Republic of Azerbaijan) (Mammadov, 2006).

on philosophy in the collection of the National Library named after M.F.Akhundov by format for 2010-2019. Documents in the form of audio books are a minority (Digital catalogue, 2024).

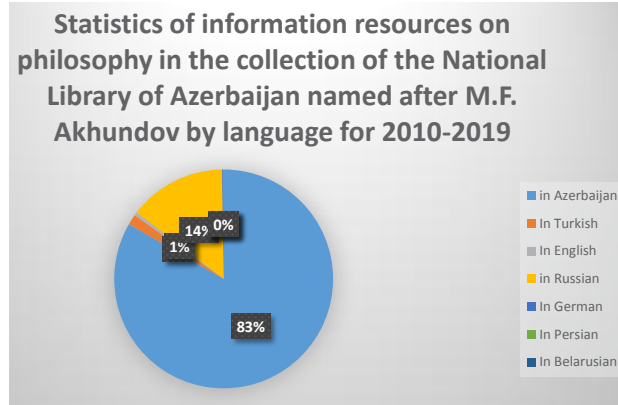

Table 1.

Statistics of information resources on philosophy in the fund of the Azerbaijan National Library named after M. F. Akhundov

Years	Number of documents
2010	475
2011	509
2012	474
2013	616
2014	640
2015	497
2016	596
2017	994
2018	1020
2019	422

Source: Compiled by the author based on the funds of the National Library of Azerbaijan named after M. F. Akhundov

As can be seen from the table above, as can be seen from the statistics of information resources on philosophy in the fund of the National Library named after M.F. Akhundov for the years 2010-2019, fewer documents on philosophy are observed in 2019, and more documents in 2018 (Presidential Library, 2024).

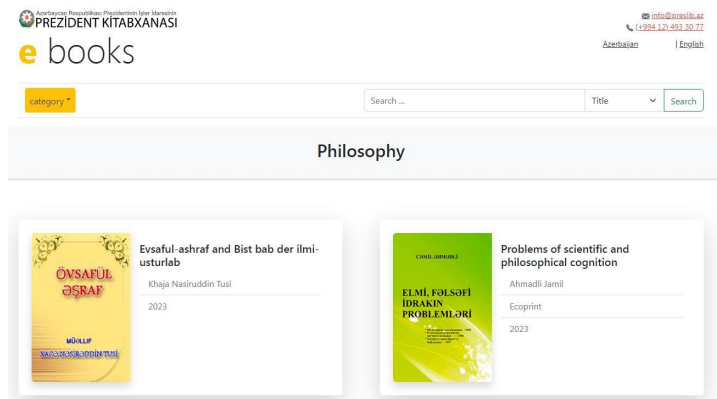
Table 2.

Statistics of information resources on philosophy in the collection of M. F. Akhundov National Library of Azerbaijan for the years 2010-2019 by format

Typology of document-information resources	Number of documents
Books	3755
Articles	2460
Electronic resources	19
Book article	5
Notes	2
Preaching	2
Recording	2

Source: Compiled by the author based on the funds of the National Library of Azerbaijan named after M. F. Akhundov

As can be seen from the above table, books are more dominant in the grouping of information resources

Picture 2. Electronic catalog of the Library of the Affairs Department of the President of the Republic of Azerbaijan

As can be seen from the diagram above, in the grouping of information resources on philosophy in the fund of the National Library named after M.F. Akhundov by languages, documents on the Azerbaijani language are more dominant. Documents related to the Belarusian language are a minority (Digital catalogue, 2024).

More than 200 documents and information resources on philosophy are reflected in the Library of the Affairs Department of the President of the Republic of Azerbaijan. On philosophy in the library fund: "Problems of scientific and philosophical awareness", "Philosophy and its categories", "Azerbaijani-Turkish philosophy and history of public opinion", "History of ancient philosophy", "Turkish Sufism philosophy", "Ethics", "Philosophy", "Philosophy: history and modernity", "Azerbaijani philosophy history", "From the history of 19th century social and philosophical thought in Azerbaijan", etc. document-information resources with different names have been reflected, and readers can fully familiarize themselves with their pdf versions as well (Presidential Library, 2024).

Online search for this area.

The Internet Encyclopedia of Philosophy (IEP) (ISSN 2161-0002) was founded in 1995 to provide open access to detailed, scholarly, peer-reviewed information on key topics and philosophers in all areas of philosophy. The Encyclopedia receives no funding, and it operates through the volunteer work of the editors, authors, volunteers, and technical advisers. The Encyclopedia is free of charge and available to all users of the Internet worldwide. The staff of 30 editors and approximately 300 authors hold doctorate degrees and are professors at universities around the world. There are over 8.2 million unique visitors every year (unique in the sense that someone who views three articles one day, and two articles the next month, is counted as one visitor).

The purpose of the IEP is to provide detailed, scholarly, peer-reviewed information on key topics and philosophers in all areas of academic philosophy. The Encyclopedia's articles are written with the intention that most of the article can be understood by advanced undergraduates majoring in philosophy and by other scholars who are not working in the field covered by that article. The IEP articles are written by experts but not for experts in analogy to the way the *Scientific American* magazine is written by scientific experts but not primarily for scientific experts.

Conclusions.

One of the main points of attention during the compilation of document-information resources on philosophy in modern times is the creation of topics from the "Problems of Modern Philosophy" aspect. Articles of this type apply to the application of modern philosophical concepts and paradigms in the analysis of classical, non-classical and post-non-classical forms of cognition, moral, socio-cultural and political processes of states and societies in the transition stage during globalization, information revolution and postmodernism within the framework of the interaction of Eastern and Western values specific to Azerbaijan, and aimed at preparation. Philosophical problems of synergetics, gender, interdisciplinary studies, convergence of sciences, culture of peace, "living history" and other modern cognitive directions form the fundamental base of the created document-informational resources on philosophy.

In order to eliminate the gaps in the mentioned field of science in modern times, the professor-teacher staff of the "Philosophy" department of Baku State University, which is the first among higher education institutions, creates fundamental scientific research works.

REFERENCES

- Allahyarova, T. (2005). *Synergetics-I. Synergetic ontology: Self-organization of nature in unity*. Baku. *Azerbaijan National Academy of Science*. (2024). Retrieved from <https://science.gov.az/az/forms/osnovateli-nana/2640>
- Bagirov, Z. (2009). *Philosophy (in schemes)*. Textbook (for bachelor training). Baku.
- Digital catalogue. (2024). Retrieved from http://ek.anl.az/search/query?term_1=F%C9%99ls%C9%99f%C9%99&theme=e-kataloq
- Farhadoglu, M. (2006). *Basics of philosophy (teaching material)*. Baku.
- Hajiyev, Z. (2012). *Philosophy (textbook for higher schools)*. Baku.
- Imanov, H. (2010). *The basics of philosophy*. Baku.
- Mammadov, Z. (2006). *History of Azerbaijani philosophy*. Baku: "Sharq-Garb".
- Nazarova, A. (2014). *Explanatory dictionary of philosophical terms*. Baku.
- Pashayev, V. (1999). *Philosophy*. Baku.
- Philosophy. (1997). *Encyclopedic dictionary*. Baku.
- Philosophy. (1999). (Textbook for higher schools). Baku.
- Presidential Library. (2024). Retrieved from <https://www.ebooks.az/az/category/philosophy>
- Rustamov, Y. (2007). *Basics of philosophy (teaching material)*. Baku.
- Shukurov, A. (1996). *Philosophy – its place and role in society*. Baku.
- Shukurov, A. (2008). *Philosophy (textbook for higher schools)*. Revised and improved second edition. Baku.
- Taghiyev, A. (2012). *Philosophy*. Baku.

Modern Approaches and Boundaries of Humanitarian Diplomacy

UDC: 327.82+327.83

DOI: <https://doi.org/10.15421/172412>**Konovalova Marta**Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-0680-6975>, konovalova.marta@gmail.com*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The purpose of the article is a comprehensive study of the definitions of "humanitarian diplomacy" and a quantitative and qualitative analysis of the scientific views outlined from the scientometric data base in order to determine thematic clusters and connections by key words.

Relevance. Humanitarian diplomacy has often conflicting interpretations based on different contexts and goals. In the conditions of modern global challenges, the understanding of various aspects of humanitarian diplomacy is of great importance for the development of effective strategies of international cooperation, response to humanitarian crises, and definition of the range of subjects.

Results. The article identifies two main approaches to understanding humanitarian diplomacy. First, humanitarian diplomacy is considered as a tool for achieving foreign policy goals and national interests, which is the result of the classical understanding of the concept of diplomacy. This approach emphasizes state strategy and international relations, where diplomacy acts as a tool for managing foreign policy and protecting national interests. Second, humanitarian diplomacy is considered as a communicative act, which is designed to stimulate humanitarian actions. This approach defines humanitarian diplomacy as a way to promote humanitarian goals, promote the protection of human rights, and address global problems such as poverty, hunger, conflict, and other human suffering. The difference in these approaches is also reflected in the goals of the subjects of humanitarian diplomacy: a diplomat (an official representative of the state) protects national interests, while delegates of non-governmental organizations represent the interests of vulnerable categories of the population and work for the benefit of humanity. In addition, the article analyzes the interrelationships of key terms in scientific articles, which allows identifying subject clusters and determining the main directions of research in the field of international relations and humanitarian diplomacy.

Conclusions. The article provide better understanding of two important aspects of the spectrum of humanitarian diplomacy: the effectiveness of humanitarian actions in the context of global challenges, and the role in building the country's image and the achievement of national interests. The obtained results emphasize the importance of diplomatic efforts of state and non-state actors in solving humanitarian problems and indicate potential directions for further research in this area.

Keywords: humanitarian diplomacy, national interests, humanitarianism, humanitarian actions, vulnerable categories of the population, humanitarian aid, soft power

Сучасні підходи та межі гуманітарної дипломатії

Коновалова Марта*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація

Метою статті є комплексне дослідження дефініцій «гуманітарна дипломатія» та кількісно-якісний аналіз наукових розвідок окресленої з наукометричної бази для визначення тематичних кластерів та зв'язків за ключовими словами.

Актуальність. Гуманітарна дипломатія має часто протилежне тлумачення, виходячи з різних контекстів та цілей. В умовах сучасних глобальних викликів, розуміння різних аспектів гуманітарної дипломатії має велике значення для розвитку ефективних стратегій міжнародного співробітництва, реагування на гуманітарні кризи, визначення кола суб'єктів.

Результати. У статті визначено два основних підходи до розуміння гуманітарної дипломатії. По-перше, розглядається гуманітарна дипломатія як інструмент досягнення зовнішньополітичних цілей та національних інтересів, що є результатом класичного розуміння поняття дипломатії. Цей підхід акцентує на державній стратегії та міжнародних відносинах, де дипломатія виступає як інструмент управління зовнішньополітичною політикою та захисту національних інтересів. По-друге, гуманітарна дипломатія розглядається як комунікативний акт, який покликаний стимулювати гуманітарні дії. Цей підхід визначає гуманітарну дипломатію як спосіб сприяння гуманітарним цілям, сприяння захисту прав людини та вирішенню глобальних проблем, таких як бідність, голод, конфлікти та інші людські страждання. Різниця в цих підходах також відображається в цілях суб'єктів гуманітарної дипломатії: дипломат (офіційний представник держави) захищає національні інтереси, тоді як делегати неурядових організацій представляють інтереси вразливих категорій населення та працюють на благо людства. Крім того, у статті проведено аналіз взаємозв'язків ключових термінів у наукових статтях, що дозволяє ідентифікувати кластери тематики та визначити основні напрямки досліджень у галузі міжнародних відносин та гуманітарної дипломатії.

Висновки. У підсумку, стаття дозволяє краще розуміти дві важливі аспекти спектру гуманітарної дипломатії: ефективність гуманітарних дій в контексті глобальних викликів роль в розбудові іміджа країни та досягнення національних інтересів. Отримані результати наголошують на значенні дипломатичних зусиль державних та недержавних акторів у вирішенні гуманітарних проблем та вказують на потенційні напрямки подальших досліджень у цій області.

Ключові слова: гуманітарна дипломатія, національні інтереси, гуманізм, гуманітарні дії, вразливі категорії населення, гуманітарна допомога, «м'яка сила»

Стаття надійшла / Article arrived: 19.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Українська дипломатична практика сьогодні актуалізує розуміння різних явищ та термінів. В даному ракурсі вагомий інтерес становить поняття «гуманітарна дипломатія». З початку повномасштабного вторгнення в Україну на питаннях гуманітарної допомоги зосереджена робота вітчизняних та зарубіжних, державних та недержавних інститутів. Якщо звернутись до інструменту ООН з фінансового трекінгу (Financial tracking service, 2023), то бачимо, що Україна очолює список країн, що отримували гуманітарну допомогу в 2022-2023 рр. До п'ятірки найбільших надавачів гуманітарної допомоги за 2023 рік входять США, Німеччина, Європейська комісія, Японія, Швеція. Чи є це результатом гуманітарної дипломатії? Якими будуть наслідки та чи виникає певна залежність від країн-донорів? Чим керуються донори, коли приймають рішення про гуманітарну підтримку, чи сповідують власні інтереси, чи віддані гуманітарному праву? Для глибшого розуміння і дослідження варто розглянути дефініції терміну «гуманітарна дипломатія» та провести кількісне та якісне дослідження наукових тематичних розвідок, що визначає мету статті.

Для означеної мети було проведено аналіз дефініцій поняття «гуманітарна дипломатія» та використано метод бібліографічного картування наукових статей, які формують дослідницьку базу для окреслення дотичних сфер до поняття «гуманітарна дипломатія» і виокремлення особливих зв'язків та кластерів. Основна мета використання бібліографічного картування визначити чи існує безперечний зв'язок між гуманітарною дипломатією та національними інтересами чи переважає слідуванні гуманітарним принципам.

Дані були зібрані з наукометричної бази Scopus, процес збору та обробки даних передбачав декілька кроків: Крок 1. Виокремлення статей з ключовим словом «гуманітарна дипломатія» англійською мовою, без виокремлення конкретного періоду. Таким чином було отримано 398 статей; крок 2. Бібліографічний аналіз з використанням програмного забезпечення Biblioshiny та VOSviewer; крок 3. Візуалізація та інтерпретація отриманих результатів.

Результати дослідження.

Для розуміння контексту варто виокремити дефініцію «гуманітарна дипломатія» через призму дипломатичної діяльності та поняття гуманізм. Класичне визначення дипломатії міститься в Оксфордському словнику англійської мови: «Дипломатія – це здійснення міжнародних відносин шляхом переговорів; сукупність засобів, що їх використовують послы й посланники з метою забезпечення переговорного процесу; праця або мистецтво дипломата». Авторське бачення розкриває поняття «дипломатії» як високоінтелектуального мистецтва взаємодії на міжнародній арені при захисті

та просуванні національних інтересів держави (Балануца, 2022, с. 12). З огляду на розуміння поняття «гуманізм» як людиноцентричного погляду на світоустрій, гуманітарна дипломатія логічно визначає специфічну сферу дипломатичної діяльності, як то гуманітарна сфера з виокремленням предмету комунікаційного акту – кінцевого реципієнта – «вразливі групи населення». Таким чином, гуманітарна дипломатія проголосила примат прав людини і вийшла за традиційні рамки виняткової правосуб'єктності держави, тим самим акцентуючи увагу на філософії моралі та ціннісних орієнтирах. Гуманітарна дипломатія вирішує складні глобальні проблеми, що стосуються всього людства і дипломати мають адаптувати свої орієнтири для вимірювання успішності переговорів і співпраці, віддаючи їм від торговельних балансів і максимізації прибутків, акцентуючи увагу на спільній долі людей (Bowden, & Metcalfe-Hough, 2022).

Разом з тим великий масив дефініцій гуманітарної дипломатії описаний з огляду на діяльність гуманітарних неурядових організацій. Метою гуманітарної дипломатії є захист, допомога та пошук рішень для біженців, внутрішньо переміщених осіб, осіб без громадянства та інших осіб, якими займається агентство. ... Для цього потрібна адвокація з урядами та взаємодія як із суверенними державами, так і з недержавними суб'єктами. Це передбачає переконання державних і недержавних акторів тримати кордони відкритими, щоб отримати доступ до біженців, захистити їх і допомогти їм, а також працювати над довгостроковими рішеннями» (Q&A, & Clements, 2016). Діалог (приватний або публічний) між урядами та (або) гуманітарними організаціями, міжурядовими організаціями та неурядовими організаціями (НУО) або іншими недержавними суб'єктами» (Veuthey, 2012). Концепція гуманітарної дипломатії охоплює діяльність, яку проводять гуманітарні організації, щоб отримати простір від політичних і військових органів влади, щоб функціонувати сумлінно. Ця діяльність включає такі зусилля, як організація присутності гуманітарних організацій у певній країні, переговори щодо доступу до цивільного населення, яке потребує допомоги та захисту, моніторинг програм допомоги, сприяння повазі до міжнародного права та норм, підтримка осіб та установ корінного населення та залучення в адвокації на різних рівнях на підтримку гуманітарних цілей» (Smith, 2007). Гуманітарна дипломатія це переконання лідерів думки та офіційних осіб діяти весь час в інтересах вразливих соціальних груп чи індивідів із повної поваги до фундаментальних гуманітарних принципів. Таке визначення гуманітарної дипломатії було прийнято міжнародною федерацією Червоного Хреста і Червоного півмісяця.

Вищевказані визначення дають підстави стверджувати, що гуманітарна дипломатія виходить з

особливості дипломатії як комунікативного процесу, при чому не обмежуючись лише офіційними/державними представниками, а залучаючи інших недержавних суб'єктів міжнародних відносин. Посол Крістофер Лемб, спеціальний радник Австралійського Червоного Хреста та Міжнародної федерації товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця (IFRC) вказує на вимоги до реалізації і оцінювання гуманітарної дипломатії: обов'язок переконувати, фокус на області знань, в якій ви є експертом, залучення зовнішніх партнерів за потреби (Harel, 2022), чим розширює екосистему суб'єктів гуманітарної дипломатії.

Отримуємо двоєке розуміння гуманітарної дипломатії: по-перше, гуманітарна дипломатія як інструмент досягнення зовнішньополітичних цілей та національних інтересів, що природно розкривається з розуміння поняття дипломатії; по-друге, гуманітарна дипломатія, як інструмент стимулювання гуманітарної дії. Логіка розрізнення підходів також конкретизується цілями суб'єкта гуманітарної дипломатії: дипломат представляє національні інтереси, делегат НУО представляє інтереси вразливих категорій населення (Costas, 2023). Поняття «гуманітарна дипломатія» інтерпретувалося могутніми державами, аби виправдати втручання у внутрішні справи слабкіших міжнародних акторів; підлаштовувалось під еру інформатизації, долаючи кордони та фізичні перешкоди задля найшвидшої реакції на потрясіння; відкривало досі небачені можливості у своїй ефективності (Вікторов, Бажан, & Ковтун, 2021). Такий підхід балансує між класичним розумінням дипломатії як діяльності з реалізації національної зовнішньої політики і відповідальністю за реалізацію цілей сталого розвитку та відповідальністю та слідуванню гуманітарним цінностям.

Підтвердження гіпотези щодо національних інтересів дослідники згаданої вище статті висвітлюють на прикладі Сполучених Штатів, як для багатьох держав світу гуманітарна дипломатія перетворилась на інструмент покращення двота багатосторонніх відносин, шляхом надання фінансової, військової та натуральної допомоги.

Аргумент «власний інтерес донора» може бути пов'язаний з кількома цілями, які переслідують донори. Одна з них – геополітична. Гіпотеза полягає в тому, що надання гуманітарної допомоги може вплинути на відношення отримувача на користь донора. У цьому контексті зазвичай передбачається, що донор допомагатиме одержувачам, які мають односторонні або, принаймні, є потенційними політичними союзниками. Вчені використовують дані про голоси в ООН, щоб виміряти ефект політичного союзу. Однак політичний союз може бути як результатом, так і визначальним фактором розподілу допомоги (Alberto, & Dollar, 2000).

Інший підхід полягає в тому, щоб пов'язати фактор політичного союзу з колоніальним минулим донорів та наявністю великої діаспори в країні-отримувача допомоги. Згідно з групою дослідників, «лобіювання етнічних груп може впливати на структуру допомоги» (Berthelemy, 2006). Вони ілюструють цей аналіз даними, які показують значні обсяги допомоги, наданої Великобританією Індії, Сполученими Штатами Ізраїлю, Німеччиною Туреччині та Францією Камеруну. Вони дійшли висновку, що якщо припустити, що існує позитивна кореляція між етнічним складом і колоніальною історією країни-донора, це може пояснити, чому колишні колонії зазвичай є основними одержувачами офіційної допомоги на розвиток від своїх колишніх колоніальних правителів.

Також варто згадати концепцію «прив'язаної допомоги/ tied aid», яка визначає гуманітарну допомогу як засіб отримання економічних і / або політичних дивідендів (Jerma, 1991).

Варто зазначити, що в більшості досліджень йде мова саме про гуманітарну допомогу як фактор «залучення» реципієнта на свою сторону.

Тому вважаємо за необхідне відрізнити гуманітарну дипломатію і гуманітарну дію (допомога, місія, інтервенція), які не є тотожними поняттями. ГД стимулює гуманітарні дії, має на меті забезпечити гуманітарні дії і постає як певна умова ефективності гуманітарної допомоги. Отже, гуманітарна дипломатія покликана доносити інформацію щодо ситуації в країнах/регіонах, що потерпають від конфліктів чи стихійних лих, щодо кризового становища вразливих груп населення, і разом з тим стимулювати гуманітарні дії. В умовах швидкого доступу до даних, важливо також зазначити про необхідність надійних даних для здійснення гуманітарної дипломатії, тому країни чи міжнародні організації часто заручаються підтримкою неурядових організацій (Altunisik, 2023).

Дипломатична функція в гуманітарній діяльності є інструментом, який часто гарантує, що гуманітарна дія може бути здійснена в першу чергу, і що вона належним чином реалізована та підтримується (Grace, 2016).

Практика дипломатії в гуманітарній діяльності все частіше відзначається як рушійний фактор в гуманітарній ефективності, і хоча визнання важливості дипломатії та адвокації повільно зростає, гуманітарній системі все ще бракує зосередженості, стратегії та міжвідомчої координації (Stoddard, Harmer, Haver, Taylor, & Harvey, 2015). Координація залежить від дипломатії, тобто спілкування, представництва, адвокації, діалогу і переговорів з урядами, організаціями та партнерами (On the Road, 2015).

Аналіз співвідношення ключових слів.

З метою визначення головних тематик досліджень в сфері гуманітарної дипломатії з допомогою

гіпотези, щодо спроби реалізації власних інтересів через гуманітарну дипломатію і використання гуманітарної дипломатії, яка на ряду з публічною і культурною дипломатією стає інструментом «м'якої сили» і чинником позитивного іміджу країни/міжнародної організації (Gong, 2021). Тут варто згадати Саймона Анхольта, який зазначав, що привабливий імідж на світовій арені буде мати та країна, чий внесок у глобальний стійкий розвиток буде помітним для світової громадськості (Anholt, 2021). Гуманітарна допомога, яку країни надають іншим країнам включається в перелік складових публічної дипломатії, разом із освітніми та культурними ініціативами (Rakhmat, & Aswar, 2023). Включення в кластер «ООН» свідчить про наголос на багатосторонній дипломатії та співпраці в рамках міжнародної спільноти. Кластеризація цих ключових слів відображає цілісне розуміння практики публічної дипломатії і її завдань з формування в тому числі позитивного іміджу країни, що охоплює як традиційні державоцентричні підходи, так і нові форми дипломатії, спрямовані на залучення недержавних акторів і сприяння гуманітарній співпраці.

Таким чином, бібліографічне мапування та аналіз ключових слів виявив зв'язок понять гуманітарна дипломатія та національний інтерес у контексті м'якої сили та формування позитивного іміджу країни, що сприяє розбудові стійких відносин між країнами та досягнення зовнішньополітичних цілей.

Висновки.

В сучасному науковому дискурсі (наукометрична база Scopus), гуманітарна дипломатія виступає як ключовий аспект міжнародної співпраці, передумовою гуманітарних дій. Гуманітарна дипломатія розглядається в контексті примату прав людини та виходу за межі традиційної правосуб'єктності держав. Вона характеризується поверненням до філософії

моралі та ціннісних орієнтирів, ставлячи людину та гуманітарні принципи в центр своєї стратегічної мети. Саме через таку конотацію гуманітарна дипломатія виступає інструментом реалізації «м'якої сили» держави і відіграє ключову роль в становленні позитивного іміджу країни.

Гуманітарна дипломатія, з одного боку, дозволяє державі максимально просувати свої інтереси за кордоном, розширюючи комунікативні та політичні можливості впливу. Застосування нових інструментів допомагає посилити класичні дипломатичні інститути. З іншого боку, гуманітарна дипломатія слугує ефективним засобом глобального діалогу, ґрунтуючись на принципах прав людини, міжнародному гуманітарному праві, толерантності та культурі світу, що є необхідним для реалізації цілей сталого розвитку, відповідального глобального управління та майбутнього співіснування.

Незважаючи на те, що гуманітарна дипломатія не вирішує системні протиріччя та конфлікти, що виникають на їх основі, вона відіграє ключову роль у відновленні соціумів після зовнішніх потрясінь, мінімізації можливих збитків і подальшого розвитку. Активна участь у гуманітарній дипломатії може стати конструктивним внеском країни в світові відносини, сприяючи сприйняттю її як позитивного актора в глобальному співтоваристві.

Для подальших досліджень рекомендується глибше вивчення кожного з кластерів та збір додаткових статистичних даних і якісних характеристик для належного аналізу, дослідження залежності величини гуманітарної допомоги і іміджу і репутації країни в тій чи іншій країні, рівня впливу країни. Також важливим є фокус на трансформації ООН як ключового суб'єкта гуманітарної багатосторонньої дипломатії, адаптація якої є важливою для ефективного вирішення глобальних викликів і підтримки сталого розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Балануца, О. (2022). *Родзинки дипломатії: навчальний посібник*. Дніпро: Середняк Т. К.
- Вікторов, К., Бажан, Я., & Ковтун, О. (2021). Еволюція концепції та складові гуманітарної дипломатії. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 24(7-8), 77-86. <https://doi.org/10.15421/172180>
- Alberto, A., & Dollar, D. (2000). Who Gives Foreign Aid to Whom and Why? *Journal of Economic Growth*, 5(1), 33-63. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/40216022>
- Aleessawi, N., & Djaghrouri, L. (2023). A Legal - Communicative Reading of the International Diplomacy Behavior Towards Refugees. *Journal of Statistics Applications & Probability*, 12(03), 1109-1121. DOI:10.18576/jsap/120319
- Altunisik, M. B. (2023). Humanitarian diplomacy as Turkey's national role conception and performance: evidence from Somalia and Afghanistan. *Southeast European and Black Sea Studies*, 23(3), 657-673. DOI: 10.1080/14683857.2022.2131978
- Anholt, S. (2022). *Thesis on webinar "Soft power and public diplomacy in times of war"*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=LE3THP5w0zk>
- Ayasreh, E. (2023). Humanitarian Diplomacy Strategy for Syrian Refugees and its Effect on Jordan's Foreign Policy. *Journal of Liberty and International Affairs*, 9(1), 175-188. <https://doi.org/10.47305/JLIA2391178a>
- Berthelemy, J.-C. (2006). Bilateral Donors' Interest vs. Recipients' Development Motives in Aid Allocation: Do All Donors Behave the Same? *Review of development economics*, 10(2), 179-194. DOI: 10.1111/j.1467-9361.2006.00311.x
- Bowden, M., & Metcalfe-Hough, V. (2020, November). *Humanitarian Diplomacy and Protection: Advocacy in an Age of Caution*. Briefing Note, Humanitarian Policy Group.

- Costas, M. (2023). Humanitarian diplomacy as moral history. *Peacebuilding*, 11(1), 1-19, DOI: 10.1080/21647259.2022.2059963
- Financial tracking service UN. (2023). Retrieved from <https://fts.unocha.org/home/2023/donors/view>
- Gong, L. (2021). Humanitarian diplomacy as an instrument for China's image-building. *Asian Journal of Comparative Politics*. <https://doi.org/10.1177/20578911211019257>
- Grace, R. (2016). *Humanitarian Negotiation: Key Challenges and Lessons Learned in an Emerging Field, Advanced Training Program on Humanitarian*. Retrieved from <http://atha.se/presentations/negotiation/index.html>
- Harel, A. (2022). Humanitarian diplomacy and the influence of new actors and new technology. *WebDebate #17 summary*. Retrieved from <https://www.diplomacy.edu/blog/webdebate-summary-humanitarian-diplomacy-and-influence-new-actors-and-new-technology/>
- Kogen, L. (2015). For the Public Good or Just Good Publicity? Celebrity Diplomacy and the Ethics of Representation. *Mass Communication and Society*, 18(1), 37-57. DOI: 10.1080/15205436.2013.851699
- On the Road to Istanbul: How Can the World Humanitarian Summit Make Humanitarian Response More Effective?* (2015). Geneva: CHS Alliance. Retrieved from <http://www.chsalliance.org/files/files/CHS-Alliance-HAR-2015.pdf>
- Q&A, & Clements, K. (2016). An Experienced Practitioner Addresses Today's Unprecedented Challenges. *The Foreign Service Journal*. Retrieved from <http://www.afsa.org/humanitarian-diplomacy>
- Rakhmat, M. Z., & Aswar, H. (2023). The Practice of Public Diplomacy by the Gulf Cooperation Council Countries Towards Indonesia. *Journal of International Studies*, 19(1), 231-263. <https://doi.org/10.32890/jis2023.19.1.9>
- Singh, B., Singh, S., Singh, B., & Chattu, V. K. (2022). India's Neighbourhood Vaccine Diplomacy During COVID-19 Pandemic: Humanitarian and Geopolitical Perspectives. *Journal of Asian and African Studies*. <https://doi.org/10.1177/00219096221079310>
- Smith, H. (2007). Humanitarian Diplomacy: Theory and Practice'. In H. Smith and L. Minear (Eds), *Humanitarian Diplomacy: Practitioners and Their Craft*. Geneva: United Nations University Press.
- Stoddard, A., Harmer, A., Haver, K., Taylor, G., & Harvey, P. (2015). *State of the Humanitarian System: 2015 Edition*. London: ALNAP/ODI. Retrieved from <http://www.alnap.org/resource/21036.aspx>
- Thuzar, M. (2023). Myanmar and the Responsibility to Protect: Principles, Precedents, and Practicalities. *Journal of International Peacekeeping*, 26(2-3), 189-211. <https://doi.org/10.1163/18754112-26020006>
- Veuthey, M. (2012). Humanitarian Diplomacy: Saving It When It Is Most Needed. In *Humanitarian Space, Webster University Geneva 16th Humanitarian Conference*. Geneva: Webster University, (pp. 195-208). Retrieved from <http://www.ungeneva.orderofmalta.int/docs/Humanitarian-Diplomacy-saving-it-when-it-is-most-needed.pdf>

REFERENCES

- Alberto, A., & Dollar, D. (2000). Who Gives Foreign Aid to Whom and Why? *Journal of Economic Growth*, 5(1), 33-63. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/40216022>
- Aleessawi, N., & Djaghroui, L. (2023). A Legal - Communicative Reading of the International Diplomacy Behavior Towards Refugees. *Journal of Statistics Applications & Probability*, 12(03), 1109-1121. DOI:10.18576/jsap/120319
- Altunisik, M. B. (2023). Humanitarian diplomacy as Turkey's national role conception and performance: evidence from Somalia and Afghanistan. *Southeast European and Black Sea Studies*, 23(3), 657-673. DOI: 10.1080/14683857.2022.2131978
- Anholt, S. (2022). *Thesis on webinar "Soft power and public diplomacy in times of war"*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=LE3THP5w0zk>
- Ayasreh, E. (2023). Humanitarian Diplomacy Strategy for Syrian Refugees and its Effect on Jordan's Foreign Policy. *Journal of Liberty and International Affairs*, 9(1), 175-188. <https://doi.org/10.47305/JLIA2391178a>
- Balanutsa, O. (2022). *Highlights of diplomacy: a study guide*. Dnipro: Srednyak T.K.
- Berthelemy, J.-C. (2006). Bilateral Donors' Interest vs. Recipients' Development Motives in Aid Allocation: Do All Donors Behave the Same? *Review of development economics*, 10(2), 179-194. DOI: 10.1111/j.1467-9361.2006.00311.x
- Bowden, M., & Metcalfe-Hough, V. (2020, November). *Humanitarian Diplomacy and Protection: Advocacy in an Age of Caution*. Briefing Note, Humanitarian Policy Group.
- Costas, M. (2023). Humanitarian diplomacy as moral history. *Peacebuilding*, 11(1), 1-19, DOI: 10.1080/21647259.2022.2059963
- Financial tracking service UN. (2023). Retrieved from <https://fts.unocha.org/home/2023/donors/view>
- Gong, L. (2021). Humanitarian diplomacy as an instrument for China's image-building. *Asian Journal of Comparative Politics*. <https://doi.org/10.1177/20578911211019257>
- Grace, R. (2016). *Humanitarian Negotiation: Key Challenges and Lessons Learned in an Emerging Field, Advanced Training Program on Humanitarian*. Retrieved from <http://atha.se/presentations/negotiation/index.html>
- Harel, A. (2022). Humanitarian diplomacy and the influence of new actors and new technology. *WebDebate #17 summary*. Retrieved from <https://www.diplomacy.edu/blog/webdebate-summary-humanitarian-diplomacy-and-influence-new-actors-and-new-technology/>
- Kogen, L. (2015). For the Public Good or Just Good Publicity? Celebrity Diplomacy and the Ethics of Representation. *Mass Communication and Society*, 18(1), 37-57. DOI: 10.1080/15205436.2013.851699
- On the Road to Istanbul: How Can the World Humanitarian Summit Make Humanitarian Response More Effective?* (2015). Geneva: CHS Alliance. Retrieved from <http://www.chsalliance.org/files/files/CHS-Alliance-HAR-2015.pdf>
- Q&A, & Clements, K. (2016). An Experienced Practitioner Addresses Today's Unprecedented Challenges. *The Foreign Service Journal*. Retrieved from <http://www.afsa.org/humanitarian-diplomacy>

- Rakhmat, M. Z., & Aswar, H. (2023). The Practice of Public Diplomacy by the Gulf Cooperation Council Countries Towards Indonesia. *Journal of International Studies*, 19(1), 231-263. <https://doi.org/10.32890/jis2023.19.1.9>
- Singh, B., Singh, S., Singh, B., & Chattu, V. K. (2022). India's Neighbourhood Vaccine Diplomacy During COVID-19 Pandemic: Humanitarian and Geopolitical Perspectives. *Journal of Asian and African Studies*. <https://doi.org/10.1177/00219096221079310>
- Smith, H. (2007). Humanitarian Diplomacy: Theory and Practice'. In H. Smith and L. Minear (Eds), *Humanitarian Diplomacy: Practitioners and Their Craft*. Geneva: United Nations University Press.
- Stoddard, A., Harmer, A., Haver, K., Taylor, G., & Harvey, P. (2015). *State of the Humanitarian System: 2015 Edition*. London: ALNAP/ODI. Retrieved from <http://www.alnap.org/resource/21036.aspx>
- Thuzar, M. (2023). Myanmar and the Responsibility to Protect: Principles, Precedents, and Practicalities. *Journal of International Peacekeeping*, 26(2-3), 189-211. <https://doi.org/10.1163/18754112-26020006>
- Veuthey, M. (2012). *Humanitarian Diplomacy: Saving It When It Is Most Needed*. In *Humanitarian Space, Webster University Geneva 16th Humanitarian Conference*. Geneva: Webster University, (pp. 195-208). Retrieved from <http://www.ungeneva.orderofmalta.int/docs/Humanitarian-Diplomacy-saving-it-when-it-is-most-needed.pdf>
- Viktorov, K., Bazhan, Ya., & Kovtun, O. (2021). Evolution of the concept and components of humanitarian diplomacy. *Scientific and theoretical almanac Grani*, 24(7-8), 77-86. <https://doi.org/10.15421/172180>

Features of the Electoral Systems of the Leading Countries of the World (Using the Example of the USA, France and Japan)

UDC: 324; 342.8

DOI: <https://doi.org/10.15421/172413>**Abdullayeva Tacira Ismayil**Doctoral Student, <https://orcid.org/0009-0000-9296-6344>, tacireabdullayeva182@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

Elections are the most common way for citizens to participate in the political life of the country. The electoral process is an integral part of the socio-political life of any democratic state. The main purpose of elections is to legitimize power. With their help, the people empower their representatives to exercise their sovereign rights. Having received legal status as a result of elections, a representative body or official shall exercise the powers provided for by the Constitution or other legislative act. The main task of any electoral system of a democratic state is to ensure the representation of the will of the people and the effective functioning of the entire political system and authorities, regardless of its level. There is no doubt that democracy today is a democracy of parties and that in order to become such for an electoral system, it must turn to a multi-party system. Only in such a context does it make sense to talk about free and alternative elections. On the contrary, a one-party system is unacceptable, even as a theoretical choice in the context of discussing the legal aspects of the electoral process. The problem of choosing an electoral system is usually one of the key issues in the political life of a country, acquiring particular urgency in certain periods. There have been cases when the issue of the country's future electoral system was decided directly by citizens through popular vote. The study and analysis of foreign experience in the field of the electoral process seems relevant and scientifically significant. The problem of transparency of the electoral process as a key element of democracy occupies one of the central places in relations related to the conduct of elections. The article discusses the features and principles of functioning of the electoral systems of the leading countries of the world, such as the USA, France and Japan.

Keywords: electoral system, elections, Japan, USA, France, people, democracy

Особливості виборчих систем провідних країн світу (на прикладі США, Франції та Японії)

Абдуллаєва Тасіра Ісмаїл*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Вибори є найпоширенішим способом участі громадян у політичному житті країни. Виборчий процес є невід'ємною частиною суспільно-політичного життя будь-якої демократичної держави. Основна мета виборів – легітимізація влади. З їх допомогою народ наділяє своїх представників повноваженнями здійснювати свої суверенні права. Отримавши в результаті виборів правовий статус, представницький орган або посадова особа здійснює повноваження, передбачені Конституцією чи іншим законодавчим актом. Основним завданням будь-якої виборчої системи демократичної держави є забезпечення волевиявлення народу та ефективного функціонування всієї політичної системи та влади незалежно від її рівня. Немає сумніву, що демократія сьогодні – це демократія партій, і щоб виборча система стала такою, вона повинна перетворитися на багатопартійну систему. Тільки в такому контексті є сенс говорити про вільні й альтернативні вибори. Навпаки, однопартійна система є неприйнятною навіть як теоретичний вибір у контексті обговорення правових аспектів виборчого процесу. Проблема вибору виборчої системи зазвичай є однією з ключових у політичному житті країни, набуваючи в певні періоди особливої гостроти. Відомі випадки, коли питання майбутньої виборчої системи країни вирішувалося безпосередньо громадянами шляхом всенародного голосування. Вивчення та аналіз зарубіжного досвіду у сфері виборчого процесу видається актуальним і науково значущим. Проблема прозорості виборчого процесу як ключового елементу демократії посідає одне з центральних місць у відносинах, пов'язаних з проведенням виборів. У статті розглядаються особливості та принципи функціонування виборчих систем провідних країн світу, таких як США, Франція та Японія.

Ключові слова: виборча система, вибори, Японія, США, Франція, народ, демократія

Стаття надійшла / Article arrived: 20.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Introduction.

In the modern world, the state is a complex institutional system, consisting of different subsystems, one of which is the electoral system. Maximum involvement of the population in electoral activities is the key to stability and order in public life. Each state creates its own electoral model, based on its traditions and mentality of the people.

The concept of an electoral system in science is quite controversial. However, summarizing the most common points of view, we can point out that the concept of an electoral system is interpreted in two senses – broad and narrow. In a broad sense, the electoral system is a set of social relations for the organization and conduct of elections in a particular state. In this sense, the electoral system is an object of regulation of electoral law.

In a narrow sense, an electoral system is a way of determining the results of elections and the elected candidates.

The modern electoral system is characterized by a set of rules and norms on the basis of which the relationship between the legislative and executive branches of government is determined and their legitimacy is achieved.

Summarizing the existing definitions, researchers studying the features of existing electoral systems understand the electoral system as: a) a set of legal norms; b) many social connections that arise in the process of organizing and holding elections.

The basis for the purposeful functioning of the electoral system is the system's satisfaction of people's needs and interests, which strengthens its support by society. In the opposite situation, support for the system weakens and crisis phenomena increase in it. An important property of the system is its ability to carry out transformations in society and at the same time maintain stability. In a number of countries, the electoral system as a political institution is characterized by stability and stability, as a result of which it was "mothballed" and remained an attribute of bygone systems in the modern world (Gaichenya, 2019).

At this point in time, the following main types of electoral systems exist:

- Proportional;
- Majoritarian;
- Mixed.

Main part.

A proportional electoral system is a type of electoral system in which the voting results are determined by the principle of allocating seats in proportion to the number of votes received by each party. Voting takes place according to party lists. Under a proportional system, elections are held only on a party basis: voting is based on party lists, and the population votes not for specific candidates, but for a political party. Thus, the most important condition for the functioning of the proportional system is the presence of political parties in the state. Parties are the

only legitimate entities that have the right to nominate their representatives to legislative areas of government. It is the parties that form lists of candidates and offer them to voters in order to gain their support in elections. Thus, such a system makes the electoral process partisan and ideological (Kinzerskaya, 2019). The proportional election system is used in Austria, Belgium, Spain, Italy, Switzerland, Sweden, Estonia, etc.

The majoritarian system is a method of determining voting results in which a statutory majority of votes is required to obtain a mandate. The majoritarian electoral system can be of two types: relative majority and absolute majority.

- **The majority system of relative majority** assumes that the candidate who received more votes than each of his opponents individually is considered elected. This system makes it possible to determine the winner already in the first round, but often the chosen candidate is the one who, in absolute terms, received a very small percentage of the votes. This system is currently used in the UK, Japan, the USA in the elections of members of Congress, etc.

- **The absolute majority majority system** assumes that in order to be elected, a candidate must receive an absolute majority of the votes cast in the electoral district (50% + 1 vote). The advantage of this system is the simplicity of determining the winning candidate, the disadvantage is the low representativeness of votes. In theory, over 49% of the votes could be lost. This system, in particular, is used in elections of deputies at all levels in France, as well as in presidential elections in most countries, including Russia, Ukraine, Finland, Poland, the Czech Republic, Lithuania, etc.

A mixed electoral system is a system in which a certain proportion of seats are allocated under a majoritarian system, and the rest are allocated under a proportional system. For example, 50% according to proportional and 50% according to majority. Two ballots are issued, in one of them we vote for a specific candidate, in the other we vote for a specific party. In this case, there is a percentage barrier. This system is used in Australia, New Zealand, etc.

Each electoral system has its own characteristics, which are reflected in the so-called Duverger's law. French political scientist Maurice Duverger, in his work "Political Parties," identified and substantiated these features of the influence of electoral systems on the configuration of the party system. (Duverger, 1964).

Let us consider the features of the electoral systems of the leading countries of the world.

Features of the US Electoral System.

The United States of America today is a generally recognized world leader, capable of significantly influencing international relations and processes occurring in the world. The main criteria for the successful development of the United States are considered to be unwavering adherence to liberal, economic and

democratic principles, which form the basis for the successful development of the United States.

The history of the origin and formation of the democratic regime in the United States of America goes back to the 18th century, when the Declaration of Independence was signed and the US Constitution was adopted. This was the first attempt in human history to introduce democratic principles throughout the entire country, and not just a single city-state. This fact makes it possible to build a historically first, unique national model of a democratic political regime (Karpovich, 2015).

Historically, the entire American political system was built around the main principle: any power must have a counterbalance. Therefore, at one time in the USA, in an unclassified society, all the best from Roman and British law was applied. A separation of powers has been implemented: the parliament forms laws and the budget, the presidential administration implements them, and the court can declare the actions of these two branches of government illegal. The American system is all about guaranteeing property rights and the rule of law. At the same time, equality before the law, declared in form, is in practice filled with content reflecting the dominance of capital in American society. (Damaskin, 2017, p.178).

The United States of America is a presidential federal republic. The President of the country holds the executive power of the federal government, enforcing the laws in accordance with the political structure of the United States. He is also the Commander in Chief of the US Armed Forces.

The Congress of the United States of America is the legislative body of the country, which has legislative power. Congress is a bicameral body consisting of:

- House of Representatives: 435 representatives elected every two years;
- The Senate Chamber consists of 100 senators whose terms of office are six years.

Today, each of the 50 US states has its own powers: they are endowed with the right to develop and adopt their own Constitution, have their own legislative assemblies; Governors, and in most states, Chief Justices, are also elected officials. In the United States, the institution of referendums is quite actively practiced. They are held periodically and on a variety of issues: political discrimination, taxation, the situation with immigrants, etc. A significant part of the problems and issues of local importance are resolved precisely with the help of such an instrument as a referendum (Damaskin, 2017, p. 178).

According to the US Constitution, the president must be at least 35 years old, a US citizen by birth, and have lived in this country for at least 14 years (Constitution of the United States of America, 1787, p. 12-25, article 2).

The mandate of the President of the United States also meets the following criteria:

- The President's term of office is four years.
- The President's term officially begins on January 20, after Election Day.

- The President can be re-elected only once, for a total of two consecutive terms.

- In the event of the death or resignation of the President, his Vice President is responsible for termination of office.

The Vice President must meet the same criteria. According to the 12th Amendment to the US Constitution, a person who has served two terms as president cannot be vice president.

A candidate for the US House of Representatives may be a US citizen who is at least 25 years of age, has been a citizen for at least seven years, and is a legal resident of the state he intends to represent in Congress. A candidate for the Senate can be a U.S. citizen who is at least 30 years old, has been a citizen for at least nine years, and is a legal resident of the state he intends to represent in Congress. U.S. Senators are elected to six-year terms on a special schedule to re-elect one-third (or one-third plus one) of the 100 Senate seats every two years. If a senator dies or becomes incapacitated while serving, a special election may be held in an odd-numbered year or in the next even-numbered year. A newly elected senator remains in office until the end of the originally elected senator's term. In some states, the governor appoints a new senator to serve for the remainder of the original term (ShareAmerica, 2024).

Since 1789, a two-stage system of presidential elections has been a legal form. The first stage, which runs from February 1 to June 31, involves primary elections for presidential and vice-presidential candidates, called the "Primaries." It is organized and financed by the government. "Primaries" runs throughout the whole day. The caucuses take several hours. Their payment is made from party funds. The people elect one representative each from the Democratic and Republican parties, who will fight for the presidency.

Each party decides on a single presidential candidate. This is a criterion for the country's electoral system. There are 2 types of primaries:

1. Closed, in which only party members have the right to vote for the presidential candidate.
2. Open, everyone has the right to vote.

The American voting system is distinguished by the absence of central party bodies in the country and unified leadership of party organizations. Each state has its own Republicans and Democrats. Voting is not regulated from above by state legislation. Each state does them differently.

The second stage involves holding national conventions or conventions of Republicans and Democrats, at which party leaders must approve candidates from each party (1 person) to participate in the presidential election campaign.

At the third - main stage - Americans (citizens of the country) vote for electors from the states, who are given the right to choose the president of the country and candidates for this post.

At the fourth stage, the work will be done by electors, a College of 538 people. Each state has a certain number of electors, depending on the number of voters. The number of electoral votes per state depends on the number of its voters.

How votes are distributed after states have cast them for electors and presidential candidates. How will they be distributed? With the exception of two states (Maine and Nebraska), the principle is “winner takes all.” Its essence is as follows:

1. The President and Vice President receiving the largest number of votes in a State shall receive all the electoral votes of that State. The state's Democratic votes give Democratic electors the right to choose the president.

2. The work of the Collegium is governed by the principle of objective and independent selection of the President.

There are positive aspects to the US presidential election system. These include:

1. Construction of a presidential election system based on the Constitution and laws.

2. Geography of electoral districts.

3. The system has a democratic principle of elections, when decisions are made by the majority.

It has certain disadvantages:

1. The main one is budget financing of both parties.

2. Given the leading position of the two main parties, other political forces in the country do not have budgetary funding and cannot get even 5% of the votes in the elections.

3. There is the use of classical methods of falsification in the voting process (stuffing ballots).

4. Servicing elections by private companies leads to bribery by their opponents.

5. In the United States, a negative program has been created to determine the work of the entire electoral system. Since the 19th century, the technology of gerrymandering or crossing out electoral districts has been used. The system determines citizens who will vote for candidates based on personal preferences:

- political;
- ethnic;
- territorial.

Features of the French Electoral System.

France, one of the oldest democracies, has experienced dozens of significant changes in the legislative regulation of elections since 1871. It is a unitary state with a presidential-parliamentary form of government. The Constitution and legislation of the French Republic regulate in sufficient detail the process of forming elected bodies. The French electoral system includes several types of elections: European, presidential, legislative, regional, municipal.

Legislative elections in France are held to select members of the National Assembly, the lower house of parliament. They take place every five years and are the main way of forming the legislative branch in the country.

In parliamentary elections, French citizens vote for candidates nominated by political parties. In each constituency, one deputy is elected to represent the interests of his constituency in the National Assembly.

Presidential elections in France are held every five years to choose the country's president. The President of France is the head of state and has significant powers in the field of domestic and foreign policy.

In presidential elections, French citizens vote for candidates nominated by political parties or independent candidates. The president is elected in two rounds of voting. If no candidate receives a majority of votes in the first round, then a second round takes place, in which the two candidates with the most votes compete. It should be noted that until 2000, the presidential term was seven years; after the next referendum it was shortened, and legislative restrictions were introduced on the number of consecutive presidential terms - up to two. In the entire history of elections in France, not a single presidential candidate was elected in the first round, that is, did not receive more than 50% of the votes in the first round. It is important to note that the phenomenon of the second round in France and its use at many levels of elections narrows the electoral choice for voters in addition to the use of a majoritarian system at the entire national level and parts of regional elections in France.

Municipal elections in France are held to elect mayors and members of municipal councils in cities and communes. They take place every six years and allow citizens to participate in the governance of their local communities.

In municipal elections, French citizens vote for candidates nominated by political parties or independent candidates. Elections are held according to a proportional system, where the number of seats in the municipal council is distributed in accordance with the voting results.

European elections in France are held every five years to elect members of the European Parliament. France is a member of the European Union and participates in shaping European Union legislation and policies.

In European elections, French citizens vote for candidates nominated by political parties or independent candidates. Members of the European Parliament are elected using a proportional system, where the number of seats is allocated according to the results of the vote.

Thus, in France, various types of elections are held that allow citizens to participate in the formation of legislative and executive powers, as well as in governing local communities and influencing the policies of the European Union.

The French electoral system is based on several key principles that ensure fair and representative elections. Here are the basic principles of the French electoral system: universal right, secret ballot, proportional representation, two-round system, freedom of political parties.

All citizens have active voting rights if they are over 18 years of age. It is only necessary to overcome the qualifications of settled life and legal capacity. The age requirement also varies depending on the type of election: cantonal, regional and municipal elections - 18 years, legislative and presidential elections - 23 years, Senate elections - 24 years. (Welcome to France, 2024).

France was one of the last countries in the world to grant voting rights to citizens aged 18 only in 1974; before that, the threshold existed at 21 years. In order for a French citizen to be included in the electoral list, it is necessary either to live in the commune for at least six months, or to have paid taxes in it.

Despite a number of difficulties and criticism from opponents, the electoral system of the French Republic aims to maintain political pluralism at the national and, to a greater extent, at the local levels. To reach a higher, national level, small parties need to more actively consolidate, unite into unions, groups of parties with the development of a common unified internal political, socio-economic, etc. courses .

In general, the French electoral system is an important instrument in the country's political life and contributes to the expression of the will of the people.

Features of the Japanese Electoral System.

Japan is a country consisting of numerous islands located off the eastern coast of the Asian continent.

The main achievements of democracy in post-war Japan were the result of major reforms that allowed it to quickly and successfully draw closer to Western countries.

Japan is a constitutional monarchy where the power of the emperor is very limited. The Emperor of Japan is the formal head of the country and is defined by the constitution as "the symbol of the state and the unity of the people." Power lies primarily in the hands of the Prime Minister of Japan and other elected members of parliament, while supreme power rests with the people of Japan. In fact, the Emperor of Japan acts as the head of the country in diplomatic affairs. Article 2 of the Japanese Constitution states that "The Imperial Throne is dynastic and is inherited in accordance with the Law of the Imperial Family adopted by the Diet" (Constitution of Japan, 1947)

The legislative body of Japan is the national legislature in the form of a bicameral parliament. The Japanese Parliament consists of the House of Representatives (consisting of 480 deputies, who are elected by direct popular vote every 4 years or in case of dissolution) and the House of Councilors (consisting of 242 deputies, who are elected by the people for a term of 6 years).

According to the Japanese Constitution, parliamentary elections are held on the basis of universal, equal and direct suffrage by secret ballot. Universal suffrage, the approval of which in Japan took almost a hundred years of complex and multi-stage path, is now the central and indisputable principle of the formation of the highest legislative body of power. All Japanese citizens who have

reached the age of 20 and have lived in the area for at least 3 months have active voting rights. As for passive suffrage, a Japanese citizen can become a member of the House of Representatives from the age of 25, and the House of Councilors from the age of 30. There is no discrimination based on gender, origin, occupation, etc. not allowed. (Tipton, 2002).

Article 15 of the Constitution states; "The people have the inherent right to elect and remove public officials from office. All public officials are the servants of the whole community and not of any one section. In the election of public officials, universal adult suffrage is guaranteed. During any elections, the secrecy of voting must not be violated. The voter is not responsible, either publicly or privately, for the choice he makes" (Constitution of Japan, 1947).

The Prime Minister of Japan is the head of government. The candidate for this position is appointed by the Diet from among its members and approved by the Emperor of Japan. In addition, the Prime Minister of Japan must have the confidence of the House of Representatives in order to retain his position.

Conclusions.

Elections and the election procedure always attract the attention of society, since the result of the vote should reflect the true will of the voters, while sometimes there may be doubts about this. Therefore, electoral relations, which are also associated with intense competition among candidates, belong to very conflicting areas. It is in the interests of the state to ensure transparency in the formation of voter lists, voting and vote counting procedures - because only under these conditions will the legitimacy of the elected political force not be in doubt among society.

It should be noted that the results of elections in many countries are influenced by the personality of the candidates, the content of their slogans, the issues raised, as well as their commitment to a particular party.

The positive and negative aspects of any of the electoral systems considered are relative. Therefore, it is quite difficult to identify an ideal model even when conducting a fundamental analysis of key features and legislative decisions. Nevertheless, it is necessary to realize that it is important to approach any reforms of the electoral system in such a way as to adapt it as best as possible to the realities of the socio-political life of the country. The formation of the Azerbaijani electoral system is also influenced by international electoral standards and the practice of foreign countries, which make it possible to assess how Azerbaijani elections comply with the principles of democracy, as well as to develop proposals for the effective improvement of electoral procedures. Borrowing the positive best practices of electoral technologies from the leading countries of the world in relation to Azerbaijan and the socio-political realities of Azerbaijani society can contribute to the construction of a more flexible and at the same time responsive to the trends of the current time modern electoral system.

REFERENCES

- Constitution of Japan*. (1947). Retrieved from <https://faolex.fao.org/docs/pdf/jap132818.pdf>
- Constitution of the United States of America*. (1787). Retrieved from <https://constitutioncenter.org/the-constitution>
- Damaskin, O. V. (2017). The US electoral system: state and problems. *Citizen. Elections. Power*, 4, 178.
- Duverger, M. (1964). *Political parties: Their Organization and Activity in the Modern State* Methuen.
- Gaichenya, M. I. (2019). *Electoral system as a political institution*. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/332565562>
- Karpovich, O. G. (2015). Features of the formation and evolution of the democratic form of government in the United States. *Law and Politics*, 9(189), 1309. DOI: 10.7256/1811-9018.2015.9.14780
- Kinzerskaya, I. L. (2019). The electoral system as an institution of a modern democratic state. *Journal Social Sciences and Humanities*.
- ShareAmerica*. (2024). Retrieved from <https://share.america.gov/>
- Tipton, E. K. (2002). *Modern Japan A social and political history*. London and New York.
- Welcome to France*. (2024). Retrieved from <https://www.welcometofrance.com/en/fiche/the-right-to-vote>

Organizations of the Azerbaijan Diaspora and Strategic Directions of its Activities

UDC: 329.05

DOI: <https://doi.org/10.15421/172414>**Mammadova Parvana Ismayıl**Ph.D. Student, Teacher, <https://orcid.org/0000-0003-0330-3683>, mammedovaparvane@gmail.com*Ganja State University (Ganja, Azerbaijan)*

Abstract

The power of diasporas usually begins with the first wave of emigration, when people leave their homeland and settle in other countries. As a result, the community of people who preserve their culture, language, customs and traditions is expanding.

During this time, the diaspora believed that extensive networks and a social structure were being formed. Members of the diaspora often use connections with their homeland, for example, through charitable organizations, cultural exchanges or entrepreneurship.

An important part of the formation of the diaspora is its influence on the socio-political situation both at home and in the countryside. The Diaspora can actively influence politics, change, education and culture both in its homeland and abroad. Thus, supporting the diaspora is a long-term process that includes many aspects, such as socio-cultural adaptation, preservation and transfer of cultural heritage, maintaining connections and networks, and active influence on socio-political life.

The relevance of this article is due to the significant contribution of the Azerbaijani diaspora to various spheres of public life, both inside and outside the country.

The purpose of this study is to analyze the strategic directions of the Azerbaijani diaspora and the mechanisms of their application to strengthen ties with the motherland, preserve and promote cultural heritage, as well as protect the interests of fellow citizens abroad. The article examines the role of the diaspora in the economic, cultural and political development of Azerbaijan, as well as its impact on socio-political processes.

The results of the study. The Azerbaijani diaspora arose in different periods of time, starting from the 19th century. It consists of various groups of migrants and refugees who left Azerbaijan due to political conflicts, economic crisis, wars and other difficult circumstances.

The largest communities of the Azerbaijani diaspora have been formed in different periods and are located in countries such as Turkey, Iran, Germany, USA, France, Great Britain, Canada, Israel, Georgia, Ukraine, etc.

This information allows us to conclude about the enormous potential of the Azerbaijani diaspora in realizing national interests and further development of the country.

Keywords: diaspora, national interests, cohesion, socio-cultural interests, political asylum

Організації азербайджанської діаспори та стратегічні напрями їх діяльності

Мамедова Парвана*Гянджинський державний університет (Гянджа, Азербайджан)*

Анотація

Влада діаспор зазвичай починається з першої хвилі еміграції, коли люди залишають свою батьківщину і осідають в інших країнах. В результаті цього розширюється спільнота людей, які зберігають свою культуру, мову, звичаї і традиції.

Протягом цього часу вважалося, що діаспорою формуються розгалужені мережі і соціальна структура. Члени діаспори часто використовують зв'язки зі своєю батьківщиною, наприклад, через благодійні організації, культурні обміни або підприємництво.

Важливою частиною становлення діаспори є її вплив на суспільно-політичну ситуацію як на батьківщині, так і в замському проживанні. Діаспора може активно впливати на політику, зміни, освіту і культуру як у своїй батьківщині, так і за її межами. Таким чином, підтримується діаспора – це тривалий процес, який включає в себе безліч аспектів, таких як соціокультурна адаптація, збереження і передача культурної спадщини, підтримання зв'язків і мереж, активний вплив на суспільно-політичне життя.

Актуальність цієї статті обумовлена значним внеском азербайджанської діаспори в різні сфери суспільного життя, як всередині країни, так і за її межами.

Метою даного дослідження є аналіз стратегічних напрямків діяльності азербайджанської діаспори і механізмів їх застосування для зміцнення зв'язків з Батьківщиною, збереження і просування культурної спадщини, а також захисту інтересів співгромадян за кордоном. У статті розглядається роль діаспори в економічному, культурному та політичному розвитку Азербайджану, а також її вплив на суспільно-політичні процеси.

Результати дослідження. Азербайджанська діаспора виникла в різні періоди часу, починаючи з XIX століття. Вона складається з різних груп мігрантів і біженців, які покинули Азербайджан через політичні конфлікти, економічну кризу, війни та інші складні обставини.

Найбільші спільноти азербайджанської діаспори сформувалися в різні періоди і знаходяться в таких країнах, як Туреччина, Іран, Німеччина, США, Франція, Великобританія, Канада, Ізраїль, Грузія, Україна та ін.

Дана інформація дозволяє зробити висновки про величезний потенціал азербайджанської діаспори в реалізації загальнонаціональних інтересів і подальшому розвитку країни.

Ключові слова: діаспора, національні інтереси, згуртованість, суспільно-культурні інтереси, політичний притулок

Стаття надійшла / Article arrived: 21.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Introduction.

The Azerbaijani Diaspora is an organization or social community consisting of Azerbaijanis living outside their homeland, Azerbaijan. It includes Azerbaijanis who emigrated from the country for various reasons such as political persecution, economic opportunities or education.

The organization of the Azerbaijani Diaspora has its own goals, which usually include protecting and representing the interests of Azerbaijanis, supporting their culture, language and traditions, as well as providing assistance and support to compatriots living abroad.

The diaspora can be official, which means that its work is organized and registered according to the laws of the country of residence, or informal, when social and cultural ties of Azerbaijanis are maintained informally, through public clubs, public organizations or simply through personal connections.

Official Azerbaijani diasporas, as a rule, have their own governance structures, such as councils, committees or public associations that coordinate work with the diaspora. They hold various events such as cultural festivals, concerts, exhibitions, seminars, etc. to maintain cultural and social ties between Azerbaijanis and their homeland. They can also provide assistance and support to fellow migrants, helping them adapt to a new country and find work or organize their education (Kelo, & Dubosk, 2013).

Unofficial Azerbaijani diasporas can function through social clubs and organizations created by Azerbaijanis who share common interests and goals. They can organize gatherings and meetings where Azerbaijanis can communicate, share experiences and maintain their culture and traditions.

The role of the Azerbaijani diaspora in society can be very important. It can contribute to the preservation of the cultural heritage of Azerbaijanis, maintain ties with the homeland, and also draw attention to issues of concern to the Azerbaijani community.

However, the diaspora may also face some challenges, such as preserving Azerbaijani identity in conditions of assimilation, combating prejudice and discrimination, and participating in politics and public life of the country of residence. The mass formation of the Azerbaijani diaspora took place especially during the Great Caucasian Healing in 1864, when thousands of Azerbaijanis, Armenians and Georgians were forced to leave their native lands due to the policy of the Russian Empire.

The second wave of migration of Azerbaijanis occurred in the period 1918-1920, in connection with the Turkish-Armenian war and the establishment of the Armenian Soviet Socialist Republic, as well as during the conflict between Azerbaijan and Armenia.

The third wave of migration of Azerbaijanis is associated with the collapse of the USSR in 1991 and national conflicts in the post-Soviet space.

In modern times, the growth of the diaspora continues to increase around the world and its new functions and interests are developing.

Research methodology. To study the topic "Organizations of the Azerbaijani Diaspora: strategic directions of its activities", we conducted a comprehensive study using various methodological approaches.

The first stage of the research is the analysis of academic literature and scientific publications on the topic of diasporas and their activities, which will identify key theoretical approaches, identify the main concepts and terms used in previous studies, based on the works of domestic researchers such as: H. Aliyev (2002); I. Ibragimov (2012a, 2012b, 2012c); R. Mustafayeva (2015) and many other researchers.

An important stage of the research was the analysis of specialized Internet resources, strategic documents, reports and publications of Azerbaijani diasporas and their organizations, such as: Ya. Aliyev (2023); etc. This made it possible to identify the main problems, tasks, goals and strategies of the Azerbaijani diaspora in various countries of the world.

Finally, based on the data obtained, a comparative analysis of the strategic directions of the Azerbaijani diaspora in various countries of the world was carried out, general trends and features were highlighted, and recommendations were proposed for improving and efficiency of their activities.

The purpose of this article is to consider the organization of the Azerbaijani diaspora, its strategic directions and activity. The Diaspora is a society of Azerbaijanis living outside their homeland and having common interests and goals. It plays a significant role in strengthening ties between different countries, in supporting cultural heritage, as well as in protecting the rights and interests of Azerbaijanis. Thus, the purpose of this article is to examine various aspects of the activities of the Azerbaijani diaspora, identify strategic directions of its work and its importance for the development of socio-cultural, political and economic ties between the countries.

The results of the study.

The Azerbaijani Diaspora is a phenomenon that arose as a result of the mass emigration of Azerbaijanis from their native country to different parts of the world. The origin and formation of this organization are associated with various historical and political events.

The first waves of emigration of Azerbaijanis began in the late 19th and early 20th centuries, when Azerbaijan was part of the Russian Empire. Socio-economic difficulties and political restrictions have led to a massive migration flow from the country. Most of the Azerbaijani emigrants settled in nearby countries such as Turkey, Iran and Russia. However, some of them have gone even further - to the countries of Western Europe, North America and other parts of the world. (Aliyev, 2023).

One of the important reasons for the mass emigration of Azerbaijanis was the creation of the Soviet Union in 1922. During the period of Soviet rule, Azerbaijan faced political repression and economic difficulties, which led to an increase in the number of emigrants. This led to the formation of the Azerbaijani diaspora around the world.

In the post-war years, emigration from Azerbaijan continued due to various factors. In particular, the period of national awakening after the collapse of the Soviet Union led to the formation of the majority of modern Azerbaijani diasporas in Europe and America. This was possible due to the opening of borders and new economic opportunities for emigrants (Ibragimov, 2012b).

The organization of the Azerbaijani diaspora took place on several levels. Firstly, Azerbaijanis living abroad began to unite along ethnic lines. They created public organizations, cultural centers and communities that set themselves the task of preserving Azerbaijani identity and culture.

Secondly, the Azerbaijani government actively supported the activities of the Diaspora. This was manifested in financial and organizational assistance, the provision of programs for Azerbaijanis living abroad, as well as the organization of cultural and sports events aimed at supporting the diaspora and strengthening ties with the motherland (Mustafayeva, 2015)

Thus, the emergence and formation of the organization of the Azerbaijani diaspora is the result of historical, political and economic factors.

Heydar Aliyev, during his entire reign in Azerbaijan, played a significant role in shaping the diaspora of his country. He was an active supporter of the support of Azerbaijanis living abroad and recognized their importance for the national identity and development of the country (Mammadov, 2013).

During his presidency, Aliyev held many events aimed at supporting the Azerbaijani diaspora. He stimulated contacts with Azerbaijanis living in other countries, provided financial assistance for the development of cultural and educational programs, and opened diaspora centers in various cities around the world (Ibragimov, 2012c).

Heydar Aliyev also actively advocated for the protection of the rights of national minorities and Azerbaijani citizens living abroad. He drew attention to the problems faced by diasporas and took steps to solve them.

Thanks to the efforts of Heydar Aliyev, a strong and active diaspora of Azerbaijan was created, capable of supporting its homeland and contributing to its development. It is important to note that the diaspora plays an important role in strengthening ties between countries and peoples, as well as in strengthening cultural and economic ties. One of the landmark events was the meeting of Heydar Aliyev with the Azerbaijani diaspora in the United States on April 6, 1997. He actively discussed issues of interaction between the Diaspora and

the homeland, as well as proposed solutions to improve the living conditions of Azerbaijanis abroad. In 2002, Heydar Aliyev conducted a tour to Canada, met again with the Azerbaijani diaspora and discussed various aspects of their lives and activities. Such meetings contribute to strengthening ties between the country and its compatriots abroad (Aliyev, 2002).

Meetings and speeches of Heydar Aliyev with the Azerbaijani diaspora in various countries of Europe, Asia and the Middle East were also held. He calls on the Diaspora to actively participate in the lives of their relatives, support their traditions and culture, and contribute to the development of the country.

Thus, Heydar Aliyev has organized various performances and meetings with the diaspora over the years, trying to support and help his compatriots abroad.

And this explains that the role of Heydar Aliyev in the formation of the Azerbaijani diaspora was invaluable. His efforts to support and develop the diaspora contributed to strengthening the unity of the Azerbaijani people and their ties with the world.

One of the key functions of the diaspora is to protect the political and territorial interests of their country. The Diaspora plays an important role in ensuring the territorial integrity of Azerbaijan, actively participating in the political, social and economic processes of the country.

One of the key functions of the Diaspora in ensuring territorial integrity is its support for state policy and strengthening the international diplomatic position of Azerbaijan. Diaspora organizations are actively working in various countries of the world, representing the interests of Azerbaijan and informing the international community about problems related to the territorial integrity of the country.

For many years before the Second Karabakh War, the main activity of diaspora organizations was aimed at drawing attention to the aggression by Armenia, which occupied Azerbaijani territories, including Nagorno-Karabakh and seven adjacent districts. They conducted information campaigns, rallies, conferences and other events to raise awareness of the conflict and draw international attention to it.

The results of the activities of diaspora organizations are visible in achieving concrete political and diplomatic successes. For example, the signing of the final OSCE document on Nagorno-Karabakh in 1994, known as the Ceasefire Agreement, which consolidated the cessation of hostilities in the region and preparations for negotiations on a complete solution to the conflict (Mamedov, 2013).

Also, diaspora organizations are actively working on the development of economic relations between Azerbaijan and the countries where Azerbaijanis live. They help to attract foreign investment, develop trade and cooperation in the field of culture and education. This contributes to strengthening the economy of Azerbaijan and increasing its influence in the international arena.

Conclusions.

Since the middle of 1993, the Azerbaijani leadership has been interested in the lives and affairs of Azerbaijanis living abroad with great attention and care. The Azerbaijani Diaspora is a collection of Azerbaijanis living outside their homeland who maintain ties with Azerbaijan and promote its interests in other countries. The Azerbaijani diaspora mainly consists of migrants who have moved to other countries in search of work, education or refugee status.

The strategic activities of the Azerbaijani Diaspora include:

Support for Azerbaijani culture and language: The Azerbaijani Diaspora is actively working to preserve and promote Azerbaijani culture and language. They organize festivals, exhibitions, concerts and other events to introduce the local population to the richness of the Azerbaijani heritage.

Support for the economic development of Azerbaijan: The Diaspora is actively investing in the Azerbaijani economy by creating its own companies, providing financial assistance and providing expert support. They also contribute to the promotion of Azerbaijani goods and services on the world market.

Education support: The Azerbaijani Diaspora provides various programs and scholarships for Azerbaijani students who want to study abroad. They also provide assistance in establishing educational institutions and ensuring access to high-quality education in Azerbaijan (Suleymanov, 2010).

Political lobbying: The Azerbaijani diaspora is actively engaged in lobbying for the political interests of Azerbaijan in other countries. They participate in political campaigns, organize meetings with political figures and provide financial support to political parties and candidates who support the interests of Azerbaijan.

The mechanisms for applying the strategic directions of the Azerbaijani diaspora's activities include:

Political participation: The Azerbaijani diaspora actively participates in the political life of the country

where they live, as well as influence political decisions made in Azerbaijan. They can organize lobbying groups, support politicians who advocate for the interests and rights of the Azerbaijani diaspora, and participate in elections.

Promotion of culture and art: The Azerbaijani Diaspora actively promotes Azerbaijani culture, traditions and art in the countries where they live. They can organize cultural events, exhibitions, concerts and dance shows to show the richness and beauty of Azerbaijani culture.

Assistance to compatriots: The Azerbaijani Diaspora provides support to compatriots who need help. This may include financial assistance, immigration and adaptation counseling, educational assistance, and professional support.

Business and economic development: Many representatives of the Azerbaijani diaspora invest in business and economic projects in their countries of residence. They can create their own companies, develop trade relations between Azerbaijan and the country where they live, as well as attract investments to Azerbaijan (Aliyev, 2023).

Education and science: The Azerbaijani Diaspora actively supports the development of education and science in the countries of residence. They can organize scholarships and grants for young Azerbaijanis, provide assistance in university admission, and conduct cultural and educational programs (Seidbeyli, 2015).

Social assistance and charity: The Azerbaijani Diaspora also provides assistance to low-income compatriots, as well as others in need in their countries of residence. They can organize charity events, raise money and material resources for those in need, and provide assistance in solving social problems (Ibragimov, 2012a).

In general, the Azerbaijani diaspora uses various mechanisms to promote its strategic activities. They actively participate in the political, cultural, economic and educational life of their countries of residence, as well as provide assistance to compatriots in need around the world.

REFERENCES

- Aliyev, I. G. (2002). *Caspian oil of Azerbaijan*. Izvestia.
- Aliyev, Ya. (2023). *The sphere of activity of the Azerbaijani diaspora will expand – Interviews*. Retrieved from <https://1news.az/news/20231101030515186-Sfera-deyatelnosti-azerbaidzhanskoi-diaspory-budet-rasshryatsya-INTERVYU>
- Ibragimov, I. (2012a, August 20). Oil and geopolitics in the modern world (using the example of the Caspian region). *World and Politics*, 8(71).
- Ibragimov, I. (2012b). The gas factor in Azerbaijan's foreign policy. *Peace and politics*, 7(70).
- Ibragimov, I. (2012c, October). Foreign policy of Azerbaijan. *Obozrevatel*, 10(273).
- Kelo, M., & Dubosk, F. (2013, April 22-23). *Human resource management in public Human resource management in public higher education in Tempus partner countries*. Background paper, Chisinau.
- Mamedov, R. R. (2013). Problem of Nagorno Karabakh and azerbaijan Diaspora. *Perspectives of Science*, 3(42).
- Mammadov, I. (2013). *Foreign policy: Realities and a view into the future*. Baku.
- Mustafayeva, R. S. (2015). *Russia-Azerbaijan: the role of diasporas in the development of cultural and humanitarian cooperation*.
- Seidbeyli, M. G. (2015). The Scientific Diaspora as a resource for the development of domestic Science. *Problems of the activities of scientists and research teams, S. I. Vavilov Institute of the History of Natural Sciences and Technology of the RAS*, 1(31).
- Suleymanov, A. D. (2010). A sociological analysis of Azerbaijan's intellectual migration. *Sociology of Science and Technology*, 1(1).

The Global Factor in the Emergence and Strengthening of Illiberal Democracies

UDC: 321.7:329

DOI: <https://doi.org/10.15421/172415>**Myronenko Petro¹**Dr.Sc., <https://orcid.org/0000-0002-7067-3214>, academy.mpv@gmail.com**Zghurska Valentyna²**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7490-1942>, valentinazgyrskaya@gmail.com¹*Scientific Establishment "Academy "Ukrainian Politeia" (Kyiv, Ukraine)*²*Kyiv National University of Construction and Architecture (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The article analyses the prerequisites for the emergence of illiberal democracies, which at this stage also poses a threat to the international order. **The purpose** is to determine the impact of the global factor on the emergence and strengthening of illiberal democracies and to predict possible scenarios. **Research methods:** systematic, dialectical, comparative.

Results of the study: four main factors of the emergence of illiberal democracies are identified and analysed, including economic, ideological, informational and global. It is shown that the economic factor of giving up certain freedoms is due to the higher efficiency of authoritarian methods of governance. The ideological factor is manifested in the rise of populism, since the rise to power of populists creates favourable conditions for strengthening authoritarian tendencies, weakening the constitutional protection of citizens' rights and freedoms, etc. The growth of populism is also due to changes in the value orientations of voters, who are more likely to support authoritarian values and are increasingly disillusioned with democracy. The information factor is manifested in the high vulnerability of democracies to manipulation of citizens' minds through the use of information and communication technologies. It is noted that the use of artificial intelligence capabilities to disseminate false information, especially during an election campaign, is particularly dangerous.

Conclusion: under the influence of the global factor, the trend towards the emergence of new illiberal democracies will increase. The prolongation of the Russian-Ukrainian war will mean the absence of fair punishment for violations of international law; slowdown in economic development or deterioration of the economic situation, which will contribute to the growth of popularity of populists and illiberal politicians; deepening of the split between democratic and authoritarian countries in the international arena, and the formation of two antagonistic poles of world politics.

Keywords: democracy, illiberal democracy, elections, information and communication technologies, populism, democratisation

Глобальний чинник у появі та зміцненні неліберальних демократій

Мироненко Петро¹, Згурська Валентина²¹*Наукова установа «Академія «Українська Політія» (Київ, Україна)*²*Київський національний університет будівництва і архітектури (Київ, Україна)*

Анотація

Аналізуються передумови виникнення неліберальних демократій, що на даному етапі несе у собі загрозу і міжнародному порядку. Ставиться **мета** – з'ясувати вплив глобального чинника на появу та зміцнення неліберальних демократій та спрогнозувати ймовірні сценарії розвитку подій. **Методи дослідження:** системний, діалектичний, порівняльний.

Результати дослідження: виділено та проаналізовано чотири основних чинники появи неліберальних демократій, зокрема економічний, ідеологічний, інформаційний та глобальний. Показано, що економічний чинник відмови від певних свобод зумовлений вищою ефективністю авторитарних методів управління. Ідеологічний чинник проявляється у посиленні популізму, оскільки прихід до влади популістів створює сприятливі умови до посилення авторитарних тенденцій, ослаблення конституційного захисту прав і свобод громадян тощо. Ріст популізму також зумовлений і змінами в ціннісних орієнтаціях виборців, які частіше підтримують авторитарні цінності та дедалі більше розчаровуються у демократії. Інформаційний чинник проявляється у високій вразливості демократій до маніпуляцій зі свідомістю громадян через використання інформаційно-комунікаційних технологій. Зазначено, що особливу небезпеку становить використання можливостей штучного інтелекту для поширення неправдивої інформації, особливо у ході виборчої кампанії.

Робиться **висновок**, що під впливом глобального чинника тенденція до появи нових неліберальних демократій буде посилюватися. Затягування російсько-української війни означатиме відсутність справедливого покарання за порушення норм міжнародного права; сповільнення темпів економічного розвитку або погіршення економічної ситуації, що сприятиме росту популярності популістів та неліберальних політиків; поглиблення розколу між демократичними та авторитарними країнами на міжнародній арені, формування двох антагоністичних полюсів світової політики.

Ключові слова: демократія, неліберальна демократія, вибори, інформаційно-комунікаційні технології, популізм, демократизація

Стаття надійшла / Article arrived: 22.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

У всьому світі виборці все частіше обирають уряди, які діють поза межами ліберальних обмежень своїх конституцій. Вони регулярно зловживають своїми конституційними повноваженнями, вдаються до відвертих маніпуляцій громадською думкою за допомогою цифрових медіа. При цьому вони залишалися формально підзвітними виборцям і досить рідко вдавалися до відверто репресивних заходів. Ці неліберальні демократичні режими прийшли до влади завдяки значній підтримці населення, а деякі з них десятиліттями зберігають досить високий рівень популярності для гарантування свого переобрання на формально демократичних виборах. Більше того, парламентська або парламентсько-президентська форма правління через відсутність обмежень на кількість каденцій на посаді прем'єр-міністра, на відміну від президентства, створює сприятливі умови для довичного перебування при владі нелібералів та автократів. Неліберальні демократії несуть небезпеку не лише для своїх громадян з огляду на високу ймовірність виродження в авторитаризм, а й для світу загалом, оскільки на міжнародній арені або ж саботують зусилля щодо протидії агресивній політиці автократій, або ж безпосередньо їх підтримують.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

На початку Третьої хвилі демократизації у дослідженнях панувало відчуття оптимізму щодо майбутнього демократії, оскільки складалося враження у швидкій та неодмінній перемозі вільного ринку і правлудини у всьому світі. Однак цей оптимізм почав слабнути на тлі появи псевдодемократичних режимів (запозичення автократіями певних елементів демократії для своєї легітимації в очах Заходу) та появи перших випадків демократичних відступів (прихід до влади антидемократичних сил). Однією з перших робіт, присвячених неліберальним демократіям, була стаття Ф. Закарії, яка концептуалізувала неліберальну демократію шляхом відокремлення процедурних аспектів демократії (тобто виборів) від більш широких ліберальних аспектів (тобто індивідуальних прав і свобод) або конституційного лібералізму (Zakaria, 1997). На його думку, на Заході виборча демократія і громадянські свободи (свобода слова, віросповідання тощо) йдуть пліч-о-пліч, однак у решті світу вони розходилися. Це явище він і назвав «неліберальною демократією». Згідно з його визначенням, неліберальні демократії – це «демократично обрані режими, часто переобрані або посилені референдумами, які ігнорують конституційні межі своєї влади і позбавляють своїх громадян основних прав і свобод» (Zakaria, 1997). Практично вперше у ній розглядалася можливість існування систем, які формально дотримуються демократичних процедур, завдяки чому неліберальні партії приходять до влади демократичним шляхом. Тобто гарантії лібералізму відрізняються від

демократичних інститутів і демократія може бути «узурпована» знизу, коли політики реагують на народні вимоги. До того, ж з плином часу кількість таких «дефективних» демократій у світі зростатиме, що дасть підстави говорити про «неліберальну контрреволюцію» (Krastev, & Holmes, 2020, p. 6).

Останнім часом інтерес до проблематики знову зріс і дослідники почали приділяти особливу увагу як появі неліберальних демократій, так і їх падінню (Rosenbluth, & Shapiro, 2018; Huq, & Ginsburg, 2018; Svoblik, 2020; Luo, & Przeworski, 2023; Grillo, & Prato, 2023) Традиційно вважалося, що виборці можуть запобігти узурпації влади в рамках демократичної конституції. Більше того, існує природна взаємодоповнюваність між демократичними цінностями та інститутами, що взаємно їх посилює та надає стійкості (Besley, & Persson, 2019). Однак сплеск популярності популістських і неліберальних політиків, навіть у консолідованих демократіях дає підстави сумніватися у природній стійкості демократії до неліберальних атак.

Вітчизняні політологи зазвичай зосереджувалися на дослідженні спроб демократизації на колишньому пострадянському просторі та в Україні зокрема (В. І. Полохало, А. А. Фісун), тому проблематика неліберальних демократій як демократій, що досягли відносно високого рівня розвитку демократії, але згодом відмовилися від ліберальних цінностей, почала висвітлюватися лише з 2010-х років І.В. Заставою, О. О. Кокорєвим, Н. І. Кадук, О. І. Романюком та іншими.

Нині актуальність дослідження неліберальних демократій для України зумовлена тим, що їх поява у низці регіональних організацій (зокрема Євросоюзу та НАТО) утруднює отримання військової та економічної допомоги у протистоянні російській агресії та може стати серйозною перепорою на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції. До того ж, з огляду на ріст популярності крайніх партій напередодні виборів до Європарламенту, можна очікувати посилення неліберальних тенденцій в інших країнах Європи. У контексті наростання міжнародної напруги, появи ознак відродження біполярного світу: протистояння демократичних країн Заходу авторитарним режимам глобального півдня та Китаю, пошук шляхів зміцнення демократичних інститутів виходить на перше місце. Тому **метою статті** є з'ясування впливу глобального чинника на появу та зміцнення неліберальних демократій та спрогнозувати ймовірні сценарії розвитку подій.

Результати дослідження.

Перші ознаки погіршення якості демократії у світі та Європі почали фіксуватися з 2010-х років. Хоча занепокоєння щодо стану демократії та її фактичного занепаду існувало і раніше, саме з цього моменту намітилася точка перегину якості демократії в бік погіршення. Загалом, падіння не було

рівномірно драматичним і мало чіткий географічний поділ між «старою» і «ною» Європою. Згодом ситуація дещо покращилася, але пандемія та початок повномасштабного російського вторгнення в Україну різко погіршили ситуацію.

Згідно з Індексом демократії Economist Intelligence Unit, показники демократії в країнах Західної та Східної Європи на початку 2020-х років є нижчими, ніж в середині 2000-х років. Рейтинги від Freedom House також свідчать про понад десятилітнє зниження загального рівня глобальної демократії, причому показники Європи загалом погіршилися за всіма категоріями вимірювання за цей період часу.

У 2022 році вперше з 2004 року Індекс трансформації Bertelsmann Stiftung (BTI) нарахував більше авторитарних держав, ніж демократичних. Серед 137 досліджуваних країн лише 67 все ще залишаються демократіями, тоді як кількість автократій зросла до 70. Дослідники відзначають погіршення економічних та управлінських показників, зниження якості демократії. За останні десять років майже в кожній п'ятій демократичній країні спостерігається стійке зниження якості демократії. До цієї групи потрапили навіть країни, які все ще класифікувалися як стабільні демократії при консолідації в BTI 2012, включаючи Бразилію, Болгарію, Угорщину, Індію та Сербію (BTI, 2022, р. 3). Таке зниження якості демократії автори рейтингу пояснюють зосередженістю політичної еліти на забезпеченні власної політичної та економічної влади, а не на добробуті громадян.

Таке погіршення стану демократичних інститутів фіксувалося і в стабільних демократіях, тому у рамках цієї статті під неліберальною демократією розуміється відмова низки ліберальних принципів усталеними або консолідованими демократіями. З-поміж чинників, що зумовлюють таку відмову виділимо: економічний, ідеологічний, інформаційний та глобальний.

Економічний чинник відмови від певних свобод зумовлений вищою ефективністю авторитарних методів управління. Я. Моунк стверджує, що тривале незадоволення економічними показниками ліберальних демократій призвело до того, що виборці віддають перевагу більш ефективним неліберальним урядам (Foa, & Mounk, 2016; Mounk, 2018). Проте виборці також цінують індивідуальні свободи, громадянські права та верховенство права (Graham, & Svobik, 2020). Як наслідок, поширені теорії про зростання неліберальних демократій спираються на чинники, які можуть зробити свободу менш значущою, ніж економічні показники, вирішуючи компроміс виборців на користь більш ефективних, але менш ліберальних урядів.

Безпековий вимір економічних міркувань виборців є важливим для теорії появи та падіння неліберальних демократій Дж. Граттона та Б. Лі

(Gratton, & Lee, 2024). Вони виходять з того, що виборці в демократичних країнах цінують як свободу, так і безпеку. Для них є важливими фундаментальні принципи ліберальної держави: індивідуальні свободи і права, верховенство права і захист меншин. Хоча за інших рівних умов виборці віддають перевагу більш справедливому і чесному суспільству, проте досить високу цінність має і безпека: захищеність від негативних потрясінь, що загрожують їхнім економічним інтересам, фізичну безпеку та добробут. Коли ж вони опиняються у ситуації вибору між свободою і безпекою, громадяни обирають останнє, голосуючи за неліберальних політиків, які обіцяють стабільність коштом обмеження деяких прав і свобод. На руку неліберальним політикам грає і те, що ліберальні конституції накладають формальні обмеження на виконавчу владу для гарантування свободи громадян та посилення підзвітності політиків перед виборцями. Однак, на практиці керівництво держави має досить широку свободу дій, завдяки якій через маніпуляції громадською думкою вони з легкістю нівелюють основний механізм підзвітності в демократичному режимі – вибори.

Тобто, в умовах кризи громадянин голосує за неліберальних політиків, що обіцяють безпеку. Надалі неліберальному уряду завдяки маніпуляції інформацією вдається ввести виборця в оману, у результаті чого виборець може повторно обрати нелібералів навіть після подолання кризи. При цьому ймовірність виродження ліберальної демократії у неліберальну залежить від кількості обмежень для виконавчої влади, цінності свободи для виборців, а також прозорості діяльності управлінських інститутів та ЗМІ. Зокрема, надмірні обмеження на діяльність органів виконавчої влади знижують ефективність ліберальних урядів, що спонукає виборців віддати перевагу більш авторитарним політикам. Тобто, як не парадоксально, конституційні реформи, які посилюють виконавчу владу, необхідні для захисту ліберальних демократій (Howell, & Moe, 2020). Крім того, технологічні зміни, які підвищують прозорість, можуть посилити негативний ефект надмірних обмежень для уряду: чим більше негативної інформації про діяльність уряду «зливається» виборцям, тим менше конституції повинні накладати обмежень на виконавчу владу заради збереження при владі проліберальних політиків.

Ідеологічний чинник проявляється у посиленні популізму, оскільки прихід до влади популістів створює сприятливі умови до посилення авторитарних тенденцій (Mueller, 2016; Pappas, 2019), типовим прикладом чого є Веймарська республіка. Зокрема, популістські партії схильні ставити під сумнів ліберальні складові демократії: конституційний захист прав громадян та меншин, принцип поділу влади тощо (Zulianello, 2020). Це дало підстави стверджувати, що сучасна Європа перебуває в стані

боротьби між демократичним нелібералізмом і недемократичним лібералізмом. Тобто популісти прагнуть до мажоритарної демократії без ліберального захисту прав, тоді як уряди та інституції ЄС просувають ліберальну соціальну та економічну політику без відповідної демократичної згоди чи легітимності (Mudde, & Kaltwasser, 2017).

Цю ситуацію можна розглядати як «неонеліберальну демократію» (neo-illiberal democracy) або «популістський неонелібералізм» (populist neo-illiberalism), тобто форму правління, яка представляє політичний вибір громадян і водночас намагається зняти ліберальні обмеження на здійснення влади (Tucker, 2020). Вона є популістською, оскільки орієнтується насамперед на емоції, а не на раціональні міркування. Тобто причина сучасної кризи криється не у самому популізмі, а в конфлікті між популістською демократією і лібералізмом. А. Такер протиставляє популізм і лібералізм, системою стримувань і противаг якого охоплює не лише традиційний поділ влади, але й багато незалежних інститутів, таких як конституція, медіа, неурядові організації, центральні банки, міжнародні організації тощо, які допомагають стримувати політичні пристрасті. На демонтаж цих ліберальних інститутів і спрямована популістська демократія.

Ріст популізму також зумовлений і змінами в ціннісних орієнтаціях виборців. Низка авторів розглядають ерозію демократії в Європі як один із проявів ширшого процесу руйнування ліберальних цінностей. Вони наполягають на тому, що громадяни відходять від ліберального порядку денного прогресивного індивідуалізму в пошуках відчуття згуртованості, колективізму, що характерно для авторитарних ціннісних установок (Norris, & Inglehart, 2018). Деякі з найбільш відомих прихильників лібералізму визнають, що громадяни дедалі більшого значення надають локальним мережам і спільнотам, а не цінностям-універсалізму (Ignatieff, 2017).

Численні опитування останніх років засвідчили зростання підтримки авторитарних цінностей в багатьох країнах Європи. Так Світове дослідження цінностей 2016 року показало зростання кількості громадян, які віддають перевагу авторитарному уряду (Foa, & Mounck, 2017). Звіт Кембриджського університету за 2020 рік свідчить про те, що задоволеність функціонуванням демократії досягла рекордно низького рівня в більшості, хоча й не в усіх європейських країнах (Foa, Klassen, & Slade, 2020).

Однак, деякі дані ставлять під сумнів твердження про зростання незадоволення демократичними інститутами (van Ham, Thomassen, & Aarts, 2017). У Європі останнє дослідження Євробарометру щодо стану демократії засвідчило, що більшість у 19 країнах задоволені тим, як працює демократія в їхніх країнах, найбільше – у Фінляндії (88%), Данії та Ірландії (86%). Найнижчий рівень задоволеності в

Греції (29%), Словаччині (31%) та Болгарії (35%) (EU, 2023, р. 63). При цьому у визнаних неліберальних демократіях рівень незадоволеності дещо менший: в Угорщині 54%, а в Польщі – 44%, що майже близьке до середнього значення по ЄС в 42%.

Інформаційний чинник проявляється у високій вразливості демократій до маніпуляцій зі свідомістю громадян через використання інформаційно-комунікаційних технологій. Соціальні мережі значною мірою сприяли зростанню популярності ультраправих у демократіях Заходу (Moore, 2018), хоча деякі аналітики спростовують такі припущення і доводять, що соціальні мережі насправді збільшили доступ людей до різних думок (Blank, & Dubois, 2018). Хоча Європейська комісія попередила про зростаючі політичні патології, які випливають з широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій для впливу на поведінку виборців (EU, 2020). Багато автократій і неліберальних демократій сучасності утримують владу за допомогою тонкого контролю над інформацією, а не за допомогою насильницьких репресій проти опозиції, що дає підстави називати їх «інформаційними автократіями» (Guriev, & Treisman, 2019). Нині особливу небезпеку становить використання можливостей штучного інтелекту для поширення неправдивої інформації, особливо у ході виборчої кампанії.

Висновки.

Вплив розглянутих вище економічного, ідеологічного, інформаційного чинника відносно добре досліджений у літературі. Однак, на нашу думку, у найближчій перспективі вони будуть посилюватися під впливом глобального чинника.

Найбільш яскравим його проявом став негативний вплив глобальної пандемії на ліберальну політику практично у всіх країнах світу. Для боротьби з коронавірусом всі країни обмежили фундаментальні демократичні права. Хоча і значно меншою мірою, ніж спочатку побоювалися, заходи, спрямовані на обмеження поширення коронавірусу (заборона публічних зібрань, контроль за інформацією, наділення органів виконавчої влади надзвичайними повноваженнями) в деяких випадках надали неліберальним демократіям та автократіям привід для подальшого згорання громадянських свобод і концентрації влади в уряді. Так в ЄС для боротьби з пандемією та вирішення надзвичайної ситуації у сфері охорони здоров'я, європейські уряди взяли на себе надзвичайні виконавчі повноваження, які обмежували демократичні свободи. Уряди 13 держав оголосили той чи інший вид надзвичайного стану, тоді як інші діяли на основі більш конкретного законодавства. 11 країн ЄС відклали вибори. В інших країнах вплив був менш драматичним, оскільки протипандемічні заходи зазвичай мали чітко визначені часові рамки, не виходили за рамки конституційних параметрів, підлягали перегляду та підтримувалися опозиційними

партіями. Водночас, емпіричне дослідження зафіксувало, що більш міцні демократії значно повільніше обмежували індивідуальні свободи, щоб зупинити поширення пандемії COVID-19 (Cheibub, Hong, & Przeworski, 2020).

Раніше глобальний чинник проявлявся у відсутності жорсткої реакції на порушення авторитарними режимами основоположних норм міжнародного права, що мало місце у 2008 році після нападу Росії на Грузію, у 2014 – після анексії Росією АР Крим та тимчасової окупації східних територій України. Повномасштабне вторгнення РФ

в Україну 24 лютого 2022 року поки що сприяє і в найближчому майбутньому сприятиме зміцненню та появі нових неліберальних демократій. Затягування воєнних дій означатиме відсутність справедливого покарання за порушення норм міжнародного права; сповільнення темпів економічного розвитку або погіршення економічної ситуації, що сприятиме росту популярності популістів та неліберальних політиків; поглиблення розколу між демократичними та авторитарними країнами на міжнародній арені, формування двох антагоністичних полюсів світової політики.

REFERENCES

- Besley, T., & Persson, T. (2019). Democratic Values and Institutions. *American Economic Review: Insights*, 1, 59-76.
- Blank, G., & Dubois, E. (2018). *The myth of the echo chamber*. Oxford Internet Institute.
- BTI 2022. (2022). Trend toward authoritarian governance continues. *Executive Summary*. Retrieved from https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/global/BTI_2022_Gobal_Findings_Executive_Summary.pdf
- Cheibub, J. A., Hong, J. Y. J., & Przeworski, A. (2020). *Rights and Deaths Government Reactions to the Pandemic*. SSRN Working Paper 3645410.
- EU. (2020). *Technology and democracy: Understanding the influence of online technologies on political behaviour and decision-making*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- EU. (2023). *EP Spring 2023 Survey: Democracy in action - One year before the European elections*. Retrieved from <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3093>
- Foa, R. S., & Mounck, Y. (2016). The Danger of Deconsolidation: The Democratic Disconnect. *Journal of Democracy*, 27, 5-17.
- Foa, R., & Mounck, Y. (2017). The signs of deconsolidation. *Journal of Democracy*, 28(1), 5-16.
- Foa, R., Klassen, A., Slade, M., Rand, A., & Williams, R. (2020). *The Global Satisfaction with Democracy Report 2020*. Cambridge: Centre for the Future of Democracy.
- Gratton, G., & Lee, B. E. (2024). Liberty, Security, and Accountability: The Rise and Fall of Illiberal Democracies. *The Review of Economic Studies*, 9(1), 340-371. <https://doi.org/10.1093/restud/rdad030>
- Grillo, E., & Prato, C. (2023). Reference Points and Democratic Backsliding. *American Journal of Political Science*, 67, 71-88.
- Guriev, S., & Treisman, D. (2019). Informational Autocrats. *Journal of Economic Perspectives*, 33, 100-127.
- Holmes, S., & Krastev, I. (2020). *The Light That Failed: Why the West Is Losing the Fight for Democracy*. N.Y.: Pegasus Books.
- Howell, W. G., & Moe, T. M. (2020). *Presidents, Populism, and the Crisis of Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Huq, A., & Ginsburg, T. (2018). How to Lose a Constitutional Democracy. *UCLA Law Review*, 65, 78.
- Ignatieff, M. (2017). *The Ordinary Virtues: Moral Order in a Divided World*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Luo, Z., & Przeworski, A. (2023). Democracy and Its Vulnerabilities: Dynamics of Democratic Backsliding. *Quarterly Journal of Political Science*, 18, 105-130.
- Moore, M. (2018). *Democracy Hacked*. London: Oneworld.
- Mounck, Y. (2018). *The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mudde, C., & Kaltwasser, R. C. (2017). *Populism: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Mueller, J. W. (2016). *What is Populism?* Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Norris, P., & Inglehart R. (2018). *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and the Rise of Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pappas, T. (2019). Populists in power. *Journal of Democracy*, 30(2), 70-84.
- Svolik, M. W. (2020). When Polarization Trumps Civic Virtue: Partisan Conflict and the Subversion of Democracy by Incumbents. *Quarterly Journal of Political Science*, 15, 3-31.
- Tucker, A. (2020). *Democracy against liberalism: its rise and fall*. Cambridge: Polity Press.
- van Ham C., Thomassen, J., Aarts, K., & Andeweg R. (2017). *Myth and Reality of the Legitimacy Crisis: Explaining Trends and Cross-National Differences in Established Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Zakaria, F. (1997). The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), 22-43.
- Zulianello, M. (2020). Varieties of populist parties and party systems in Europe: From state-of-the-art to the application of a novel classification scheme to 66 parties in 33 countries. *Government and Opposition*, 55(2), 327-47.

Strategic Development of Ukraine: the Factor of Higher Education During the Full-Scale Russian Invasion

UDC: 351:378

DOI: <https://doi.org/10.15421/172416>**Semenkova Maryna**Ph.D., <http://orcid.org/0000-0002-4143-5671>, 7104285@ukr.net*National Defence University of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The **relevance** of the article is determined, on the one hand, by the importance of higher education for the sustainable development of the country and, on the other hand, by the new challenges to the functioning of higher education institutions in connection with the full-scale invasion of the Russian Federation in Ukraine. At the same time, the article focuses on the special importance of higher education for gaining technological advantage during the war, as well as for the post-war reconstruction of the country and for deterring potential aggression in the future.

The **purpose** of the article is to find out how the peculiarities of the higher education in Ukraine, in particular the prevailing use of distance learning, influence the long-term development of the state.

The obtained scientific **results** indicate that higher educational institutions resort to distance learning not only and not so much for reasons of safety for teachers and students, but due to the fact that distance learning requires less, compared to classroom, material and organizational resources. The author also substantiates that the consequences of the excessive use of distance learning in Ukraine after the full-scale invasion have their own peculiarities. In particular, it acts as an additional stimulating factor for the migration of Ukrainian students and school graduates to study abroad. In addition, the abuse of distance learning negatively affects the psychological state of the participants of educational process in higher education institutions and limits the opportunities for social cohesion of young people and national resilience during the war. The article also provides examples of situational techniques for organizing classroom lessons in higher educational institutions in the conditions that take place in Ukraine today.

Keywords: higher education, higher education institutions, distance learning, full-scale invasion, education-related migration abroad

Стратегічний розвиток України: фактор вищої освіти під час повномасштабного вторгнення РФ

Семенкова Марина*Національний університет оборони України (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність статті визначається, з одного боку, значенням вищої освіти для сталого розвитку країни і, з іншого боку, появою у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ в Україну нових викликів функціонуванню вищих навчальних закладів. При цьому в статті акцентується увага на особливій значущості вищої освіти для отримання технологічної переваги під час війни, а також для повоєнного відновлення країни і для стримування потенційної агресії в майбутньому.

Метою статті є встановити яким чином особливості організації вищої освіти в Україні, зокрема переважне застосування дистанційного навчання, впливають на довготерміновий розвиток країни.

Отримані наукові **результати** свідчать про те, що вищі навчальні заклади країни після повномасштабного вторгнення вдаються до дистанційного навчання не тільки і не стільки з міркувань безпеки для учасників навчального процесу, скільки у зв'язку з тим, що дистанційне навчання вимагає менших, порівняно із аудиторним, матеріальних і організаційних ресурсів. Авторкою обгрунтовано і те, що наслідки надмірного застосування дистанційного навчання в Україні після повномасштабного вторгнення мають свої особливості. Зокрема воно виступає додатковим стимулюючим фактором для міграції українських студентів і абітурієнтів на навчання за кордон. Крім того, зловживання дистанційним навчанням негативно впливає на психологічний стан учасників навчального процесу в вищих навчальних закладах і обмежує можливості для соціальної згуртованості молоді і національної стійкості під час війни. В статті також наводяться приклади ситуативних прийомів по організації аудиторних занять в вищих навчальних закладах в умовах, що склалися в Україні на сьогодні.

Ключові слова: вища освіта, вищі навчальні заклади, дистанційне навчання, повномасштабне вторгнення, освітня міграція за кордон

Стаття надійшла / Article arrived: 26.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Питання організації вищої освіти в будь-якій країні є питанням стратегічним, адже вона визначає траєкторію розвитку держави в середньостроковій і довгостроковій перспективах. Для України, яка зазнає на собі наслідки повномасштабного вторгнення РФ, те, як організована і функціонує вища освіта в період війни, набуває додаткової актуальності. Зокрема, про це свідчить навіть зазначена головнокомандувачем потреба в технологічному ривку для подолання позиційного характеру війни, а саме в розвитку та нарощуванні спроможностей української оборонної промисловості, створенні і розвитку в Україні асиметричного арсеналу озброєння та військової техніки (Zaluzhnyi, 2023). Для досягнення технологічного прориву очевидною є необхідність в наявності в Україні достатньої кількості висококваліфікованих фахівців технічних і інженерних спеціальностей. І це лише одна із сфер, яка потребує підготовки спеціалістів.

Після війни постануть питання відновлення і інтенсифікації роботи української економіки, масштабного будівництва як промислових, так і житлових об'єктів, впровадження передових виробничих технологій, створення потужного оборонно-промислового комплексу, лікування і реабілітації співвітчизників, які зазнали фізичних і психічних травм у зв'язку із війною, тощо, що вимагатиме значної кількості добре підготовлених спеціалістів природничих наук. Не менш серйозне значення має бути приділене і підготовці спеціалістів гуманітарної сфери, зокрема суспільно-політичних наук, які були б в змозі правильно оцінити існуючі і потенційні виклики і загрози в сфері безпеки, виявити точки уразливості, забезпечити безпечне функціонування країни в складних геополітичних умовах сучасного світу.

На жаль, останніх майже чотири роки здобуття вищої освіти відбувається переважно в дистанційному форматі, що негативно впливає на якість підготовки спеціалістів. Отже, маємо вже принаймні одне покоління студентів, які були фактично позбавлені можливості реалізувати право на якісну вищу освіту. Наслідки цього відчуватимуть як самі здобувачі освіти, так і держава. Ситуацію ускладнює і масовий виїзд абітурієнтів і студентів на навчання за кордон, масштаби якого ще більше зросли після початку повномасштабного вторгнення. Слід зазначити, що виїзд на навчання за кордон в переважній більшості випадків відбувається з метою залишитись для постійного проживання в іншій країні.

Все це відбувається в той саме час, коли технологічний аспект є вирішальним для успішного функціонування багатьох сфер сучасного суспільства, включаючи воєнну. Саме науково-технічний прогрес, двигуном якого є якісна вища освіта, стимулює розвиток економіки в цілому і збільшення воєнно-

економічного потенціалу зокрема, адже створює більш досконалі і ефективні засоби збройної боротьби, які можуть бути застосовані не тільки для відсічі агресії, але і для її стримування.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

За період з початку повномасштабного вторгнення з'явилися як узагальнюючі публікації, які аналізують широке коло питань функціонування закладів вищої освіти в умовах воєнного стану (Крем'як, 2023; Горбатюк, & Поліщук, 2023; Шкарлет, 2022), так і публікації, що фокусуються на окремих проблемах, зокрема на проблемах організації дистанційного навчання під час війни (Крамаренко, Корнішева, & Сілютіна, 2022; Мельник, 2023; Мондич, 2022; Юрій, Богута, & Нагорняк, 2022). Втім зазначається брак порівняльних досліджень аудиторного і дистанційного форматів навчання під час війни, що зумовлено вкрай обмеженим досвідом аудиторного навчання в Україні в цей період. Навіть автори публікацій, які обґрунтовують необхідність відновлення очного навчання і ставлять за мету розкриття особливостей очної форми навчання під час війни, зазначають що аудиторне навчання під час війни вже не може бути таким як у довоєнні часи. Загалом же науковці, визнаючи переваги очного навчання, акцентують увагу на оптимальності дистанційної форми, підкреслюючи фактор фізичної безпеки учасників навчального процесу, а також продовжуючи розглядати онлайн освіту в контексті розбудови інформаційного суспільства, і наголошують на необхідності подальшого розвитку цифрових компетенцій як у здобувачів, так і у викладачів. Втім, питання адекватності вжиття такого заходу, як дистанційне навчання, рівню потенційної небезпеки не були авторкою виявлені в наукових роботах взагалі. Також авторка не зустріла наукових робіт, які б аналізували функціонування системи вищої освіти в умовах нового етапу війни з точки зору довгострокової стратегії розвитку країни.

Метою дослідження є виявити якою мірою особливості організації системи вищої освіти в Україні під час збройного протистояння з РФ опосередковано впливають на стратегічний розвиток країни. Під цими особливостями розуміються такі, що роблять процес набуття вищої освіти відмінним від того, який існує за кордоном і від того, який існував в Україні до початку повномасштабного вторгнення – а саме: переважно дистанційна форма навчання і занижені вимоги до студентів і до викладачів.

Результати дослідження.

Україна традиційно відрізнялась високим рівнем розвитку освіти і науки. На жаль, тривала деіндустріалізація і зменшення державних видатків на наукову і освітню діяльність призвели до скорочення мережі освітніх установ і до зменшення обсягів функціонування тих, що ще залишились працювати. Великих масштабів набула освітня міграція українців

за кордон. Однак, навіть в цих умовах освітня галузь України продовжувала розвиватись як завдяки диверсифікації джерел фінансування, так і завдяки існуванню в Україні великої кількості талановитих і сумлінних освітян, навчаючих молоді покоління громадян.

Втім, освітня сфера України зазнала нових потрясінь. Як і в багатьох країнах світу, у зв'язку з введенням обмежень з метою попередження розповсюдження коронавірусної хвороби в Україні відбувся масовий перехід освітніх установ на дистанційну форму навчання. З одного боку, дистанційне навчання стало тим інструментом, який дозволив забезпечувати проведення навчального процесу в умовах суворих обмежень соціальних контактів і не призупиняти його. З іншого боку, практика його застосування показала його доцільність виключно лише як допоміжного інструменту або інструменту тимчасового. Відповідно, освітні установи в усіх країнах, де у зв'язку з пандемічними обмеженнями відбувся перехід на дистанційну форму навчання, намагалися повернутись до навчання в аудиторіях як тільки обмеження були послаблені. Так, станом на початок 2022 країни світу вже поступово повертались із віртуальних класів в класи реальні.

На жаль, повномасштабне вторгнення РФ в Україну, яке розпочалось 24 лютого 2022 року, не тільки не надало можливості перевести цивільні освітні установи на аудиторне навчання, але взагалі призвело до припинення їхньої діяльності на невизначений на той момент термін. Майже всі заклади освіти, в тому числі вищої, не працювали щонайменше до 1 квітня 2022 року. Починаючи з цієї дати адміністрації навчальних закладів почали поступово відновлювати навчальний процес, здебільшого в формі дистанційного навчання. Слід, однак, зазначити, що незважаючи на більш ніж місячну перерву в навчанні багато навчальних закладів, зокрема установ вищої освіти, завершили навчальний рік у звичайний термін.

З початком повномасштабного вторгнення освітні установи зіткнулись з додатковими викликами стосовно організації аудиторного освітнього процесу, а саме з необхідністю забезпечення безпеки його учасників. Однак, крок за кроком, деякі освітні установи почали поступово відновлювати саме навчання в аудиторному режимі з дотриманням заходів безпеки. Отже навіть в умовах війни низка навчальних закладів доклали максимальних зусиль для якомога більш якісної організації навчального процесу. Вони обладнували цокольні поверхи, укриття і бомбосховища, а за умов їх відсутності організували транспортування учасників навчального процесу до тих будівель і приміщень, які цими укриттями були обладнані. Зазвичай, площа цих укриттів не була достатньою для того, щоб розмістити всіх учнів і студентів, тому адміністрації навчальних

закладів формували графіки занять таким чином, щоб класи або навчальні групи мали можливість хоч і по черзі, але займатись в аудиторному режимі.

Тут слід зазначити, що не всі коледжі і університети забезпечили можливість хоча б принаймні змішаного навчання. Очевидно, що для певної кількості установ вищої освіти, особливо для щойно переміщених із тимчасово окупованих територій або з територій, де проходили інтенсивні бойові дії, організувати аудиторне навчання було вкрай складним завданням. Вони часто не мали необхідних для цього приміщень, а їх професорсько-викладацький склад і студенти знаходились в різних регіонах України або за кордоном. Таким чином, дистанційне навчання виявилось єдиною можливістю для них продовжувати навчальний процес.

В той же час слід констатувати і той факт, що серед навчальних закладів і досі є такі, що мають укриття і навіть бомбосховища як в самих навчальних корпусах, так і в гуртожитках, але не поспішають переходити на навчання, в якому хоча б половина занять здійснювалась в аудиторному режимі. Як не дивно, серед вищих навчальних закладів, які так і не запровадили принаймні змішану форму навчання, або запровадили її в мінімально можливому обсязі, є і провідні національні виші країни, які знаходяться на найвищих щаблях рейтингу вишів. Слід зазначити і те, що вони не повертались до аудиторного навчального процесу і в ті періоди пандемії, коли послаблювались протиепідемічні обмеження і низка вищих навчальних закладів України поверталась до роботи в навчальних аудиторіях.

Складно визначити, що саме є причиною того, що і досі є такі навчальні заклади, які за наявності в них необхідних ресурсів і захищених приміщень не запровадили аудиторне навчання – турбота про безпеку і комфорт учасників навчального процесу чи небажання вирішувати всі проблемні господарські і адміністративні питання, пов'язані з організацією навчального процесу в аудиторіях.

Наприклад, після того, як 2 квітня українські війська відновили контроль над Київською областю, місто Київ дуже швидко повернулось до свого нормального функціонування. Була повністю відновлена робота транспорту, закладів торгівлі, підприємств, організацій. Система протиповітряної оборони працювала достатньо ефективно, забезпечуючи і раннє сповіщення про повітряну загрозу і відбиття ворожих атак у повітрі. Тим не менш, низка вищих навчальних закладів столиці так і не відновила аудиторне навчання, навіть у змішаній формі, продовжуючи навчальний процес в дистанційному форматі.

Отже, вищі навчальні заклади згідно організації ними навчального процесу можуть бути умовно розділені на наступні категорії, згідно того, чи вони:

- організували аудиторний навчальний процес, принаймні в змішаній формі;

- об'єктивно не мали можливості розпочати і налагодити аудиторне навчання у зв'язку з відсутністю приміщень і необхідних ресурсів – в основному, це переміщені із зони бойових дій освітні установи;

- мали можливість, приміщення і ресурси для організації дистанційного навчання, але аудиторний навчальний процес в яких так і не був організований.

На нашу думку, період дистанційного навчання, який розпочався ще в березні 2020 року і який в деяких закладах продовжувався аж до початку повномасштабного вторгнення, продемонстрував керівництву вищих навчальних закладів наскільки таке навчання є зручним і вигідним з точки зору ресурсів і адміністрування. В цей період університети були позбавлені необхідності витратити ресурси у вигляді матеріальних коштів, а також необхідності виконувати великий обсяг робіт, пов'язаних із вирішенням господарських, адміністративних і організаційних питань. Неможливість відвідувати студентами заняття в університеті означає для його керівництва відсутність необхідності утримувати гуртожитки, їдальні, спортзали, тощо, дозволяє економити на комунальних послугах. Зникає необхідність в проведенні виховної роботи із студентами, різноманітних заходів тощо. Отже, повернення до аудиторної форми роботи значило б для керівництва вишів повернення до необхідності вирішення всіх вищезазначених проблем, до яких ще мала б додатись необхідність забезпечувати безпечні умови навчання в умовах зовнішньої збройної агресії.

В даній роботі не передбачається аналіз наслідків освітнього процесу, який проводиться лише в онлайн-форматі – вони добре проявились під час пандемії коронавірусної хвороби і їх аналізу було присвячено чимало наукових публікацій. Натомість ми розглянемо специфічні аспекти і наслідки, які характерні суто для дистанційного навчання в країні, охопленою війною, зокрема - міграція учасників навчального процесу за кордон, зменшення ступеня соціальної згуртованості, погіршення психологічного стану здобувачів освіти.

Звісно, інтенсивна освітня міграція за кордон учасників міграційного процесу не є новим явищем. При цьому рівень освітньої еміграції різко збільшився після анексії РФ Криму і після окупації нею окремих регіонів Донецької і Луганської областей. Формально їх вищі навчальні заклади опинились під тимчасовим контролем РФ, а працівники і студенти, які залишились на тимчасово окупованій території, змушені були отримати російські паспорти для продовження освітньої діяльності і навчання. Ще однією подією, яка стимулювала інтенсифікацію освітньої міграції Українців за кордон, стало введення в 2017 році режиму безвізового в'їзду до країн ЄС.

Однак слід вказати на зміну основних причин освітньої міграції за кордон після початку

повномасштабного вторгнення. До 24 лютого 2022 року навчання українців в європейських вищих навчальних закладах розглядалось ними в якості першого кроку до наступної успішної інтеграції до місцевої спільноти з отриманням хорошої роботи завдяки диплому, виданому на території Європи. Рівень освіти як такий взагалі не виступав в якості вагомого фактору, адже він в Україні був вельми високим (Семенкова, 2019). Після початку повномасштабного вторгнення, принаймні в перші його дні, на перший план для тих, хто виїжджав за кордон, вийшло питання забезпечення безпеки, в першу чергу для дітей. Згодом з'явилося і почуття невизначеності майбутнього навіть для тих, хто знаходився у відносно безпечних місцях проживання, у зв'язку з чим вони також прийняли рішення про виїзд. Власне серед мігрантів були і ті, хто хотів би емігрувати і раніше, але не наважувались на це за відсутністю необхідних ресурсів для переїзду і виїхали після того, як європейськими країнами було запроваджено широкий спектр підтримки для українських біженців.

Але слід виділити ще одну причину освітньої міграції за кордон. При тому, що існує певна кількість студентів, які в цілому задоволені можливістю навчання дистанційно, є і такі студенти, які орієнтовані на отримання освіти високої якості і для яких є задоволенням сам процес навчання. В свою чергу висока якість навчального процесу і повне занурення у майбутню професію чітко асоціюється в свідомості людей із освітою в стінах навчального закладу. Отже, в тому випадку якщо національні вищі не можуть надати таким студентам можливість аудиторної освіти, такі студенти будуть намагатися шукати цю можливість за кордоном. Ще одним аспектом впливу дистанційного навчання під час війни на освітню міграцію стало зниження вимог до результатів навчання. Спочатку було дійсно складно для багатьох студентів і викладачів отримувати доступ до Інтернету в укриттях і в бомбосховищах або у віддалених селищах, де багато українців переховувалися від війни. Іноді викладачі не мали технічної можливості проводити заняття навіть онлайн, вони змушені були записувати свої лекції і викладати їх на навчальні платформи або взагалі лише надсилати студентам матеріали чи навіть лише посилення на матеріали виключно для самостійної підготовки.

Варто зазначити, що такі інтелектуальні і сумлінні студенти стимулюють розвиток конкретних університетів; їх високі навчальні досягнення і подальші професійні успіхи стають своєрідною рекламою як конкретного університету, так і національної системи освіти в цілому. З початком повномасштабного російського вторгнення університети різних країн, зокрема Канади, США, Німеччини, Польщі, Чехії, Італії тощо інтенсифікували

кампанії по залученню молоді з України, перш за все здатної для успішного навчання, надаючи їм розмаїття переваг у вигляді знижок, а іноді і повного покриття витрат на навчання, безкоштовне житло, безкоштовні мовні курси, психологічну підтримку і виплату стипендій (Куди вступати, 2023).

До речі, ті самі заходи запроваджені і рф, але в ще більших масштабах. Зокрема, було прийнято спеціальну постанову з метою інтенсифікації процесу вступу українських студентів з тимчасово окупованих територій до закладів вищої освіти російської федерації (Об утверждении, 2022). Слід зазначити, що фактор проєкції м'якої сили через систему вищої освіти активно використовується рф вже багато років поспіль (Торкунов, 2012). Наразі ця стратегія знову на порядку денному (Who does, 2023).

Крім того, заклади освіти, як українські, так і закордонні зацікавлені не тільки в талановитих і працьовитих студентах, але і в тих студентах, що готові платити за навчання. Батьки дітей, які прийняли рішення оплачувати навчання дітей, з більшою вірогідністю оберуть ті навчальні заклади, які забезпечуватимуть навчання в аудиторному форматі, отже вони також розглядатимуть варіант навчання їх дітей саме за кордоном. Важливим для багатьох студентів є також і можливість відчуття "студентське життя", що неможливо зробити в онлайн-режимі. Це абсолютно природня потреба для молодих людей, тож вони будуть намагатись шукати можливість її задовольнити за кордоном, якщо можливість зробити це в своїй країні буде відсутня.

Дізнатися кількість студентів, які збираються вступати до закордонних вищих навчальних закладів або вже розпочали навчання за кордоном, не так просто. Існують відносно достовірні дані – понад 506 тисяч осіб – щодо кількості українських школярів за кордоном. Але на відміну від учнів, кількість яких контролюється і оцінюється школами, місцезнаходження студентів відслідковується не так прискіпливо. Єдиною дійсно точною цифрою є кількість абітурієнтів, які зареєструвалися для складання Національного Мультипредметного Тесту за кордоном – 23250 осіб, що становить 8% від усіх зареєстрованих на іспит (281198) (НМТ-2023, 2023). Однак ця цифра не демонструє кількість абітурієнтів, які мають намір вступити до закордонного ВНЗ. Здебільшого він показує кількість або відсоток людей, готових подати документи на заочне навчання в українському університеті чи коледжі. При цьому вони зможуть навчатись і в місцевих навчальних закладах.

Для того, щоб з'явилась основна вимога для припинення еміграції українців за кордон і повернення тих, хто вже виїхав, а саме – безпека проживання, Збройними Силами України робиться все, що від них залежить. Однак, що ж стосовно студентів і потенційних студентів, то серед причин

їх виїзду на навчання за кордон є і такі, що можуть бути принаймні частково усунені самими освітянами і структурами державного управління в сфері освіти.

Існують і інші аспекти, які характерні суто для дистанційного навчання в країні, охопленою війною, і які мають братися до уваги особами, що приймають рішення в сфері організації освіти як на державному рівні, так і на рівні окремих навчальних закладів.

В стресових умовах війни можливість студентів комунікувати і соціалізуватись набуває особливого значення. Залишаючись вдома, молодь знаходиться під психологічним впливом, спричиненим війною, і занепокоєна невизначеністю свого майбутнього. Натомість, у випадку, якщо вони відвідують навчальні заклади, маючи можливість спілкуватись з товаришами і викладачами, брати участь в позакласних заходах, вони не тільки розвивають необхідні м'які навички, але і покращують свій психологічний стан. Для воюючої країни це набуває додаткової актуальності, адже посилює соціальну згуртованість населення, його долученість до протидії ворогу в тій чи іншій спосіб і, відповідно, стає одним із компонентів національної стійкості.

Що до питання забезпечення фізичної безпеки учасників навчального процесу, чим часто пояснюють небажання відновлювати аудиторне навчання, то студенти, які знаходяться в навчальних закладах, зазвичай перебувають в більшій безпеці ніж ті, що знаходяться вдома. В випадку оголошення повітряної тривоги під час занять викладачі і студенти, які знаходяться в навчальних аудиторіях, обов'язково пересуваються до укриття, в той час як ті, що перебувають вдома, в переважній більшості випадків залишаються на своїх місцях і в укриття не слідуєть. Враховуючи цей факт, не можна з впевненістю пояснювати перебування студентів на дистанційній формі навчання виключно турботою адміністрації вишів про безпеку учасників навчального процесу.

Зловживання онлайн-навчанням під час війни є прикладом того, як технології використовуються для ситуативного вирішення короткострокових проблем, уникаючи вирішення складних питань, пов'язаних з організацією традиційного навчального процесу в аудиторіях. Водночас, це може призвести і фактично призведе до погіршення самого освітнього процесу, погіршення навчальних досягнень, еміграції студентів та викладачів за кордон. У свою чергу, все вищезазначене може призвести до уповільнення наукового, промислового та економічного розвитку країни.

Навіть у нинішніх умовах можна організувати аудиторні заняття, насамперед у тих областях України, які не постраждали від бойових дій на тому рівні, який би унеможлилював навчальний процес у класі. Наприклад, у той час як одні викладачі проводять заняття в класах для студентів, які можуть

відвідувати навчальний заклад, інші можуть робити це он-лайн з тими, хто не може дістатися навчального закладу. Навчальним частинам університетів достатньо лише переглянути свою навчальну програму та розклад і за необхідності реорганізувати деякі групи. Для студентів із-за кордону можуть бути організовані короткострокові сесії. Багато студентів, які проживають зараз за кордоном, час від часу відвідують Україну. Отже, може бути встановлений конкретний період для того, щоб вони приходили і відвідували заняття в навчальних аудиторіях українських університетів.

Крім того, нові засоби комунікації дають можливість педагогічним працівникам проводити урок у класі та одночасно транслювати його через Інтернет студентам, які під'єдналися до заняття дистанційно. Віртуально присутні студенти можуть брати участь у дискусіях, семінарах, круглих столах тощо. Отже, це лише деякі інструменти які дозволяють навчальним закладам одночасно і відповідати вимогам безпеки, і надавати освітні послуги на більш високому рівні.

Висновки.

Новий етап війни, який розпочався 22 лютого 2022 року, погіршив ситуацію в національній системі вищої освіти, збільшивши масштаби еміграції абітурієнтів, студентів та викладачів за кордон. Це також ускладнило повернення вищих навчальних закладів до навчання в аудиторіях.

Під час бойових дій зруйновано багато будівель закладів освіти і потенційно майже кожен заклад зараз перебуває під постійною загрозою обстрілів. Проте, навіть у таких складних умовах освітня сфера України продовжує функціонувати і забезпечуватись

необхідними ресурсами. Держава створила додаткові можливості для абітурієнтів та студентів з тимчасово окупованих та постраждалих від війни регіонів – більшість із них були зараховані або переведені на бюджетні освітні програми. Водночас, низка вищих навчальних закладів обрали найпростіший та найлегший спосіб організації навчального процесу під час війни та продовжили навчати студентів дистанційно навіть тоді, коли вони мали можливість організувати уроки в аудиторіях, принаймні у формі змішаного навчання.

Однак у довгостроковій перспективі дистанційне навчання, яке продовжує залишатися основним, а подекуди і єдиним способом навчання в деяких закладах, знижує об'єктивний рівень навчальних досягнень студентів, погіршує конкурентні переваги українських університетів у світі. Більше того, це є додатковим фактором для еміграції української молоді за кордон. Варто зазначити, що існує ще один наслідок он-лайн навчання, який є особливо важливим в контексті посилення національної стійкості суспільства під час війни. Неможливість учасників навчального процесу зустрічатися в аудиторіях впливає на соціальну згуртованість цієї групи українського суспільства. Очевидно, що повноцінне відновлення навчального процесу у вищих навчальних закладах стане можливим лише із закінченням воєнних дій. Тим не менш, вже зараз існують можливості для покращення організації навчального процесу в вишах, які повною мірою не використовуються, найважливішою з яких є введення аудиторного навчання або відчутне збільшення його частки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Горбатьок, С. В., & Поліщук, С. В. (2023). Особливості функціонування закладів вищої освіти під час війни: очна та дистанційна форми освіти, їх ключові переваги та недоліки. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*, 1, 5-13.
- Крамаренко, І., Корнішева, Т., & Сілютіна І. (2022). Адаптація дистанційного навчання у вищій школі до умов воєнного стану. *Перспективи та інновації науки*, 4(9), 193-205.
- Кремінь, В. Г. (Ред.). (2023). *Вища освіта України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення: виклики і відповіді*. (Науково-аналітична доповідь). Київ.
- Куди вступати у Європі? Безкоштовне навчання для українців доступне у Чехії, Естонії, Литві, Німеччині та інших країнах. (2022). Відновлено з <https://vikna.tv/styl-zhyttya/z-zhytlom-ta-stypendiyamy-yaki-yevropejski-universytety-prujmayut-ukrayincziv-pid-chas-vijny/>
- Мельник, А. (2023). Дистанційне навчання в умовах воєнного стану. *Actual Problems in the System of Education General Secondary Education Institution – Pre-University Training – Higher Education Institution*, 3, 444-457.
- Мондич, О. (2022). Виклики сьогодення – змішане та онлайн навчання у вищій школі. Вища освіта у міждисциплінарному вимірі: від традицій до інновацій. *Збірник наукових праць за матеріалами II Міжвузівської науково-практичної конференції*, 56-60.
- НМТ-2023: підбито підсумки основного періоду реєстрації. (2022). Відновлено з <https://kyivtest.org.ua/2023/05/19/>
- Об утверждении особенностей приема на обучение по образовательным программам высшего образования, имеющим государственную аккредитацию, программам подготовки научных и научно-педагогических кадров в аспирантуре (адъюнктуре) в 2022 году. (2022, Березень 21). *Постановление правительства рф*. Відновлено з <http://base.garant.ru/403804968/>
- Семенкова, М. А. (2019). Освітня міграція українців за кордон і трансформація горизонтальної нерівності. *Актуальні проблеми зовнішньої політики України: Матеріали XIII Міжнародної науково-технічної конференції студентів та молодих вчених*. Чернівці.

- Торкунов, А. (2012). Образование как инструмент «мягкой силы» во внешней политике России. «Вестник МГИМО – университета», 4, 85-93.
- Шкарлет, С. (Ред.). (2022). *Освіта України в умовах воєнного стану*. (Інформаційно-аналітичний збірник). Київ.
- Юрій, Р., Богута, В., & Нагорняк, С. (2022). Ефективність дистанційної освіти в умовах війни. *Перспективи та інновації науки*, 8(13), 338-345.
- Why does the Russian Federation lure foreign students to the occupied territories? RG investigation*. (2023). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=tU7f6FYQwIg>
- Zaluzhnyi, V. (2023, November 1). Modern positional warfare and how to win in it. *The Economist*.

REFERENCES

- Horbatiuk, S. V., & Polishchuk, S. V. (2023). Peculiarities of the functioning of higher education institutions during the war: face-to-face and distance forms of education, their key advantages and disadvantages. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*, 1, 5-13.
- Kramarenko, I., Kornisheva, T., & Silyutina I. (2022). Adaptation of distance learning in higher education to the conditions of martial law. *Perspectives and innovations of science*, 4(9), 193-205.
- Kremin, V. G. (Ed.). (2023). *Higher education of Ukraine in the conditions of martial law and post-war recovery: challenges and answers*. (Scientific and analytical report). Kyiv.
- Melnyk, A. (2023). Distance learning under martial law. *Actual Problems in the System of Education General Secondary Education Institution - Pre-University Training - Higher Education Institution*, 3, 444-457.
- Mondych, O. (2022). Today's challenges are blended and online learning in higher education. Higher education in an interdisciplinary dimension: from traditions to innovations. *Collection of scientific papers based on the materials of the II Interuniversity Scientific and Practical Conference*, 56-60.
- NMT-2023: summary of the main registration period*. (2022). Retrieved from <https://kyivtest.org.ua/2023/05/19/>
- On approval of the specifics of admission to educational programs of higher education that have state accreditation, programs for training scientific and scientific-pedagogical personnel in graduate school (adjunct) in 2022. (2022, March 21). *Decree of the government of the RF*. Updated from <http://base.garant.ru/403804968/>
- Scarlett, S. (Ed.). (2022). *Education of Ukraine under martial law*. (Informational and analytical collection). Kyiv.
- Semenkova, M. A. (2019). Educational migration of Ukrainians abroad and transformation of horizontal inequality. *Actual problems of Ukraine's foreign policy: Materials of the 13th International Scientific and Technical Conference of Students and Young Scientists*. Chernivtsi
- Torkunov, A. (2012). Education as a tool of “soft power” in Russian foreign policy. *Bulletin of MGIMO University*, 4, 85-93.
- Where to enroll in Europe? Free education for Ukrainians is available in the Czech Republic, Estonia, Lithuania, Germany and other countries*. (2022). Retrieved from <https://vikna.tv/styl-zhyttya/z-zhytlom-ta-stypendiyamy-yaki-yevropejski-universytety-pryjmayut-ukrayincziv-pid-chas-vijny/>
- Why does the Russian Federation lure foreign students to the occupied territories? RG investigation*. (2023). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=tU7f6FYQwIg>
- Yuriy, R., Boguta, V., & Nagornyak, S. (2022). Effectiveness of distance education in war conditions. *Perspectives and innovations of science*, 8(13), 338-345.
- Zaluzhnyi, V. (2023, November 1). Modern positional warfare and how to win in it. *The Economist*.

Massification of Society as a Way to Dictatorship. (Flip-flops by H. Ortega-i-Gasset)

UDC: 321.328

DOI: <https://doi.org/10.15421/172417>

Zienkin Mykhailo

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9824-629X>, micke.zen@gmail.com

Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)

Abstract

Relevance. The article analyzes the current problem of the danger of the massification of society for the fate of democracy. On the basis of the famous works of the Spanish philosopher Ortega-y-Gasset, who is considered the first in terms of talent and significance among the Spanish philosophers of the 20th century, the dangers entailed by the massification, and in fact the "primitization" of society, are traced.

The purpose of the article is to investigate the creative legacy of the famous Spanish philosopher Ortega-y-Gasset and to find in some of his works answers to the question why such dangerous swings away from democracy occur from time to time and how a talented and experienced thinker answered this, can we apply his conclusions.

Results. Today, the topic is very important in the conditions of the already "hot" phase of the war between democracy and dictatorship, modernized forms of fascism. To the question of why this is happening, the author decided to seek answers from Jose Ortega-y-Gasset, who believed that the crises of European society, namely the appeals of the philosopher addressed to him, are raging because of the so-called "mass people", who came to the fore in large numbers roles in society. The political elite, the aristocracy, which is supposed to oppose this, and even more, to lead society (not to conquer state power, but to influence it), has lost its qualities. The processes take place especially noticeably in culture, which, being political, according to the American scientist G. Almond, is a cementing subsystem.

The Spanish philosopher concludes that society can be saved and "medicine" is not so expensive. Broad aristocracy and internal perfection of society should become the ideal, reality, and goal. Ortega-y-Gasset calls on intellectuals to return to participation in public life in order to use a new ideology to form new principles of human relations capable of leading the West out of a crisis situation.

Conclusions. It is possible to prevent the country from slipping into a mass society and dictatorship, which will arise on such a basis, through the formation of a truly political aristocratic elite. As the society becomes aristocratic, it will improve more and more, and the danger of dictatorship and its terrible consequences, which many thinkers of the past wrote about, will be warned, and in the case of their real existence, solved.

Keywords: mass society, massification, Ortega-y-Gasset, elitism, aristocracy, dictatorship, "man-mass"

Масовізація суспільства як шлях до диктатури. (Гортаючи Х. Ортегу-і-Гассета)

Зенкін Михайло

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, України)

Анотація

Актуальність. В статті аналізується актуальна проблема небезпеки масовізації суспільства для долі демократії. На основі відомих робіт іспанського філософа Ортегі-і-Гассета, якого вважають першим за талантом і значущістю серед іспанських філософів ХХ століття, прослідковано небезпеки, які тягне за собою масовізація, а фактично «примітивізація» суспільства.

Метою статті є дослідити творчу спадщину відомого іспанського філософа Ортегі-і-Гассета і виявити у деяких його роботах відповіді на питання, чому час від часу відбуваються такі небезпечні коливання в бік від демократії і як талановитий і досвідчений мислитель відповів на це, чи можемо ми застосувати його висновки.

Результати. Тема на сьогоднішній день є дуже важливою в умовах вже «гарячої» фази війни демократії з диктатурою, модернізованими формами фашизму. На питання, чому так відбувається, автор вирішив шукати відповіді у Хосе Ортегі-і-Гассета, який вважав, що кризи європейського суспільства, а саме йому адресовані звернення філософа, вирують через так звану «масову людину», яка у великій кількості вийшла на перші ролі у суспільстві. Політична ж еліта, та аристократія, яка має протистояти цьому, ба більше – очолити суспільство (не завоювати державну владу, а впливати на неї), втратила свої якості. Процеси відбуваються особливо помітно у культурі, яка будучи політичною, на думку американського вченого Г. Алмонда, є цементуючою підсистемою.

Висновок іспанський філософ робить такий, що суспільство можна врятувати і «ліки» не такі вже дорогі. Ідеалом, реальністю, і метою має стати широка аристократизація і внутрішня досконалість суспільства. Ортега-і-Гассет закликає інтелектуалів повернутися до участі у суспільному житті, щоб за допомогою нової ідеології сформувати нові принципи людських взаємин, здатні вивести Захід із кризової ситуації.

Висновки. Запобігти сповзанню країни у масове суспільство і диктатура, яка виникне на такій основі, можна через формування по-справжньому політичної аристократичної еліти. У міру того, як суспільство буде аристократизуватися, воно все більше удосконалюватиметься і небезпека диктатури і її жахливих наслідків, про які писали багато мислителів минулого, будуть попереджені, а у разі їх реального існування, вирішені.

Ключові слова: масове суспільство, масовізація, Ортега-і-Гассет, елітарність, аристократизм, диктатура, «людина-маса»

Стаття надійшла / Article arrived: 28.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Боротьба демократії і диктатури останнім часом перейшла у «гарячу» фазу. Для багатьох людей це стало справжнім шоком. Між тим про небезпеку таких зіткнень попереджали багато видатних мислителів минулого, особливо середини ХХ ст., коли аналізували причини і наслідки приходу до влади комуністів, нацистів і фашистів (СРСР, Німеччина, Італія).

Відомо, що Р. Міхельс, наприклад, не бачив у майбутньому партійної держави демократичності. Р. Дарендорф вважав, що демократії як народовладдя не існує, бо врешті решт править еліта. Багато питань викликала і сама ця категорія, зокрема у словосполученні «політична еліта». Що це, як виглядає, хто її виховує? На ці й подібні питання однозначної відповіді не знайти.

Однією з ключових тем у науковій літературі є також проблема масового суспільства. Вона стосується змін, які відбуваються у суспільстві під впливом масової культури, технологічного прогресу, глобалізації та інших чинників.

Метою статті є дослідити творчу спадщину відомого іспанського філософа Ортегі-і-Гассета і виявити у деяких його роботах відповіді на питання, чому час від часу відбуваються такі небезпечні коливання в бік від демократії і як талановитий і досвідчений мислитель відповів на це, чи можемо ми застосувати його висновки.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

У науковій літературі досліджуються різноманітні аспекти проблеми масового суспільства в цілому і у творчості іспанського філософа зокрема (Рилова, 2020). Наприклад, дослідження можуть бути присвячені змінам у системі цінностей та норм поведінки в сучасному суспільстві (Гладкий, 2022; Плашевська, 2019; Шелкова, 2019). Також вивчається роль масової комунікації, засобів масової інформації та соціальних мереж у формуванні громадської думки та поведінки людей (Бакієв, 2021). Виникають питання про те, як масове суспільство впливає на індивідуальні та колективні ідентичності людей, соціальні відносини, політичний процес та економічну сферу (Дружинець, 2020; Козинець, & Соболев, 2020). Масове суспільство також обговорюється в контексті проблеми втрати індивідуальності та розмивання кордонів між сферами приватного та суспільного життя (Манхейм, 2021; Шелкова, 2019).

Розробниками концепції масового суспільства і людини в ньому вважаються Г. Лебон, С. Московічі, Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет, Г. Тард, З. Фрейд, Е. Фром, К. Юнг, О. Шпенглер, К. Юнг, К. Ясперс, К. Поппер, Г. Маркузе, В. Райх та ін.

К. Манхейм, аналізуючи масове індустріальне суспільство, свого часу зазначав, що воно змушує придушувати і вигіснити інстинктивні потяги людини, оскільки, здавалося б, його розвиток

пов'язані з зміцненням раціоналізму. Але значна інтеграція індивідів та суспільства призводить до посилення та концентрації ірраціональних проявів до катастрофічних подій руйнівного характеру (Манхейм, 2010).

Сучасні українські вчені також вивчають ці питання. Так, дослідниця проблем культури А. Плашевська робить акцент на порівнянні Ортегою саме масової і елітарної культури (Плашевська, 2019), О. Козинець і В. Соболев у дослідженні з проблем масового суспільства також вказують на негативні тенденції. На їх думку, бунт мас схожий на колективне безумство, яке супроводжується ненавистю до людей (Козинець, & Соболев, 2020). Де ж тут місце демократії і її принципам? До подібних висновків проходять і інші дослідники, наприклад, О. Рилова (2020), М. Дружинець (2020) та ін.

Цікавий погляд на творчість іспанця запропонував Віль Бакієв в рамках проблеми цифрового суспільства. Так, він вказує, що успішний «бунт мас», що набирає сили, є серйозним ризиком розвитку цифрового суспільства, бо існує загроза ймовірності «цифрової диктатури», тотального контролю свідомості та поведінки людей (Бакієв, 2021).

Деякі, зокрема Н. Шелкова, пишуть навіть про варваризацію суспільства і відповідні небезпеки. Вона наводить цитату І. Хейзінгі: «Якщо ця цивілізація буде врятована, якщо вона не потоне у віках варварства, але, зберігши свої вищі цінності, що дісталися їй у спадок, перейде в оновлений і міцніший стан, тоді абсолютно необхідно, щоб ті, хто нині живе, усвідомлювали, наскільки далеко зайшло псування, що є загрозою цій цивілізації» (І. Хейзінга. У тіні завтрашнього дня) (Цит. по: Шелкова, 2019, с. 59).

Загалом наукова література з проблеми масового суспільства допомагає зрозуміти і проаналізувати зміни, що відбуваються в суспільстві під впливом масових процесів, а також їх наслідки для людей і суспільства в цілому.

Результати дослідження.

Масове суспільство та демократія є двома концепціями, які зазвичай пов'язуються одна з одною. Масове суспільство належить до сучасної соціальної структури, де більшість населення бере участь у різних соціальних, політичних та економічних процесах. Воно характеризується широким доступом до інформації, масовими комунікаційними засобами та високим рівнем громадської участі. З іншого боку, демократія є певною політичною системою, в якій влада належить народу, і громадяни мають право голосу та участі у політичних рішеннях. Демократія прагне захисту прав і свобод кожного індивіда, забезпечення рівності перед законом, свободи слова та зборів, а також поділу влади.

Однак, є й потенційні загрози. Деякі з них можуть містити маніпуляції громадською думкою, дезінформацію, обмеження свободи слова або

обмеження прав громадян. Ці проблеми можуть виникати через недостатній доступ до інформації, нерівний розподіл влади та недемократичні практики.

Важливо, щоб демократичне суспільство було засноване на захисті та повазі прав усіх громадян, надавало вільний доступ до інформації та забезпечувало прозорі та справедливі процеси. Тільки тоді масове суспільство може бути фундаментом для розвитку та підтримки демократії. А чи достатньо цього? І чому тоді у суспільствах з широкими демократичними можливостями час від часу торжествує диктатура?

Є, наприклад, така категорія, як «електоральний авторитаризм», для якого вибори виступають як необхідна умова, але тут вони не забезпечують зміну влади, інша мета. Перемогти на виборах може лише чинний президент, якщо він у них бере участь, чи правляча партія щоб легітимізувати свій курс. Список же механізмів, за допомогою яких це гарантується є великим.

В цих умовах на перший план виходить проблема менталітету масового суспільства. Як зазначає С. Гладкий, суспільство масового споживання продукує людину, яка байдужа до гуманістичних правових ідеалів, а ідея права «розмивається» у масовій свідомості, відсувається на задній план переживанням його інструментальної цінності, втрачає генетичний взаємозв'язок з ідеалами свободи та справедливості. Крім того, культурна і політична гегемонія мас є передумовою становлення тоталітарних і, зокрема, фашистських режимів, що засвідчує історія ХХ століття (Гладкий, 2022, с. 28).

Отже, «погортаємо» сторінки деяких праць відомого іспанця Хосе Ортега-і-Гассета і згадаємо, що пророкував і пропонував філософ з проблеми масовізації суспільства.

У своїй праці філософ закликає не сприймати таке поняття як «повстання мас» виключно як суспільно-політичний феномен, бо це явище значно складніше і має трактуватися насамперед як інтелектуальний, моральний, економічний і духовний процес, що включає звичаї, звички, умовності аж до манери одягатися і розважатися (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 15).

Його заслугою є насамперед введення у науковий обіг поняття «людина маси» (масова людина) та аналіз особливостей даного соціокультурного типу у порівнянні з типом представника духовної еліти. Іспанець звертає нашу увагу на порушення колишньої динамічної рівноваги між елітою (високодуховною та висококваліфікованою частиною суспільства), і масою, на зростання соціального, а згодом і культурного переважання типу «людини маси», на небезпеку вульгаризації всього життя суспільства, вихолощення людського сенсу та суспільного буття в результаті надання його цінностям статусу загальнолюдських. Специфіка його підходу в акценті на розгляд «масової людини» як суб'єкта сучасних

соціально-масових явищ, а поява і панування «людини маси» пов'язується з розгортанням у сприятливих соціальних обставинах «плебейської» субкультури та типу особистості, для якого характерні жага до соціального піднесення, прагнення до розширеного паразитарного споживання, обмежені культурні потенції та потреби.

На думку філософа, у ХХ ст. розповсюдилось неприємне явище – повне захоплення масами громадської влади. Оскільки маса за визначенням не здатна керувати собою, а тим більше суспільством, йдеться про серйозну кризу європейських народів і культур, найсерйознішу з можливих. В історії подібна криза вибухала не раз і її характер та наслідки, відомі. Відома й назва – повстання мас (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 15).

Майже на початку роботи Ортега каже, що поняття маси пов'язане з поняттям натовпу. Він починає зі зіставлення слів «натовп» та «маса». Натовп – поняття кількісне та візуальне. Якщо його перекласти на суспільствознавчу термінологію, воно дає поняття «суспільної маси» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 17). Одне значення слова повсякденне, інше у складі висловлювання «масова людина» – діагноз епохи, культури.

Суспільство завжди було рухливою єдністю меншості та маси. Меншість – це сукупність осіб, виділених особливими якостями; маса – не виділена нічим, отже, йдеться не тільки і не стільки про «робочу масу». «Маса – це рядова людина» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 17).

Суспільне життя – процес політичний, а водночас і інтелектуальний, моральний, економічний, духовний, куди входять звичаї, правила і умовності. Ортега-і-Гассет вважає, що найкращий спосіб підійти до цього історичного феномену – довіритися зору, виділивши ту рису сучасного світу, яка першою впадає у вічі.

Натовпи не виникають з порожнечі; люди, як складові цього натовпу, існували і раніше, але натовпом не були. Розсіяні маленькими групами чи поодинокі, вони жили, розкидано і роз'єднано. Раптом вони скупчилися, і повсюдно з'явилися стовпотворіння. Ба більше, у першому ряду, на найкращих місцях, уподобаних людською культурою та відведених колись для вузького кола – для меншості. «Юрба раптом стала видима і влаштувалася на кращих місцях в суспільстві... вона вийшла наперед аж до рампи, і це вона – головний діяч. Вже нема чільних героїв: є тільки хор» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 17).

Мислитель замальовує небезпеки цього явища. Проблема в тому, що людина-маса – тип, представником якого може бути людина будь-якого класу. Це психологічний, духовний, тілесний стан, до якого людина легко входить, а от вийти непросто. Будь-яка людина тією чи іншою мірою, навіть еліта може впасти у стан масової людини, а людина сучасної епохи приречена те що, щоб

у цей стан впадати. «Людина-маса» – людина некультурна, вона не відчуває поваги до культури, яка уможливила її освіту/існування. Вона не знає і тисячної частки текстів, що утворили цивілізацію, в якій вона живе, хоча знає щось, що вивчила за своєю професією, своєю справою. Її не так «навчили», як «натренували» виконувати функції. Отже, впадаючи у стан «некультури», ми впадаємо у стан без-/недолюдського.

Основна властивість «людини-маси» не так її стандартність, як фізична інертність. «Маса» конститується, згідно з її висновками, не на основі якогось певного суспільного прошарку. Йдеться про такий «спосіб бути людиною», в рамках якого робляться насильницькі спроби перетворювати устрій суспільства, навмисно ігноруючи закономірності його функціонування. Концепція Ортега-і-Гассета стверджує, що механічна сукупність знеособлених індивідів створює нове явище - «масове суспільство», що протистоїть історичним формаціям минулого і містить наступне протиріччя: з одного боку, маси не мають можливості керувати суспільством, з іншого – вони прагнуть ним керувати. Звідси, соціальна активність мас, яка може призвести до катастрофи, і, «якщо «людина-маса» продовжуватиме панувати в Європі і вирішувати її долі, достатньо 30 років, щоб наш континент повернувся до варварства» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 45).

Філософ проводить кордон між двома типами людей - аристократами і масою, але не за походженням, а за духом. Він пише, що поняття аристократії та маси стосуються всіх форм міжіндивідуального зв'язку і діють в усіх проявах співіснування. І там, де їх дія, на перший погляд, найнепомітніша, вони, насправді, справляють свій вагомий і прихований вплив. «Коли моральний підрив маси проти добірної меншини добувається політики, це означає, що він пройшов уже все соціальне тіло» (Ортега-і-Гассет, 1994, с. 175).

Ортега-і-Гассет одним з перших зафіксував феномен виникнення «масової свідомості» в європейському менталітеті: «маса» у нього трансформується в натовп, представники якого захоплюють керівні позиції в ієрархії громадських структур, нав'язуючи власні псевдоцінності іншим групам. Він писав, що світ живе під брутальною владою мас, втрачаючи аристократизм (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 21).

Аналізуючи маси він ставить деякі запитання і згадує своїх мислителів попередників, які бачили ці небезпеки і «кричали» з цього приводу. Хто він, ця масова людина, що панує зараз у суспільному житті? Чому вона така, яка є, як такою вийшла? Людина, яка має намір сьогодні очолювати європейське життя, мало схожа на тих, хто рухав XIX ст., але саме цим століттям вона народжена і вигодувана. Іспанець згадує попередників, які помічали це і попереджали:

Г. Гегель, О. Конт, Ф. Ніцше. Часто пророцтва справджувалися (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 46).

Отже, за Ортегою, «людина-маса» – це кожна людина, хто свідомо не оцінює себе в поняттях добре чи погано, а почуватється, характеризує себе «як усі» і тим не менш не засмучується від цього, а відчуває радість ідентифікувати себе як усі інші» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 15). «Людина-маса» і негаразди, які вона тягне за собою не є причиною кризи, навпаки, вона є продуктом цієї кризи і певною мірою виступає як яскравий викривач специфічної культурної кризи сучасного розвиненого західного суспільства.

Це право на посередність та нав'язування її всім і всюди. «Майже в усіх однорідна маса тяжить над державною владою і розчавлює, знищує всяку супротивну групу. Маса – хто б це сказав, бачачи її компактний і численний вигляд? – не бажає співжиття ні з чим, що їй чуже. Вона смертельно ненавидить усе, що їй чуже» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 62). Це нагадує натовп, який наринув і зніс все, а такий натовп і є «паливом» для диктатури.

Ортега приходять до висновку, що явища «повстання мас» та «людина-маса» виникли паралельно з різким покращенням умов життя людей і є свідченням радикальної деморалізації західного суспільства. Людина володіє багатства, практично всіма речами, які її оточують, але не може керувати сама собою. Незважаючи на колосальні успіхи в галузі науки та техніки, суспільство, на його думку, перебуває у кризовому стані. Відбувається процес радикальної дезорієнтації життя, що у свою чергу негативно впливає на культуру суспільства, спрощує відносини між людьми. «Все добро і все зло сучасного та найближчого майбутнього мають свої причини й коріння в цьому загальному піднесенні історичного рівня» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 25).

Саме цей фактор визначає «сутність «людини-маси», тобто людини, яка живе без мети. Тому вона нічого не створює, хоча його можливості та сили є величезними». Одна з причин такого стану, який часом стає основним є правляча еліта, яка займає відокремлене місце у суспільстві та відмовляється виконувати покладену на неї місію. «Епохи занепаду – це епохи, коли провідна меншина народу – аристократія – втрачає свої якості вищості, надто ж ті, що зумовили її вивищення» (Ортега-і-Гассет, 1994, с. 175). У результаті суспільстві виникає ситуація, коли «маса» відмовляється бути керованою, вважаючи, що забезпечить себе сама. Еліта, покликанням якої є управління суспільством, живе заради самої себе і не хоче займати місце керівника. Таке становище та подібні форми управління цих соціальних груп, які не знаходять точок дотику та виконання властивих їм соціальних функцій, веде до кризи культури і усіх суспільних сфер.

Конкретними винуватцями сучасної кризи є ліберальна демократія та високий рівень розвитку

техніки. Вина ліберальної демократії полягає у визнанні політичних свобод та безперешкодної участі людей у суспільному житті. «Три засади уможливили цей новий світ: ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізм. Останні дві можна звести до одного терміну: техніка XIX ст. не винайшла жодної з цих засад; вони походять із двох попередніх сторіч. Заслуга XIX ст. не у винаході, а в практичному здійсненні» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 47-48). Фактично, у «людини-маси» відсутня почуття культури, оскільки немає культури там, де немає свідомого розуміння середовища проживання і тих норм, якими керується суспільство.

У цих умовах ліберальну демократію філософ характеризує як «хвору демократію», найістотнішими рисами якої є нівелювання відмінностей та якостей між людьми, а також технізація та автоматизація відносин між людьми на шкоду людській екзистенції. «Все добро і все зло сучасного та найближчого майбутнього мають свої причини й коріння в цьому загальному піднесенні історичного рівня... Не підлягає сумніву, що техніка, разом з ліберальною демократією, породила масу в кількісному розумінні цього слова», – пише Ортега-і-Гассет (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 84). Зрештою «людина-маса» – це гібрид, у якому сфокусовані нормальна посередня людина та шляхетна безстрашна людина.

Комбінація нездорової демократії і технічні забобони призводять до того, що будь-яка інша висловлена думка викликає у людського натовпу ненависть у міру того, як воно прагне бути відмінним від загальноприйнятого, а тому воно засуджується місцевою владою за допомогою мас-медіа.

Демократія і право були синонімами, але сьогодні є триумфом «гіпердемократії», в якій маса діє безпосередньо без закону, з допомогою матеріального тиску, накидаючи свої прагнення й смаки. Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. «Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть. Та ясно, що ці «всі» насправді не є всі. «Усі» – це нормально була складна єдність мас і розбіжних спеціалізованих меншин. Тепер усі – це тільки маса» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 20). Зрозуміло, що в таких умовах демократія гине.

Крім того, риторика сучасної доби ввійшло поняття «наси́льство», а оратори і марнослови привласнили його собі. Але навіть коли існує можливість, що престиж насильства як цинічно встановленої норми почав підупадати, суспільство і надалі житимемо під його владою, хоч і в іншій формі (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 90). Важливо також відзначити, що Ортега цим та іншими міркуваннями про природу та функції державної влади передбачає образ адміністративного суспільства, в якому наукова спеціалізація, бюрократизація суспільного життя

та автономізація людського існування закупорили джерела будь-якої оригінальності та нововведень.

Ще одну небезпеку бачить Ортега-і-Гассет. Це – сучасна держава, як найбільша небезпека, яка нині загрожує цивілізації: удержавлення життя, втручання держави, поглинання державою всякої суспільної спонтанності, себто знищення історичної спонтанності, яка кінець кінцем утримує, живить і підганяє призначення людей (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 91, 93).

Проблема і біда, що маса справді вірить, що вона є державою, і дедалі більше буде схильна пустити її в рух під будь-яким претекстом, щоб розчавити нею всяку творчу меншість, яка її дратує, і то в будь-якій галузі: в політиці, в науковій думці, в промисловості. Наслідки ж цієї тенденції будуть фатальні, вказує філософ. «Втручання держави раз по раз гвалтуватиме суспільну спонтанність; жодне нове зерно не зможе дати плодів. Суспільство житиме для держави, людина – для урядової машини». А оскільки вона є тільки машиною, «існування і утримання якої залежать від живучості її середовища, держава, висмоктавши з суспільства соки, обернеться в засохлий кістяк, помре іржавою смертю машини, куди більш моторошною, ніж смерть живого організму» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 93). Ось до чого веде втручання держави, продовжує він: «народ обертається в м'ясо, яким живиться людське твориво – державна машина. Кістяк пожирає своє ж живе тіло» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 94). У цій ситуації «маса» повстає, оскільки вважає себе володаркою виняткової влади, яка вперше стала її надбанням. «Повстання мас» реалізується проти і за рахунок шляхетної та обраної меншості через необтесаність і непокірність «людини-маси», забуваючи на якийсь момент, що сама меншість, або еліта, в першу чергу має змінити свою поведінку, як він про це неодноразово заявляв у своїй праці.

Щоб подолати цю кризу, Ортега закликає інтелектуалів повернутися до участі у суспільному житті, щоб за допомогою нової ідеології сформувати нові принципи людських взаємин, здатні вивести Захід із кризової ситуації. Він вважає, що будь-яке суспільство містить у собі таку функціональну структуру, у якій найенергійніші люди впливають на інших людей і ведуть їх за собою. Еліта, впливаючи на масу, покращує її природу і рухає історію вперед. Якщо ж ні, то – соціальний занепад, який призводить до того, що вищі класи занепадають і суспільство майже повністю перетворюється на вульгарну масу (Ортега-і-Гассет, 1994, с. 179).

Діяльність еліти та маси можна представити як два стани: зразковості та послуху. Функція першої полягає в тому, щоб бути ідеалом, прикладом, путівником; масі ж призначено слухняно слідувати зразковій меншості. Визначні якості у еліти є результатом самого життя, яке своєю чергою визначається антропологічними чинниками. Людина живе через необхідність, але

форма, спосіб життя не дано апріорі, вона формує їх сама. У цьому сенсі людина вільна, і не живе за задалегідь заданою схемою, не має детермінованого буття. Природно, що вибір може бути або добрий, або поганий. Аристократи демонструють зразкове життя, дають приклади для наслідування, і ця зразковість є їхньою головною функцією. У суспільстві одні люди творять, інші наслідують їх, йдуть за ними. Громадське життя вимагає існування досить здатної меншини, щоб організувати, ідейно надихати і спрямовувати іншу частину суспільства, яка у свою чергу має бути здатна вирішувати покладені на неї проблеми та мати почуття вищої відповідальності (Ортега-і-Гассет, 1994, с. 179-180).

Однією з найважливіших функціональних властивостей обраної меншини є формування у суспільстві соціальних норм поведінки, суспільних законів. Будь-яке життя, зокрема громадське, передбачає існування ієрархічної структури, і еліта займає у ній найвищу сходинку. Існування зразковості є необхідним соціальним механізмом удосконалення суспільного життя. Слідувати і підкорятися кращому означає і самому вдосконалюватись і покращуватись. Йдучи дорогою наслідування кращому, удосконалюється людська душа, самовдосконалюється людина і розвивається суспільство (Ортега-і-Гассет, 1994, с. 182).

Отже, принциповими причинами декаденції життя є занепад, розкладання аристократії чи повстання мас, незадоволених своїм громадським становищем. «Повертаючись ще і ще раз до діагнозів, що їх звичайно ставлять невиліковній недузі, на яку страждає наш народ, я, здається, визначив найближчий до істини. Це аристофобія і зненависть до кращих» (Ортега-і-Гассет, 1994, с. 183). А відсутність «кращих» породила в масі сліпоту, вона не розрізняє кращих і гірших. «Тож коли на нашій землі з'являються привілейовані індивіди, «маса» не вміє зробити їх корисними і часто їх знищує» (Ортега-і-Гассет, 1994, с. 194). Але не тільки в цьому проблема. Обрана меншість втрачає свою зразкову поведінку в суспільстві, свої високі якості, а маси перестають виконувати функції підпорядкування, які закладені природою. Вибрана меншість, або еліта, – це люди, які не перебувають при владі. Це ті, хто, маючи якусь частину влади або зовсім її не маючи, можуть впливати на маси. Там, де немає духовно панівної еліти і маси, що підкоряється, там немає суспільства.

Не минає своєю увагою Ортега питання, яким має бути досконале суспільство. Цим ідеалом, як реальністю, і метою, є аристократизація і внутрішня досконалість суспільства. У міру того, як воно буде аристократизуватися, воно все більше удосконалюватиметься. Суспільство, яке страждає на відсутність аристократизму, на думку Ортеги, є дефектним, ущербним, дегенеративним утворенням,

що має тенденцію до втрати своєї соціальної сутності. Хочемо ми того чи не хочемо, як би підсумовуючи свої міркування, зазначає він, але суспільство, для того щоб існувати і нормально розвиватися, має мати аристократизм, або, якщо сказати по-іншому, високий рівень духовного життя. «Тож не варто сперечатися, повинна чи не повинна аристократія втручатися в утворення суспільства. Питання вирішено з першого дня історії людства: суспільство без аристократії, без добірної меншини не є суспільством» (Ортега-і-Гассет, 1994, с. 178).

Висновки.

Отже, «гортаючи Ортегу-і-Гассета», згадуємо багатьох представників політичної думки минулого, які так чи інакше висловлювали подібне. Протягом століть тягнеться ця ідея про найбільшу користь для суспільства саме якогось варіанту аристократичного правління. Як у пору стародавньої античної Греції з'явилася думка про аристократію як кращу форму правління, так пройшли віки, але відсунути її на «задвірки» не вдалося. У ХХ ст. народилося багато теорій про демократію як саме елітарну форму устрою (Р. Дарендорф, Й. Шумпетер тощо). Часто повторювалася думка, що широке застосування демократичних форм політичної участі відкриває й торить широкий і комфортний шлях до диктатури. Про це є також у Ортега-і-Гассета, який згадує більшовизм і фашизм (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 18, 27, 58, 71). Диктатура, яка починається з масовізації суспільства і втрати аристократичності у правлячій еліті, яка сама стає певною мірою «масою».

Він послідовно проводить думку, що вплив обраної меншості на суспільне життя зовсім не означає оволодіння ними політичною владою. Якраз навпаки. Еліта ніколи не може завоювати цю владу, якщо вона перебуває у меншості. Щоб це сталося, вона має перетворитися на більшість, оскільки в політиці перемагає той, хто опановує громадську думку і підкоряє її своєму впливу. Еліта в політичному плані ніколи не може підкорити своєму впливу більшість і, отже, керувати державою (Ортега-і-Гассет, 1994, с. 175, 178). Справа в тому, що завжди, коли її ідеї опановують розуми більшості громадян, ця стара еліта самозаперечується, і в суспільстві формується нова обрана меншість, яка ставить і висуває вищі цілі та завдання. «Відсутність "кращих" або принаймні їх рідкісність впливає на всю нашу історію... Відсутність "кращих" породила в масі, в "народі", столітню сліпоту». (Ортега-і-Гассет, 1994, с. 194).

Коли ж меншість все ж таки приходить до влади і починає керувати державою, то це стає трагедією для суспільства, оскільки меншість силою нав'язує свої ідеї більшості, що зрештою обертається для суспільства великою бідою. Подібна ситуація сталася у тих країнах, де до влади прийшов фашизм, хоча вони були висококультурними. Але ж, як переконливо

довів Ортега-і-Гассет, коли культура стає масовою, а «масова людина», масові форми політичної участі і пересічна людина сприймає її як «фон» торжествує антидемократія.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бакієв, В. (2021, Вересень 17). Зворотній бік цифрового суспільства – другий «Бунт мас». *Дзеркало тижня*. Відновлено з <https://zn.ua/ukr/tech/zvrotnij-bik-tsifrovoho-suspilstva-druhij-bunt-mas-.html>
- Гладкий, С. О. (2022). Менталітет доби масового суспільства: правові аспекти в українському вимірі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*, 71, 26-31. Відновлено з <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/08/5.pdf>
- Дружинець, М. (2020). Масова культура: підходи до вивчення та напрями теоретичного осмислення. *АРТ-платформа*, 1, 277-292. Відновлено з <https://art-platforma.kmaecm.edu.ua/index.php/art1/article/view/20/17>
- Козинець, О., & Соболев, В. (2020). Роль і значення мас у державі та суспільстві у вченні Х. Ортега-і-Гассета. *Порівняльно-аналітичне право*, 1, 34-37. Відновлено з <http://surl.li/mlwau>
- Мангейм, Д. (2010). *Діагноз нашого часу*. Київ: Центр гуманітарних ініціатив.
- Ортега-і-Гасет, Х. (1994). *Безхребетна Іспанія*. Вибрані твори. Київ.
- Ортега-і-Гасет, Х. (1965). *Бунт мас*. Нью-Йорк.
- Плашевська, А. (2019, Серпень 11). *Ортега-а-Гассет. Проблеми масової та елітарної культури*. Відновлено з <https://plomin.club/ortega-i-gasset-problems-of-mass-and-elite-culture/>
- Рилова, О. (2020). Концепція масового суспільства Хосе Ортега-і-Гассета. *Вісник Львівського університету, Серія філософсько-політологічні студії*, 30, 109-115.
- Шелкова, Н. (2019). Варваризація та масовізація як феномени сучасної культури. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, 60, 59-70.

REFERENCES

- Bakiev, V. (2021, September 17). The reverse side of the digital society is the second "Rebellion of the Masses". *Mirror of the week*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/tech/zvrotnij-bik-tsifrovoho-suspilstva-druhij-bunt-mas-.html>
- Druzhynets, M. (2020). Mass culture: approaches to study and directions of theoretical understanding. *ART platform*, 1, 277-292. Retrieved from <https://art-platforma.kmaecm.edu.ua/index.php/art1/article/view/20/17>
- Hladkyi, S. O. (2022). The mentality of the era of mass society: legal aspects in the Ukrainian dimension. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University, PRAVO Series*, 71, 26-31. Retrieved from <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/08/5.pdf>
- Kozynets, O., & Sobolev, V. (2020). The role and importance of the masses in the state and society in the teachings of H. Ortega y Gasset. *Comparative and analytical law*, 1, 34-37. Retrieved from <http://surl.li/mlwau>
- Mannheim, D. (2010). *Diagnosis of our time*. Kyiv: Center for Humanitarian Initiatives.
- Ortega y Gasset, H. (1994). *Spineless Spain*. Selected works. Kyiv.
- Ortega y Gasset, H. (1965). *Rebellion of the masses*. New York.
- Plashevskaya, A. (2019, August 11). *Ortega a Gasset. Problems of mass and elite culture*. Retrieved from <https://plomin.club/ortega-i-gasset-problems-of-mass-and-elite-culture/>
- Rylova, O. (2020). The concept of mass society of Jose Ortega y Gasset. *Bulletin of Lviv University, Philosophical and Political Studies Series*, 30, 109-115.
- Shelkova, N. (2019). Barbarization and massification as phenomena of modern culture. *Bulletin of V. N. Karazin KhNU, Series "Philosophy. Philosophical vicissitudes"*, 60, 59-70.

Political Doctrine of Libertarianism

UDC: 316 34

DOI: <https://doi.org/10.15421/172418>

Goncharuk-Cholach Tetiana

Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5640-2605>, cholachtanya@gmail.com

Huryk Myroslava

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5864-4931>, miroslava1973@gmail.com

Kovtun Igor

University Teacher, <https://orcid.org/0009-0005-9040-0693>, i_kovt@ukr.net*West Ukrainian National University (Ternopil, Ukraine)*

Abstract

Relevance. Libertarianism, with its focus on personal freedom and limiting government power, can indeed be appealing to those who value their autonomy. It gives individuals more control over their lives and argues that the state should minimize its intervention in personal affairs. However, it's important to note that there is a wide spectrum of views within libertarianism, and different people may have different approaches to specific issues.

Therefore, **the aim of the study** is to examine the characteristic features of the development and influence of libertarianism on the modern world.

Results. The article explores the fundamental principles of libertarian ideology, which are based on the combination of political freedoms and autonomy, while emphasizing voluntary associations, freedom of choice, and individualism. Its essence lies in its skepticism towards public authority, yet it stands on an oppositional platform regarding the existence of economic and political systems.

Conclusions. Despite the existence of various schools of libertarianism, which differ from each other in their views on the functions of state and private power, they all advocate for the limitation or dissolution of social institutions. Libertarianism, from its very beginning in various countries, has found expression in various aspects of life, thanks to the tremendous efforts of a large number of activists, whose activities have contributed to making the world a better, fairer, freer, etc., hence the growing popularity of libertarian ideas today. We emphasize that many influential political leaders often turn to libertarian ideas in their activities, using them in organizing the socio-political life of their citizens to improve their well-being.

Keywords: libertarianism, anarcho-capitalists, minarchists, freedom, rights, capitalism, liberalism, democracy

Політична доктрина лібертаріанства

Гончарук-Чолач Тетяна, Гурик Мирослава, Ковтун Ігор

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

Анотація

Актуальність. Лібертаріанство, з його фокусом на особистій свободі та обмеженні влади, дійсно може бути привабливим для тих, хто цінує свою автономію. Воно надає індивідуумам більше контролю над їхнім життям і стверджує, що держава повинна мінімізувати своє втручання в особисті справи. Водночас, важливо зазначити, що існує широкий спектр поглядів у межах лібертаріанства, і різні люди можуть мати різні підходи до конкретних питань.

Відтак, **метою дослідження** є розгляд характерних рис розвитку та впливу лібертаріанства на сучасний світ.

Результати. У статті з'ясовано основні принципи ідеології лібертаріанства, які базуються на поєднанні політичних свобод та автономії, при цьому наголошуючи на добровільних об'єднаннях, свободі виборів та індивідуалізмові. Суть цієї ідеології полягає у тому, що вона скептично відноситься до публічної влади, але при цьому стоїть на опозиційній платформі по відношенню до існування економічної та політичної систем.

Висновки. Незважаючи на існування різноманітних шкіл лібертаріанства, які відрізняються один від одного різними поглядами щодо функцій державної та приватної влади, всі вони закликають до обмеження або розпуску соціальних інститутів. Лібертаріанство від самого початку в різних країнах отримувало втілення на тих чи інших ділянках життя, завдяки величезним зусиллям великої кількості активістів, діяльність яких сприяла тому, щоб світ став кращим, справедливішим, вільнішим і т.д., саме через це ідеї лібертаріанства сьогодні набирають своєї популярності. Ми підкреслюємо, що багато впливових політичних лідерів часто звертаються до ідей лібертаріанства у своїй діяльності, використовуючи їх в організації суспільно-політичного життя своїх громадян для покращення їх добробуту.

Ключові слова: лібертаріанство, анархо-капіталісти, мінархісти, свобода, право, капіталізм, лібералізм, демократія

Стаття надійшла / Article arrived: 29.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

З давніх давен кожна людина цінувала свою свободу. Це не є винятком і для людини XXI ст. Через це не дивно, що на сьогоднішній час все більший відсоток громадян у різних країнах є прихильниками лібертаріанства. Воно вважається політичною філософією, центральне місце в якому належить особистим свободам, мирові та обмеженню влади. Представники лібертаріанства намагаються поєднати політичні свободи та автономію, при цьому наголошуючи на добровільних об'єднаннях, свободі виборів та індивідуалізмові. Вони поділяють скептицизм по відношенню до публічної влади, але стоять на опозиційній платформі по відношенню до існування економічної та політичної систем. Різноманітні школи лібертаріанства сповідують різні погляди щодо функцій державної та приватної влади, при цьому всі вони закликають до обмеження або розпуску соціальних інститутів. Дуже часто прихильники лібертаріанських ідей не називали себе лібертаріанцями, а трактували себе як представники лібералізму або швидше класичного лібералізму. Як зазначав лібертаріанець Моше Крой, так як, дослідники по-різному розглядають природу людської свідомості, розрізняють дві гілки лібертаріанства. Одна з них, яка представлена анархо-капіталістами, виступає проти оподаткування та антимонопольного регулювання, які потрібно повністю ліквідувати. Інша група – мінархісти, на думку яких, оподаткування є необхідним, оскільки за його допомогою можна захистити життя, здоров'я. Всі ці відмінності між обома групами свідчать про те, що анархо-капіталісти вважають, що відміна будь-яких податків та антимонопольного регулювання є незаперечним процесом, оскільки все це є проявом грабіжницької політики держави по відношенню до кожної людини та її приватної власності, а для мінархістів головним є обмеження насилля в суспільстві, а для цього існування держави розглядається як незначна проблема.

Метою дослідження є встановити особливості розвитку та впливу лібертаріанства на сучасний світ. Для досягнення мети ми використали такі основні **методологічні підходи**: 1) компаративний підхід, за допомогою якого розглянули дві основні гілки лібертаріанства; 2) політологічний підхід, який дозволив проаналізувати розвиток та поширення лібертаріанства у сучасному глобалізованому суспільстві.

Аналіз попередніх публікацій.

Дослідженню проблематики політичної доктрини лібертаріанства присвячено чимало наукових праць. Багато з них були написані ще починаючи з XX ст. У XXI ст. найважливіші з них були перевидані. Серед них, особливо варто зупинитися на працях А. Ренд (2008), Л. Мізес (2009a, 2009b, 2009c), К. Оглесбі (Oglesby, 2008), Дж. Бреннан (Brennan,

2012) тощо. Відомими також є декілька академічних дослідників, які вивчали лібертаріанство в XXI ст. Серед них стаття Джона Сміта (Smith, 2020), у якій автор досліджує взаємозв'язок між лібертаріанством і державою-опікуном в сучасній економіці. Іншим цікавим дослідженням є стаття Джеймса Доу (Dow, 2021), у якій науковець розглядає етичні підстави лібертаріанської ідеології, а також аргументує її важливість у сучасному світі. Автор стверджує, що лібертаріанство ґрунтується на принципах індивідуальної свободи і власності, які є фундаментальними для створення справедливого та ефективного суспільства. Важливим у дослідженні ідеології лібертаріанства є книга Віце-президента Інституту Като Девіда Боаза (Boaz, 2022), у якій він висловлює думку, що лібертаріанська ідеологія може відігравати важливу роль у формуванні ефективної державної політики. Всі ці дослідження є важливими внесками у розвиток лібертаріанської теорії і дозволяють краще зрозуміти основні принципи цієї ідеології.

Результати дослідження.

Ідеї лібертаріанства сьогодні є досить актуальними, оскільки вони вплинули на формування сучасного глобалізованого світу. «Нам говорять, що класичний лібералізм відійшов в минуле. Якщо це так, то його епітафія буде звучати так само, як епітафія сера Крістофера Рена, що викарбована на його пам'ятнику в Соборі Св. Павла: «Si monumentum requiris, circumspice» (Dow, 2021). Якщо Ви шукаєте пам'ятник, озирніться навколо. Подивіться на той світ, у якому ми живемо – світський, науковий, демократичний, з домінуючим середнім класом. Подобається Вам те чи ні, але це світ, створений лібералізмом. За останні двісті років лібералізм (разом з його союзником капіталізмом) зруйнував устрій, що панував у суспільстві впродовж двох тисячоліть – устрій, у якому домінувала влада, релігія, традиція, земля та королі. Зі своєї коліски, Європи, лібералізм проник до Сполучених Штатів і, наразі, активно трансформує переважну частину Азії» (Zakaria, 2019, p. 98).

Лібертаріанство від самого свого початку в різних країнах отримувало втілення на тих чи інших ділянках життя. Такими царинами було:

- відокремлення церкви від держави;
- конституційне обмеження влади;
- свобода слова;
- відмова від системи меркантилізму та заміна її вільною торгівлею;
- скасування рабства;
- особиста свобода та толерантне відношення до меншин;
- захист приватної власності;
- перемога над фашизмом, джинровізмом, комунізмом, апартеїзмом, а сьогодні рашизмом (Doherty, 2007).

Все це стало можливим лише завдяки величезним зусиллям великої кількості активістів, що сприяло тому, що світ став кращим, справедливим, вільнішим і т.д. Прикладом поширення лібертаріанства є Лібертаріанська партія Сполучених Штатів, яка в 2012 р. висунула свого кандидата на вибори президента губернатора Гері Джонсона. Принципи свободи лягли в основу «Заяви Шарона», прийнятої у 1960 р. «Молодими американцями за свободу». У ній йшлося: «Свобода невидима, і ця політична свобода не може довго існувати без свободи економічної. Завдання влади – це захищати ці свободи через збереження внутрішнього порядку, забезпечення національної оборони та дотримання норм права. Коли владні інститути виходять за межі цих повноважень, вони концентрують владу у своїх руках, що, зі свого боку, зазвичай, порушує порядок та обмежує свободу» (Brennan, 2012).

Деякі впливові політичні лідери часто зверталися до ідей лібертаріанства (Гончарук-Чолач, & Томахів, 2020, с. 87). До прикладу президент США Рональд Рейган у своїй політиці використовував деякі такі принципи. Вже у своїй передвиборчій програмі майбутній 40-ий президент сконцентрувався на основному слогані своєї програми, який звучав: «потрібно зробити вибір між свобідним підприємництвом чи монстром бюрократичної держави». І прийшовши до влади дотримав свого слова. Було скорочено федеральні розходи та федеральні податки, послаблено державне регулювання, яке збільшило доходи і прибутки з відповідним збільшенням капіталовкладень, покращило продуктивність праці, зменшило інфляцію та надало мільйони нових робочих місць. Особливо Рональд Рейган намагався скоротити роль держави у суспільному житті своїх громадян. На той час це була так звана «рейганівська революція», яка мала на меті, як сказав сам президент у своїй прощальній промові: «Вони назвали це рейганівською революцією... Ну що ж, я це приймаю. Але мені здавалося, що це швидше велике повернення, повернення до наших цінностей та здорового глузду... Наш дух повернувся, але ми не реінституціонували його. Ми мусимо зробити кращу роботу, перекинувши, що Америка – це свобода, свобода слова, свобода віросповідання, свобода підприємництва. А свобода особлива і рідкісна. Вона тендітна, їй потрібен захист» (Козинець, 2019, с. 28-29)

Сьогодні лібертаріанство і далі впевнено крокує світом, в той час, як багато політичних течій невпевнено підтримують ідеї свободи, для лібертаріанців це є принциповою позицією, оскільки представники цієї ідеології виступають за тих, хто цінє свою власну свободу і свободу інших, хто заперечує заскорублі наративи колективізму, фашизму і т.д. І перемога лібертаріанства увінчалася виборами 19 листопада 2023 р. в Аргентині, за результатами яких було

обрано лібертаріанця Хав'єра Мілея. Новообраний президент має на меті вивести свою країну із затяжної кризи і зробити Аргентину процвітаючою державою, такою, якою вона була з 1853 р до 1933 р., коли за рівнем ВВП посідала друге місце в світі після США. Але перехід від класичного лібералізму до практично соціалізму на роки відкинув цю державу на багато показників до низу. Звичайно завдання, яке стоїть перед Хав'єром Мілеєм надзвичайно важке і невідомо як йому вдасться з ним впоратися, але є надія, що саме принципи класичного лібералізму, які він буде втілювати в життя, допоможуть йому поступово відновити Аргентину (Хім'як, 2023).

Стоячи на лібертаріанських позиціях, новообраний президент виступає за ліквідацію Центрального банку, відмову від аргентинської національної валюти та надає перевагу долару, скорочення державних витрат, скорочення бюрократичного апарату тощо.

Шоковий характер цих радикальних змін складно переоцінити. Немає гарантій, що все йому вдасться, адже у нього можуть виникнути багато проблем в питанні законодавчого впровадження своїх рішень, але зміни у зовнішній політиці Аргентини, які будуть (як бачимо по перших кроках Мілея), особливо ті, що сприяють зближенню цієї держави із західним демократичним вектором розвитку, будуть мати опосередковані наслідки і для геополітичного бекграунду російсько-української війни. Це ще один гравець у таборі щодо протидії диктаторським режимам, які останнім часом сильно підносять свої голови в боротьбі із демократичним Заходом. «Хоча радикальна економічна програма Мілея створює ризики та невизначеність для країни, вона також представляє потенційні вигоди, якщо йому вдасться стабілізувати економіку. Зміцнення табору демократії на міжнародній арені є важливим сигналом резистентності світопорядку, заснованому на міжнародному праві, у протистоянні з ревізіоністськими режимами» (Хім'як, 2023).

Тут варто зазначити, що для України буде корисним взяти на озброєння принципи класичного лібералізму і після перемоги над рашизмом справді починати втілювати їх в українське суспільство. Адже дуже багато з тих принципів проголошував і В. Зеленський у своїй передвиборчій програмі, проте вони, з різних причин, так і не були ще втілені в наше життя.

А тепер спробуємо звернутися до витоків лібертаріанства. Цей термін виник наприкінці ХУІІІ ст. у Франції. Але сучасне трактування належить американцю Дін Расселу, який виділив у лібералізмі новий напрямок. Але особливо лібертаріанство поширилося після виходу книги білоруської письменниці Айн Ренд (Аліси Розенбаум) під назвою «Атлант розправив плечі».

У ній авторка змалювала боротьбу підприємця проти держави. На думку письменниці, тільки чистий,

нерегульований капіталізм є тією єдиною суспільною системою, яка усуває фізичний примус з людських стосунків. «Капіталізм – це система, заснована на визнанні індивідуальних прав, включаючи право власності. Єдиною функцією уряду при цьому є саме захист індивідуальних прав, тобто захист людей від фізичного примусу... уряд відіграє значну роль у регулюванні господарських процесів і перерозподілі суспільного багатства... У капіталістичному суспільстві усі людські взаємини є добровільними. Люди вільні співробітничати між собою або не співробітничати, укладати угоди або не укладати відповідно до того, що диктують їм особисті думки, переконання та інтереси. Вони можуть взаємодіяти між собою тільки на розумних умовах і розумними засобами, тобто засобами обговорення, переконання і договірних угодах на умовах взаємної вигоди. Ніхто не відмовляє своїм членам у праві на згоду з іншими; зате право на незгоду є вирішальним моментом» (Ренд, 2008). Це були основні меседжі капіталізму.

Після виходу книги Айн Ренд «Атлант розправив плечі» лібертаріанство стає політичною філософією підприємців, які були зацікавлені у зменшенні або навіть ліквідації податків, що в свою чергу сприяло б розширенню людських прав. Звичайно особлива увагу тут приділялася проблемам розуміння американської свободи, яка була задекларована у Декларації прав людини. «Саме інститут приватної власності захищає і практично реалізує право на свободу, тим самим знищуючи перешкоди на шляху самої цінної людської якості – здатності мислити творчо» (Ренд, 2008).

Незважаючи на те, що лібертаріанство вийшло з класичного лібералізму, воно виступає проти концепції справедливості, яку висунули сучасні ліберали: «Всі суспільні первинні блага: свобода і можливість, дохід та добробут, соціальні засновки самоповаги людей – повинні розподілятися порівну, якщо тільки нерівний розподіл деяких або усіх цих благ не слугуватиме користі тих, хто знаходиться в найменш сприятливому положенні» (Smith John, 2020). Головним для лібертаріанців є рівність можливостей і ніякого оподаткування «вимога перерозподілу через податки від талановитих до знедолених порушує право власності на себе кожної окремої вільної людської особистості» (Boaz, 2020), у той же час як ліберали схвально відносяться до оподаткування бізнесових угод на ринку вільного обміну.

Найбільшим фундатором та натхненником лібертаріанства був Людвіг фон Мізес (1881-1973), який народився у Львові, закінчив Віденський університет, був засновником Австрійської економічної школи, але все своє свідоме життя прожив в США.

Дуже вдало, сподвижника ринкових відносин, охарактеризував його шанувальник, назвавши його «найбільшим економістом століття – наступного

століття» («the greatest economist of the century – the next century») (Шахай, 2019, с. 189). Саме економічну частину своєї філософії Айн Ренд взяла від нього. Своє вчення письменниця назвала «філософією об'єктивізму», що стало «дзеркалом етико-політичної парадигми» епохи Модерну.

Але не тільки погляди Людвіга фон Мізеса мали вплив на філософію Айн Ренд. На думку колишнього віце-прем'єр-міністра та міністра фінансів Болгарії (2008-2013) Сімеона Дянкова, «Ранніх реформаторів, таких як Лешек Бальцерович, Вацлав Клаус та прем'єр-міністр Естонії Март Лаар, надихали на їхні зусилля праці Людвіга фон Мізеса» (Велике переродження, 2015, с. 276-277).

Вперше Л. фон Мізес свої ідеї лібертаріанства висловив у 1927 р. у книзі «Лібералізм в класичній традиції» (Мізес, 2009b). У ній та в наступних своїх працях автор доводив, що дрібним та середнім підприємцям потрібна справжня свобода, оскільки планування економіки зверху призведе до її занепаду, через те, що не враховується фактор ціноутворення, коли держава або великий підприємець визначає ціну всього, таким чином, не дає з низу безпосереднім виробникам самостійно вирішувати вартість товарів, що стоїть на заваді розвитку економіки. А коли держава дозволяє вільне ціноутворення, цим самим вона дає дозвіл на економічну свободу (Мізес, 2009b, с. 15).

Таким чином, за словами вченого, успішною держава може бути лише розвиваючись ринковим шляхом, оскільки планувати всю економіку зверху не лише не можливо, але й абсурдно (Гончарук-Чолач, Гурик, & Томахів, 2023, с. 62).

І тільки лібералізм надає людині повні свободи. Людвіга фон Мізеса пояснював цю ідеологію як доктрину, яка стосується тільки поведінки людей у світі. «Лібералізм – не релігія, не світогляд, не партія з особливими інтересами. Він не є релігією, оскільки не вимагає не віри, не відданості; у ньому немає нічого містичного і ніяких догм. Він не є світоглядом, оскільки не намагається пояснити світобудову, нічого не говорить і не прагне говорити про значення і мету людського існування. Він не є партією з особливими інтересами, бо не надає і не прагне надати якихось особливих переваг певній людині або групі. Лібералізм є чимось абсолютно іншим. Він є ідеологією, доктриною взаємин між членами суспільства й одночасно втіленням цієї доктрини в поведінці людей у реальному суспільстві» (Мізес, 2009c, с. 760).

Тут варто зауважити, що в 20-30-ті рр. вчення Мізеса не користувалося популярністю і лише в 70-80-х рр. XX ст. вчений та його учень Фрідріх Гаск, Нобелівський лауреат в галузі економіки, виходять із небуття і розпочинається період не просто обговорення їх ідей, але і з'являються думки, як втілити ці ідеї в життя. Тобто постає питання яку потрібно дати

зброю дрібному та середньому підприємцю, щоб той міг вільно розвиватися (Пальшков, 2020, с. 27). І головним тут, на думку засновника Австрійської економічної школи, є народовладдя, за допомогою якого буде поступово забиратися з життя громадян велика держава. «Не через зневагу до духовних благ лібералізм опікується виключно матеріальним добробутом людини, а через переконання, що найвище та найпоетаємніше в людині не може бути за торкнуте жодним зовнішнім регулюванням. Він шукає шляхів забезпечення лише матеріального добробуту, оскільки знає, що внутрішнє, духовне багатство не може прийти до людини ззовні, а тільки з глибин її власного серця. Він не прагне створити щось інше, окрім зовнішніх передумов розвитку внутрішнього життя» (Велике переродження, 2015, с. 276-277).

Розширення народовладдя пов'язане із розвитком федералізму, коли буде більше влади сконцентровано на місцях в руках громад. Велику увагу професор Мізес приділяв розуму та раціональності людей як політичних суб'єктів. «Нині лібералізм аж ніяк не є несвідомим того факту, що люди іноді діють нерозумно. Якби люди завжди діяли розумно, не було б потреби закликати їх керуватися розумом. Лібералізм стверджує не те, що люди завжди чинять розумно, а радше те, що їм варто, у їхньому власному правильно усвідомленому інтересі, завжди чинити розумно. І суть лібералізму, власне, в тому, що він прагне в царині соціальної політики надати розуму того визнання, якого йому було беззаперечно надано в усіх інших царинах людської діяльності» (Мізес, 2009а, с. 492).

Ще одним принципом, який сповідував Людвіг фон Мізес, це була ліквідація податків, що є експлуатацією людини. Наприклад, в США взагалі не було податків з доходів до Світової війни I, коли держава формувала бюджет лише за допомогою таможних податків. І тільки в період Світової війни I, коли державі потрібно було робити інфляцію, шляхом друкування грошей, почалося оподаткування доходів. І сьогоднішні американці рахують таку політику необхідною умовою свого існування. В Швеції, наприклад, податки складають близько 50% від заробітної плати громадян. Це вважається на сьогоднішній день найбільший відсоток (Гончарук-Чолач, 2020, с. 39).

Мізес же в свою чергу говорив, що людям потрібно пояснювати такі прості речі і таким чином, збільшувати народовладдя, оскільки податки ще йдуть із середньовіччя і рахуються пережитком минулого.

Людина сама повинна бути свідомою, відповідальною, вона повинна чесно займатися бізнесом і працювати на здоровому та нерегульованому ринку і таким лише чином досягати бажаних для себе результатів. Якщо всі громадяни будуть такими, то й держава стане справедливою.

Австрійська економічна школа зачепає і роль монарха в державі. Монарх, якщо він розумний, він виступає таким арбітром, який може згладити різні протиріччя, які виникають в державі між класами, верствами і т.д., тоді, коли країна буде знаходитися на шляху переходу від монархії до республіки.

На думку Л. фон Мізеса в історії людства ще ніколи не існувало абсолютно вільного капіталізму та справжнього лібералізму: «Навіть в Англії, котру називали батьківщиною лібералізму та зразковою ліберальною країною, прибічники ліберальної політики ніколи не досягали успіху у втіленні усіх своїх вимог... Лібералізм не є завершеною доктриною або сталою доктриною» (Мізес, 2018).

На завершення хочеться зацитувати слова Карла Оглесбі, який говорив, що «Лібертаріанство – це позиція, що дає змогу говорити і з правими, і з лівими, і саме це я завжди намагався робити... Навіщо йти до правих із цим питанням, якщо є так багато лівих течій? Тому що найсильнішою антивоєнною позицією буде та, яку підтримують і праві, і ліві» (Oglesby, 2008, р. 120). Якими близькими є для нас сьогодні ці слова. Для відбудови нашої України нам потрібно буде взяти багато з лібертаріанства.

Висновки.

Таким чином, сьогодні лібертаріанство є не тільки базовою стандартною основою сучасної думки але й сучасні лідери не лише, як бачимо на Заході, але й по всьому світу, використовують основні його постулати – індивідуалізм, приватна власність, свободи, рівність згідно із законом, для побудови справедливого демократичного суспільства. Прихильники лібертаріанства розглядають людину як основну одиницю соціального аналізу, адже саме особистість самостійно несе відповідальність за себе і за свої дії.

Бачимо з вище сказаного, що лібертаріанство наголошує на гідності кожної людини, яка від природи наділяється як свободами, так і відповідальністю. Саме людська гідність і є тією великою лібертаріанською перевагою та перемогою західного світу, що є сьогодні надзвичайно актуальним в нашій боротьбі із віссю зла, з якою так безстрашно бориться український народ.

Як вже зазначалося, розширення демократичного табору на принципах, які сповідує лібертаріанство будуть мати опосередковані наслідки і для геополітичного бекграунду російсько-української війни. Чим більшим буде прозахідний табір щодо протидії диктаторським режимам, які останнім часом сильно підносять свої голови в боротьбі із демократичним Заходом, тим швидшою буде його перемога. Зміцнення табору демократії на міжнародній арені є важливим сигналом резистентності світопорядку, заснованому на міжнародному праві, у протистоянні з ревізіоністськими режимами.

І в цьому таборі основне місце відводиться нашій зболеній Україні та її безстрашному народові. Через це для нас такими важливими є принципи лібертаріанства, які майже сто років тому висунув наш прославлений земляк зі Львова – Людвіг фон Мізес, і які для України буде корисним взяти на озброєння після

перемоги над рашизмом, і справді починати втілювати їх в українське суспільство. Адже, як зазначалося вище, дуже багато з тих принципів проголошував і наш президент Володимир Зеленський у своїй передвиборчій програмі, проте вони, з різних причин, так і не були втілені в наше життя.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Велике переродження. (2015). *Уроки перемоги капіталізму над комунізмом*. Л.: Видавництво старого лева.
- Гончарук-Чолач, Т. В. (2020). *Інтенції дослідження соціальної нерівності та стратифікації від античності до сьогодення*. Гілея: науковий вісник, 157, 35-41.
- Гончарук-Чолач, Т. В., & Томахів, В. Я. (2020). *Історія українських та зарубіжних політичних вчень*. (Посібник). К.: Крок.
- Гончарук-Чолач, Т., Гурик, М., & Томахів, В. (2023). Ліберальні вчення Людвіга фон Мізеса як теоретичне підґрунтя післявоєнної відбудови України. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 26(2), 61-65. <https://doi.org/10.15421/172328>
- Козинець, О. Г. (2019). Неоконсерватизм як основа політики Рональда Рейгана. *Право і суспільство*, 3, 25-29.
- Мізес, Л. (2009a). Капіталізм, ринок і свобода. *Лібералізм: Антологія*, (р. 489-495). К.: ВД «Простір», «Смолоסקип».
- Мізес, Л. (2009b). Лібералізм у класичній традиції. *Лібералізм: Антологія*, (р. 3-19) К.: ВД «Простір», «Смолоסקип».
- Мізес, Л. (2009c). Сутність принципу laissez-faire. *Лібералізм: Антологія*, (р. 759-761). К.: ВД «Простір», «Смолоסקип».
- Мізес, Л. (2018). *Свобода і власність*. Відновлено з http://r-e-ed.com/wp-content/uploads/2018/08/116r_Mises_Liberty_and_Property
- Пальшков, К. Є. (2020). Ліберальні вчення Людвіга фон Мізеса та Мілтона Фрідмана як теоретичне підґрунтя реформування планової економіки. *Політикус*, 1, 25-28.
- Ренд, А. (2008). *Атлант розправив плечі*. Відновлено з <http://www.project-syndicate.org/commentary/america-s-g-zeromoment>
- Хім'як, А. (2023). *Хав'єр Мілей – прихована загроза чи нова надія Аргентини*. Відновлено з <http://www.polradio.pl/5/39/Artykul/165118>
- Шахай, А. (2019). *Філософія політики*. Х.: Гуманітарний центр.
- Boaz, D. (2020). *The Libertarian Mind: A Manifesto for Freedom*. Retrieved from http://www.cartercenter.org/health/guinea_worm/mini_site/index.html
- Brennan, J. (2012). *Libertarianism: What Everyone Needs to Know*. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2012/05/11/7139235/>
- Doherty, B. (2007). *Radicals for Capitalism: A Freewheeling History of the Modern American Libertarian Movement*. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2007/05/8/7139066>
- Dow, J. (2021). *The Ethical Foundations of Libertarianism*. Retrieved from <http://top.bigmir.net/global/uanet>
- Oglesby, C. (2008). *Ravens in the Storm. A Personal History of the 1960s Anti-War Movement*. New York: Scribner.
- Smith, J. (2020). *Libertarianism and the Welfare State: The Role of the State in the Modern Economy*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/international/ukrajina-na-shljakhu-do-jes-de-mi-je-i-kudi-rukhaje-mosja-dali-.html>
- Zakaria, F. (2019). The 20 Percent Philosophy. *Public Interest*, 96-101.

REFERENCES

- A great rebirth. (2015). *Lessons from the victory of capitalism over communism*. L.: Old Lion Publishing House.
- Boaz, D. (2020). *The Libertarian Mind: A Manifesto for Freedom*. Retrieved from http://www.cartercenter.org/health/guinea_worm/mini_site/index.html
- Brennan, J. (2012). *Libertarianism: What Everyone Needs to Know*. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2012/05/11/7139235/>
- Doherty, B. (2007). *Radicals for Capitalism: A Freewheeling History of the Modern American Libertarian Movement*. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2007/05/8/7139066>
- Dow, J. (2021). *The Ethical Foundations of Libertarianism*. Retrieved from <http://top.bigmir.net/global/uanet>
- Honcharuk-Cholach, T. V. (2020). Intentions for the study of social inequality and stratification from antiquity to the present. *Gileia: Scientific Bulletin*, 157, 35-41.
- Honcharuk-Cholach, T. V., & Tomakhiv, V. Ya. (2020). *History of Ukrainian and foreign political teachings*. (Manual). K.: Step.
- Honcharuk-Cholach, T., Guryk, M., & Tomakhiv, V. (2023). Liberal teachings of Ludwig von Mises as a theoretical basis for the post-war reconstruction of Ukraine. *Scientific and theoretical almanac Grani*, 26(2), 61-65. <https://doi.org/10.15421/172328>
- Khimiak, A. (2023). *Javier Milei is a hidden threat or the new hope of Argentina*. Retrieved from <http://www.polradio.pl/5/39/Artykul/165118>
- Kozynets, O. G. (2019). Neoconservatism as the basis of Ronald Reagan's policy. *Law and society*, 3, 25-29.
- Mises, L. (2009a). Capitalism, market and freedom. *Liberalism: An Anthology*, (p. 489-495). K.: VD "Prostir", "Smoloskip".
- Mises, L. (2009b). Liberalism in the classical tradition. *Liberalism: An Anthology*, (p. 3-19) K.: VD "Prostir", "Smoloskip".
- Mises, L. (2009c). The essence of the laissez-faire principle. *Liberalism: An Anthology*, (p. 759-761). K.: VD "Prostir", "Smoloskip".
- Mises, L. (2018). *Freedom and property*. Retrieved from http://r-e-ed.com/wp-content/uploads/2018/08/116r_Mises_Liberty_and_Property
- Oglesby, C. (2008). *Ravens in the Storm. A Personal History of the 1960s Anti-War Movement*. New York: Scribner.
- Palshkov, K. E. (2020). Liberal teachings of Ludwig von Mises and Milton Friedman as a theoretical basis for reforming the planned economy. *Politicus*, 1, 25-28.
- Rand, A. (2008). *Atlantean straightened his shoulders*. Retrieved from <http://www.project-syndicate.org/commentary/america-s-g-zeromoment>
- Shahay, A. (2019). *Philosophy of politics*. Kh.: Humanitarian Center.
- Smith, J. (2020). *Libertarianism and the Welfare State: The Role of the State in the Modern Economy*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/international/ukrajina-na-shljakhu-do-jes-de-mi-je-i-kudi-rukhaje-mosja-dali-.html>
- Zakaria, F. (2019). The 20 Percent Philosophy. *Public Interest*, 96-101.

Features of Modern Information Wars

UDC: 340.12

DOI: <https://doi.org/10.15421/172419>**Larioncheva Nataliia**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0000-3605-0163>, larionchevanatalia@gmail.com*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The article examines the current issues of modern information warfare, which is an important aspect of political and military conflicts in the modern world. Modern information wars have become an important element of political and military conflicts taking place in the world. The speed of information transmission due to the development of technology and mass communication allows for extensive manipulation of public opinion and influence on domestic and international relations. It is important to have strategies to protect against disinformation and manipulation and to actively resist information interference.

The purpose of the study was to reveal current trends in information warfare.

Results. Focusing on the use of mass communication technologies, in particular social media, by governmental and atypical groups to spread disinformation and propaganda, the article analyzes strategies for manipulating public opinion and their impact on international relations. The study demonstrates the need to develop effective strategies to protect against information threats and counteract information interference.

Conclusions. The role of media and social networks in spreading different narratives and legends that influence the perception of the conflict in Ukraine was discussed. In conclusion, it was noted that protection against information threats requires a comprehensive approach. In addition to technical cybersecurity measures, it is important to develop media literacy, support an independent journalistic environment, and promote transparency in government. International cooperation in the field of cybersecurity is crucial to countering information threats. Common standards, information exchange and cooperation between countries can increase the effectiveness of measures to counter disinformation and cyberattacks.

Keywords: information warfare, hybrid warfare, international politics, Ukraine, elections, cyberattacks, social media, propaganda

Особливості сучасних інформаційних воєн

Ларіончева Наталія*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. Стаття розглядає актуальну проблематику сучасних інформаційних воєн, що є важливим аспектом політичних та військових конфліктів у сучасному світі. Сучасні інформаційні війни стали важливим елементом політичних та військових конфліктів, які відбуваються у світі. Швидкість передачі інформації завдяки розвитку технологій і засобів масової комунікації дозволяє широко маніпулювати громадською думкою та впливати на внутрішні та міжнародні відносини.

Метою дослідження стало розкриття сучасних тенденцій прояву інформаційних воєн.

Результати. Аналізуючи технологічні нововведення, політичні стратегії та соціокультурні впливи, стаття висвітлює ключові аспекти сучасних інформаційних воєн і розробляє рекомендації щодо збереження демократичних цінностей в епоху цифрової трансформації. Виокремлено значення критичного мислення та перевірки інформації в сучасному медійному середовищі, а також підкреслено важливість відстоювання демократичних цінностей, включаючи свободу слова та доступ до правдивої інформації.

Висновки. У висновку було зазначено, що захист від інформаційних загроз потребує комплексного підходу. Крім технічних заходів кібербезпеки, важливо розвивати медійну грамотність, підтримувати незалежне журналістське середовище та сприяти прозорості у владі. Міжнародний співробітництво в області кібербезпеки є вирішальним для протидії інформаційним загрозам. Спільні стандарти, обмін інформацією та співпраця між країнами можуть підвищити ефективність заходів протидії дезінформації та кібератак. Дослідження демонструє необхідність розробки ефективних стратегій захисту від інформаційних загроз та протидії інформаційним втручанням. У висновку було зазначено, що захист від інформаційних загроз потребує комплексного підходу. Крім технічних заходів кібербезпеки, важливо розвивати медійну грамотність, підтримувати незалежне журналістське середовище та сприяти прозорості у владі.

Ключові слова: інформаційна війна, гібридна війна, міжнародна політика, Україна, вибори, кібератаки, соціальні мережі, пропаганда

Стаття надійшла / Article arrived: 01.02.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Сучасні інформаційні війни стали важливим елементом політичних та військових конфліктів, які відбуваються у світі. Швидкість передачі інформації завдяки розвитку технологій і засобів масової комунікації дозволяє широко маніпулювати громадською думкою та впливати на внутрішні та міжнародні відносини. Засоби соціальних мереж, такі як Facebook, Twitter, YouTube, стають ареною для поширення дезінформації та пропаганди. Часто різноманітні урядові та нетипові групи використовують фейкові акаунти та групи, щоб розповсюджувати свої наративи та впливати на громадську думку. Поширення маніпулятивної інформації викликає сумніви та підозри серед громадськості, особливо у тих випадках, коли правдивість інформації стає під сумнів. Важливо мати стратегії захисту від дезінформації та маніпуляцій та активно протистояти інформаційним втручанням. Дослідження сучасних інформаційних воєн допомагає розкрити та розуміти такі аспекти, як технологічні нововведення, політичні стратегії та соціокультурні впливи. Розширення знань у цій області дозволить розробити більш ефективні стратегії протидії інформаційним загрозам та зберегти демократичні цінності в епоху цифрової трансформації.

Мета дослідження є розкриття та характеристика сучасних тенденцій прояву інформаційних воєн.

Аналіз попередніх публікацій.

Слід зауважити, що багато вітчизняних дослідників внесли свій внесок у вивчення даної проблематики. Однак у їхніх дослідженнях не враховано в повній мірі тенденцію стрімкого розвитку цього явища, що призвело до недостатнього вивчення нових явищ, таких як медіа-тероризм. За думкою Георгія Почепцова (Почепцов, 2000), інформаційна цивілізація не зосереджується на діях у фізичному просторі, вона вважає перемогу зафіксованою в інформаційних і віртуальних просторах. М. Лібікі (Libicki, 1995) однією із форм інформаційної війни він називає психологічну. Їх дослідження свідчать про актуалізацію дослідження інформаційних воєн в сучасному світі інформації. М. Маклюен засоби масової комунікації самі називав новими «природними ресурсами», а Т. Рона (Rona, 1976) вважав, що інформаційна інфраструктура є ключовим аспектом економіки, але в той же час вона стає вразливою метою як у військовій, так і в мирній час.

Результати дослідження.

Сучасна держава стикається з викликом відсутності єдиного централізованого органу, який би мав повний спектр інструментів для ведення ефективного протистояння у сучасних військових конфліктах. Така ситуація значно підвищує важливість вчасного та адекватного аналізу військово-політичної обстановки, розпізнавання військових загроз та вимагає від держави підвищення стандартів

управління та координації дій між державними структурами. У зв'язку з тим, що характер сучасних військових конфліктів постійно змінюється, методи та підходи до аналізу військово-політичної обстановки також повинні еволюціонувати. Зміна характеристик сучасних військових конфліктів та військово-політичних відносин накладає нові вимоги до аналізу, зосереджуючи увагу на нових аспектах та елементах, які необхідно ретельно вивчити для отримання об'єктивних результатів оцінки ситуації. (Бочарніков, & Свешніков, 2017).

Нещодавно науковці відзначають, що сучасні військові конфлікти відрізняються від минулих, оскільки вони набули нових рис і характеристик, що вимагають ретельного аналізу та розуміння. У минулому, стратегія ведення війни базувалася в основному на силовому примусі та прямому військово-політичному протистоянню між сторонами конфлікту. Однак сучасні військові конфлікти виявляють складніші та більш різноманітні характеристики. Виокремлення цих нових рис конфліктів породило такі терміни, як "проксі-війна", "гібридна війна", "мережева війна" (Горбулін, 2014).

Класичні війни в історії відрізнялися від сучасних військових конфліктів, оскільки перед винайденням ядерної зброї вони відбувалися переважно між державами або коаліціями держав із чіткими політичними цілями. Такі конфлікти використовували значні військові формування, наприклад, армії, і політичні цілі формулювалися правлячою елітою кожної держави. Вони в основному зосереджувалися на військових діях, діях з використанням сили.

Поняття проксі-війни описує ситуації, коли конфлікт між двома чи більше сторонами відбувається через підтримку, фінансування або збройну допомогу з боку інших суб'єктів, які не прямо беруть участь у війні. Проксі-війни, з'явилися на тлі розвитку технологій та методів збройної боротьби. Впливові держави ведуть конфлікти не прямо, а через дії своїх "сателітів" - політично підпорядкованих держав або різних внутрішніх збройних формувань, в яких самі держави-домінанти здебільшого надають економічну, інформаційну та іншу підтримку.

Гібридна війна включає в себе поєднання військових, політичних, економічних, інформаційних та інших методів впливу з метою досягнення військових та політичних цілей. Мережева війна описує ситуації, коли конфлікт розгортається у віртуальному просторі, включаючи інформаційні атаки, кібератаки та маніпуляції в мережі Інтернет. Гібридні війни стали типовим явищем у світі глобалізації, де військові дії поступово відступають на другий план перед іншими засобами впливу, такими як економічний тиск, інформаційна пропаганда та спеціальні операції. Головна мета гібридних воєн полягає в досягненні політичних цілей через різноманітні засоби впливу.

Концепція гібридних воєн свідчить про зміну стратегій і тактик у сучасних міжнародних відносинах, де гнучкість та інновації стають ключовими факторами успіху. Термін "гібридна війна" підкреслює поєднання різноманітних воєнних та невоєнних інструментів, адже всі воєнні конфлікти у сучасному світі можна вважати гібридними, оскільки вони використовують весь спектр доступних інструментів. Мережеві війни виникли в епоху широкого доступу до інформаційних технологій, що відкрило нові можливості використання інформаційних засобів для досягнення воєнно-політичних цілей. Ці війни, іноді відомі як мережецентричні, відрізняються від звичайних воєн тим, що вони характеризуються застосуванням нових технологій та методів ведення війни у кібернетичному просторі. (Савин, 2011).

Аналітики Джон Арквіля та Девід Ронфелдт із корпорації "RAND" впровадили цей термін, натхненні ідеями та методами кібернетичної війни, щоб застосувати їх у вирішенні завдань, що раніше вирішувалися виключно за допомогою збройних сил. Вони використали цей термін, щоб визначити новий підхід до розв'язання проблем, який базується на використанні технологій та інформаційних засобів для досягнення стратегічних цілей. (Arquilla, & Ronfeldt, 2001).

Останнім часом науковці та військові експерти активно відзначають еволюцію сучасних військових конфліктів, які різко відрізняються від традиційних. Ця еволюція обумовлена новими рисами і характеристиками, які виникли в контексті глобалізації, технологічного прогресу та соціальних змін. Сучасні конфлікти відзначаються не лише відкритою військовою агресією між державами, але й використанням нових методів та стратегій, спрямованих на досягнення політичних та геополітичних цілей через різноманітні засоби впливу. Однією з таких нових стратегій ведення війни є мережева війна, яка зосереджена на дезорієнтації та зміні уявлень населення противника. У цьому виді війни основний акцент робиться на впливі на психологічний та інформаційний фронти, замість прямої військової агресії. Відмінність мережевої війни полягає в тому, що вона не передбачає примусового підпорядкування, але ставить за мету зміну уявлень та переконань населення, що може призвести до дезорієнтації та ослаблення внутрішньої стійкості противника. Ця концепція передбачає застосування різноманітних інструментів, зокрема інформаційно-психологічних, для формування враження про необхідність або доцільність певних дій чи переконань. Важливо зазначити, що мережева війна може мати як ненасильницький, так і насильницький характер, залежно від мети і цілей, що ставляться перед агресором. У сучасній мережевій війні держава-агресор залучає внутрішні суб'єкти, такі як партії, недержавні організації та інші, а також

може користуватися зовнішніми суб'єктами, такими як держави-сателіти та міжнародні терористичні організації. Враховуючи комплексність цієї стратегії та її великий потенціал впливу на сучасні конфлікти, мережева війна стала об'єктом пильного дослідження як військових експертів, так і політичних аналітиків. (Glenn, 1989).

Інформаційна війна є складним процесом, який включає широкий спектр стратегічних та тактичних дій з метою маніпулювання інформацією та впливу на цільову аудиторію. Основна мета цього виду війни полягає в тому, щоб спонукати цільову аудиторію приймати рішення, що користуються інтересам ініціатора інформаційної кампанії. Інформаційна війна може виникати як міждержавний конфлікт, так і між різними суб'єктами у межах однієї держави чи конфліктуючих сторін. Цей вид війни включає в себе різноманітні стратегії та тактики, такі як збір і аналіз інформації, її подальше поширення через різні канали засобів масової інформації, соціальні мережі та інші канали зв'язку. До цього також можуть відноситися створення та поширення пропагандистських матеріалів, дезінформація, психологічний тиск на цільову аудиторію та інші методи впливу на громадську думку. Важливим аспектом інформаційної війни є розуміння того, що вона може мати далекосяжні наслідки, які важко передбачити. Її вплив може сягати політичної, економічної, соціальної та культурної сфер життя суспільства. Тому аналіз і вивчення методів та тенденцій інформаційної війни стають надзвичайно важливими для розуміння сучасних міжнародних конфліктів та розвитку стратегій безпеки та оборони. (Hong, & Hung, 2022).

Термін "інформаційна війна", що вперше використав Збройні Сили Сполучених Штатів, на сьогодні охоплює широкий спектр технологічних аспектів, що стосуються не лише електронної та кібернетичної сфер, а й управління інформацією та діяльності в комп'ютерних мережах. Він також обіймає заходи з атаки та захисту в цих контекстах. Варіант "інформаційні операції", як використовують його інші військові формування, більш широкий, оскільки, крім технологічних аспектів, акцентує увагу на людських факторах використання інформації. Це охоплює аналіз соціальних мереж, оцінку рішень та аспекти управління й контролю, що включають роль людини в цьому процесі. У цілому, інформаційна війна має на увазі не лише технічні аспекти, але й вплив на поведінку, рішення та перспективи управління. (Stein, 2022).

Згідно з концепцією НАТО, ця війна спрямована на досягнення інформаційної переваги над опонентом, що є ключовим аспектом сучасної воєнної стратегії.

Інформаційна війна, що є одним із ключових аспектів сучасних конфліктів, проявляється у широкому спектрі форм та методів, спрямованих

на маніпуляцію інформацією та вплив на громадську думку. Приглушення телевізійних, інтернет- та радіопередач відбувається з метою порушення зв'язку та поширення дезінформації серед населення. Відключення логістичних мереж створює ускладнення в комунікаціях та обмежує доступ до інформації. Підроблення або перешкоджання ворожих комунікаційних мереж, зокрема в соціальних медіа, відбувається для впливу на громадську думку та створення негативного образу ворога. Операції на фондовій біржі можуть бути саботовані шляхом електронного втручання, витоку конфіденційної інформації або розміщення дезінформації з метою спричинення фінансових турбулентностей. Використання дронів та інших роботизованих систем для спостереження дає можливість здійснювати розвідувальні дії та збирати інформацію з найвіддаленіших територій. Комунікаційний менеджмент включає в себе контроль за розповсюдженням інформації, підтримкою певного іміджу та формуванням позитивного ставлення до власної сторони. Використання синтетичних носіїв інформації дозволяє створювати та поширювати інформаційні продукти, що відповідають конкретним потребам та завданням. Усі ці форми та методи інформаційної війни свідчать про складний характер сучасних конфліктів та необхідність розробки комплексних стратегій захисту та контрзаходів у сфері інформаційної безпеки. (Tyson, & Broad, & Tristan, 2022).

У сфері кіберпростору важливо розглядати два основні аспекти зброї: мережевоцентричну війну та C4ISR, яка включає інтегроване управління, контроль, зв'язок, комп'ютери, розвідку, спостереження та розвідку. Ці концепції стають все більш важливими в умовах постійного розвитку технологій та зміни характеру війни. Мережевоцентрична війна передбачає використання мережевих технологій для координації військових дій та забезпечення комунікації між військовими одиницями. З іншого боку, концепція C4ISR відображає інтеграцію систем управління, зв'язку та розвідки для забезпечення керівництва та контролю в умовах військових операцій.

Поширення дезінформації також відіграє важливу роль у цих інформаційних битвах. Більшість росіян, згідно з проведеними дослідженнями (Hedenskog, & Hjelms, 2020), віддають перевагу отриманню інформації з телебачення, що часто є основним джерелом новин в країні. Проте, серед молодшого покоління спостерігається тенденція користуватися онлайн-джерелами для отримання інформації. Зазначено, що багато молодих росіян звертаються до використання віртуальних приватних мереж (VPN), щоб отримати доступ до незалежних джерел інформації, оскільки вони втратили довіру до державно контрольованих ЗМІ та їхньої спроможності надавати об'єктивну інформацію про події в країні (Nell, 2022).

Пропаганда не обмежується лише російськими кордонами, але і впливає на інші країни. Китайські дипломати, урядові органи та контрольовані державою ЗМІ використовують ситуацію українського конфлікту для поширення пропагандистських ідей та антиамериканських тез. Крім того, вони активно розповсюджують теорії змови, спрямовані на дискредитацію американської політики та внутрішньої ситуації у США, що підштовхується російськими пропагандистськими нарративами (Wong, 2022).

Аналогічні теорії змови та пропагандистські нарративи також виявлені у медіа Куби та Латинської Америки. Крім того, RT Actualidad, медіа-гілка російського пропагандистського агентства RT, активно використовується для поширення дезінформації та пропагандистських ідей про конфлікт в Україні (Wilner, Delgado, & Torres, 2022).

Отже, інформаційна пропаганда та маніпуляція громадською думкою стають все більш актуальними в різних країнах, де цільова аудиторія впливається пропагандистськими нарративами, що впливають на їхнє сприйняття подій в Україні та світі.

У 2022 році урядові групи, що представлялись як незалежні новинні організації, активно використовували соціальні мережі, такі як Facebook, Instagram, Twitter, YouTube, Telegram, а також російськомовні платформи "Однокласники" і "В Контакте", для поширення російських нарративів. Їхні зусилля включали створення фейкових акаунтів та груп, які використовувались для розповсюдження дезінформації та маніпулювання громадською думкою. Одним із ключових елементів цієї стратегії було створення враження про безпорадність українських сил та намагання зім'яти їхню мораль, використовуючи сфабриковані матеріали та відеозаписи.

Згідно з The Washington Post, вже в 2014 році російська військова розвідка (ГРУ) створила понад 30 псевдоукраїнських груп і акаунтів у соціальних мережах, а також 25 "провідних англомовних" видань. Ці акаунти використовувались для розповсюдження дезінформації та провокацій, спрямованих на підірив українського уряду та мобілізацію проросійськи налаштованої аудиторії. (Hedenskog, & Hjelms, 2020).

З іншого боку, на початку 2016 року українські журналісти виявили мережу десятків груп у соціальних мережах, керованих з Москви, які використовували націоналістичну риторику для підірив українського уряду та мобілізації протестувальників. Ці групи активно поширювали проросійську пропаганду та провокативний контент для стимулювання напруги та конфлікту в Україні.

Крім цього, російські оперативники інформаційної війни здійснювали спроби перехоплення повідомлень українських активістів у Facebook, штучно класифікуючи їх як порнографію чи інші порушення правил платформи, щоб дискредитувати діяльність

опозиції та активістів. В реакцію на рішення Facebook і Twitter щодо блокування російських акаунтів і контенту, Росія ухвалила кілька заходів з обмеження доступу до цих платформ на своїй території.

Окремим інструментом інформаційного протистояння стали мему. В кінці лютого 2022 року, в Генічеську, відбулося подія, яка стала символом української вольової боротьби та відданості. На відеозаписі, знятому 25 лютого, зображено літню жінку, яка відверто лає російського солдата і передає йому насіння соняшнику з проханням посадити його, щоб соняшники виростили там, де він знаходиться. Цей емоційний і символічний момент вразив глядачів своєю правдивістю та виразністю, і став своєрідним актом опору проти агресії. (Sharma, 2022).

Легенда про "Привида Києва" також стала предметом широкого обговорення. Цей персонаж, за переказами, був українським пілотом-випробувачем, який, за легендою, збив шість російських літаків. Хоча деякі деталі цієї історії були піддані сумнівам і не підтверджені фактами, вона все ж стала символом героїзму та відваги українського народу.

Не менш вражаючими були відповіді українських захисників на острові Зміїний, а також відеозаписи, де українські фермери буксирують покинуті російські танки. Ці події вразили своєю мужністю та відданістю ідеям свободи та незалежності України. Їхні вчинки стали втіленням давньої боротьби за справедливість та гідність українського народу. (Wilner, Delgado, & Torres, 2022).

Висновки.

Стаття висвітлює ряд ключових аспектів інформаційної війни в контексті конфлікту в Україні. Розглянуто різноманітні способи впливу на громадську думку, починаючи від медіа та соціальних мереж і закінчуючи символічними актами громадян. Показано, як пропаганда та різні наративи можуть впливати на сприйняття конфлікту, а також визначено

важливість доступу до об'єктивної інформації в умовах інформаційної війни. Визначено значення критичного мислення та перевірки інформації в сучасному медійному середовищі, а також підкреслено важливість відстоювання демократичних цінностей, включаючи свободу слова та доступ до правдивої інформації.

Ключові позиції:

Сучасні інформаційні війни відіграють ключову роль у глобальному політичному та військовому контексті. З використанням новітніх технологій масової комунікації, вони стали ефективним інструментом впливу на громадську думку, формування дискурсу та маніпулювання відносинами міжнародного співтовариства.

Пропаганда та дезінформація стали ключовими стратегіями інформаційних воєн. Зловживання соціальними мережами та іншими медіа-платформами дозволяє режимам та нетиповим суб'єктам змінювати громадську думку, впливати на рішення та підірвати довіру до демократичних інститутів.

Захист від інформаційних загроз потребує комплексного підходу. Крім технічних заходів кібербезпеки, важливо розвивати медійну грамотність, підтримувати незалежне журналістське середовище та сприяти прозорості у владі.

Міжнародний співробітництво в області кібербезпеки є вирішальним для протидії інформаційним загрозам. Спільні стандарти, обмін інформацією та співпраця між країнами можуть підвищити ефективність заходів протидії дезінформації та кібератак.

Демократичні суспільства повинні активно захищати свободу слова та вільний доступ до інформації. Розуміння загроз інформаційних воєн та розробка стратегій протидії є важливими кроками для збереження демократичних цінностей та стабільності у світі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бочарніков, В., & Свешніков, С. (2017). Погляди на характер сучасних воєнних конфліктів. *Наука і оборона*, 1, 3-8.
- Горбулін, В. (2014). «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. Retrieved from www.niss.gov.ua/public/File/2015_book/012315_Gorbulyn.pdf
- Почепцов, Г. (2000). *Информационные войны*. Рефл-бук. К.: Ваклер.
- Савин, Л. (2011). *Сетецентричная и сетевая война. Введение в концепцию*. Евразийское движение.
- Arquilla, J., & Ronfeldt, D. (2001). *Networks and Netwars. The future of terror, crime, and militancy*. Rand Corporation.
- Glenn, J. (1989). Chapter 9 Defense, (p. 195-201). *The Mind of the Future*. Washington, DC: Acropolis Books.
- Hedenskog, J., & Hjelm, M. (2020). *Propaganda by Proxy: Ukrainian oligarchs, TV and Russia's influence*. Swedish Defense Research Agency, RUFBS Briefing, 48(A112001), 7312.
- Hong, Z.-C., & Hung, Z.-W. (2022). How cognitive warfare works in China: A frontline perspective on Taiwan's wars against disinformation. *Journal of Global Security Studies*, 7(4).
- Libicki, M. C. (1995). *What is Information Warfare?* Center for Advanced Concepts and Technology, Institute for National Strategic Studies, National Defense University. Retrieved from <http://viysko.com.ua/technologiji-voyen/martin-libicki-shho-take-informacijna-vijna/>
- Nell, C. (2022). Here's how propaganda is clouding Russians' understanding of the war in Ukraine. *NPR*. Retrieved from <https://www.npr.org/2022/03/15/1086705796/russian-propaganda-war-in-ukraine>

- Rona, T. P. (1976). Weapon Systems and Information warfare. *Office of the Secretary of Defense Washington DC*. Retrieved from https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Science_and_Technology/09-F-0070-Weapon-Systems-and-Information-War.pdf
- Sharma, S. (2022, February). Brave Ukrainian women's tells Russian soldier: 'Put sunflower seeds in your pocket so they grow when you die'. *The Independent*. Retrieved from <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/ukraine-russia-soldier-woman-confrontation-b2022993.html>
- Stein, G. J. (2022). *Information Warfare*. Air University (USA). Press.
- Tyson, H., E.-U., & Broad, G., & Tristan, T. H. (2022). Using social media for information divisiveness and warfare. *Proceedings of the 33rd ACM conference on Hypertext and social media, HT '22*, (p. 259-262). New York: Association for Computing Machinery.
- Wilner, M., Delgado, M. A., & Torres, G. N. (2022). Explainer: How Russia's war in Ukraine is shuffling U.S. alliances in Latin America. *Miami Herald*. Retrieved from https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwihlJzM4OSEAxVowAIHHWCrCuUQFnoECBUQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.miamiherald.com%2Fnews%2Fnation-world%2Fworld%2Famericas%2Fvenezuela%2Farticle259261614.html&usq=AOvVaw2N_2hYGydS7zxBf8PNtH5L&opi=89978449
- Wong, E. (2022). U.S. Fights Bioweapons Disinformation Pushed by Russia and China. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2022/03/10/us/politics/russia-ukraine-china-bioweapons.html>

REFERENCES

- Arquilla, J., & Ronfeldt, D. (2001). *Networks and Netwars. The future of terror, crime, and militancy*. Rand Corporation.
- Bocharnikov, V., & Svshnikov, S. (2017). Views on the nature of modern military conflicts. *Science and Defense*, 1, 3-8.
- Glenn, J. (1989). Chapter 9 Defense, (p. 195-201). *The Mind of the Future*. Washington, DC: Acropolis Books.
- Gorbulin, V. (2014). *"Hybrid warfare" as a key tool of the Russian geostrategy of revenge*. Publishing Center of Ivan Franko National University of Lviv. Retrieved from www.niss.gov.ua/public/File/2015_book/012315_Gorbuly.pdf
- Hedenskog, J., & Hjelm, M. (2020). *Propaganda by Proxy: Ukrainian oligarchs, TV and Russia's influence*. Swedish Defense Research Agency, RUFBS Briefing, 48(A112001), 7312.
- Hong, Z.-C., & Hung, Z.-W. (2022). How cognitive warfare works in China: A frontline perspective on Taiwan's wars against disinformation. *Journal of Global Security Studies*, 7(4).
- Libicki, M. C. (1995). *What is Information Warfare?* Center for Advanced Concepts and Technology, Institute for National Strategic Studies, National Defense University. Retrieved from <http://viysko.com.ua/technologiji-voyen/martin-libicki-shho-take-informacijna-vijna/>
- Nell, C. (2022). Here's how propaganda is clouding Russians' understanding of the war in Ukraine. *NPR*. Retrieved from <https://www.npr.org/2022/03/15/1086705796/russian-propaganda-war-in-ukraine>
- Pocheptsov, G. (2000) *Information Wars*. Refl-book. K.: Wackler.
- Rona, T. P. (1976). Weapon Systems and Information warfare. *Office of the Secretary of Defense Washington DC*. Retrieved from https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Science_and_Technology/09-F-0070-Weapon-Systems-and-Information-War.pdf
- Savin, L. (2011). *Network-centered and network warfare. Introduction to the concept*. Eurasian Movement.
- Sharma, S. (2022, February). Brave Ukrainian women's tells Russian soldier: 'Put sunflower seeds in your pocket so they grow when you die'. *The Independent*. Retrieved from <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/ukraine-russia-soldier-woman-confrontation-b2022993.html>
- Stein, G. J. (2022). *Information Warfare*. Air University (USA). Press.
- Tyson, H., E.-U., & Broad, G., & Tristan, T. H. (2022). Using social media for information divisiveness and warfare. *Proceedings of the 33rd ACM conference on Hypertext and social media, HT '22*, (p. 259-262). New York: Association for Computing Machinery.
- Wilner, M., Delgado, M. A., & Torres, G. N. (2022). Explainer: How Russia's war in Ukraine is shuffling U.S. alliances in Latin America. *Miami Herald*. Retrieved from https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwihlJzM4OSEAxVowAIHHWCrCuUQFnoECBUQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.miamiherald.com%2Fnews%2Fnation-world%2Fworld%2Famericas%2Fvenezuela%2Farticle259261614.html&usq=AOvVaw2N_2hYGydS7zxBf8PNtH5L&opi=89978449
- Wong, E. (2022). U.S. Fights Bioweapons Disinformation Pushed by Russia and China. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2022/03/10/us/politics/russia-ukraine-china-bioweapons.html>

The Principles of Education System's Resilience in Conditions of Social Upheaval (on the Example of Ukrainian Schools in Conditions Russian-Ukrainian War)

UDC: 316.74:37

DOI: <https://doi.org/10.15421/172420>**Nechitailo Iryna¹**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0656-0370>, nechit@ukr.net**Alieva Aigul²**Ph.D., Research Associate, <https://orcid.org/0000-0002-1110-496X>, aigul.alieva@liser.lu**Boryushkina Oksana³**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-6726-5113>, psuh@ukr.net¹*Kharkiv National University of Internal Affairs (Kharkiv, Ukraine)*²*Luxembourg Institute of Socio-Economic Research (Esch-sur-Alzette, Luxembourg)*³*State University of Biotechnology (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The full-scale military invasion of Russia into Ukraine, which began on February 24, 2022, led to significant changes in the functioning of all social institutions and caused multiple calamities. The crisis caused by the war greatly affected the education system as well. The continuous functioning of the Ukrainian education system requires an in-depth understanding in the framework of the institutional resilience.

Goal. The aim of the article is to determine the principles of resilience of the educational system in the conditions of global social upheavals (on the example of Kharkiv schools in the ongoing Russian-Ukrainian war).

Results. Educational resilience is characterized as the ability of educational systems and participants in the educational process to withstand shocks and stresses, adapt to and recover from them. Indicators of educational resilience are identified. The results of the research conducted by the authors are presented (November 2022 - January 2023; focused group interviews with parents of schoolchildren from the regions of Ukraine most affected by the war (Kharkiv, Donetsk, Luhansk regions); in-depth interviews with representatives of the teaching staff of Kharkiv schools).

Conclusions. Following principles of institutional resilience are formulated: resilient educational institutions quickly make decisions; have strong authoritative leaders; have a pedagogical staff, relationships in which are built on mutual respect, trust, and help; able to organize communication processes despite circumstances and difficulties; able to foresee possible difficulties; have an established system of "teacher-student-parent" interaction; have an established system of internal support for participants in the educational process; make realistic plans and trust in their ability to implement them; believe in the future and see it in a positive way; have a stable; have a stable value system.

Keywords: social upheaval, war, education, education system, resilience of education, educational institution, school, participants in the educational process, teachers, students

Принципи резильєнтності системи освіти в умовах соціального потрясіння (на прикладі українських шкіл в умовах російсько-української війни)

Нечітайло Ірина¹, Алієва Айгуль², Борюшкіна Оксана³¹*Харківський національний університет внутрішніх справ (Харків, Україна)*²*Люксембурзький інститут соціально-економічних досліджень (Еш-сюр-Альзетт, Люксембург)*³*Державний біотехнологічний університет (Харків, Україна)*

Анотація

Актуальність. Повномасштабне вторгнення росії в Україну, розпочате 24 лютого 2022 р., призвело до суттєвих змін у функціонуванні всіх соціальних інститутів, спричинило кризові стани у кожному з них. Викликана війною криза не оминула й систему освіти. Зауважено, що функціонування української системи освіти вимагає поглибленого розуміння ключових рушійних механізмів і процесів, базових принципів резильєнтності.

Мета. Встановлено, що метою статті є визначення принципів резильєнтності освітньої системи в умовах глобальних соціальних потрясіннь (на прикладі шкіл м. Харкова в умовах російсько-української війни).

Результати. Освітню резильєнтність охарактеризовано як здатність освітніх систем та учасників освітнього процесу протистояти потрясінням і стресам, адаптуватися до них і відновлюватися після них. Виявлено індикатори освітньої резильєнтності. Презентовано результати дослідження, проведеного авторами (листопад 2022 – січень 2023; фокусовані групові інтерв'ю з батьками українських школярів з регіонів України, які є найбільш постраждалими від війни (Харківська, Донецька, Луганська області); глибинні інтерв'ю з представниками педагогічного складу харківських шкіл).

Висновки. Сформульовані принципи освітньої резильєнтності, з'ясовано, що резильєнтні заклади освіти: швидко приймають рішення; мають сильних авторитетних керівників; мають педагогічний склад, стосунки в якому будуються на взаємній повазі, довірі, допомозі; здатні організувати комунікаційні процеси попри обставини і труднощі; здатні передбачити можливі труднощі; мають налагоджену систему взаємодії «вчителі-учні-батьки»; мають налагоджену систему внутрішньої підтримки учасників освітнього процесу; будують реалістичні плани та вірять у власну здатність їх реалізувати; вірять у майбутнє та бачать його у позитивному ключі; мають стійку систему цінностей.

Ключові слова: соціальне потрясіння, війна, освіта, система освіти, резильєнтність освіти, заклад освіти, школа, учасники освітнього процесу, вчителі, учні

Стаття надійшла / Article arrived: 02.02.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Актуальність. Повномасштабне вторгнення росії в Україну, розпочате 24 лютого 2022 р., призвело до суттєвих змін у функціонуванні всіх соціальних інститутів українського суспільства, спричинивши кризові стани у кожному з них. Війна поставила навчальні заклади перед кардинально новими викликами. Низка традиційних питань потребувала нових шляхів вирішення, причому в досить короткі терміни. На сьогодні українські навчальні заклади напрацювали практичні рішення стосовно того, «що?» і «як?» робити за тих умов, що склалися. Ці рішення вимагають наукової рефлексії, що дозволить визначити показники і сформулювати базові принципи резильєнтності освіти, які будуть слугувати як своєрідне «керівництво до дії» у ситуації соціальних потрясінь.

Отже, **метою цієї статті** є визначення принципів резильєнтності освітньої системи в умовах глобального потрясіння (на прикладі шкіл м. Харкова в умовах російсько-української війни). У статті презентовані результати дослідження, проведеного авторами за підтримки Люксембурзького інституту соціально-економічних досліджень (LISER), як внесок у проєкт PIONEERED H2020 (www.pioneered-project.eu).

Аналіз наукових публікацій показав, що проблематика функціонування освіти в умовах соціального потрясіння залишається недостатньо вивченою. Попри це, чітко простежується певна єдність думок науковців, які вивчають цю проблематику, зокрема щодо ролі освіти у суспільстві. Так, К. МакГлін, М. Зембілас, З. Бекерман, Т. Галлахер та інші стверджують, що заклади освіти (зокрема, університети) можуть слугувати «майданчиком» примирення людей у суспільстві, яке потерпає від конфліктів. Поряд з цим, вчені зазначають, що у суспільстві, яке потерпає від конфліктів, перебуває у стані соціального потрясіння, недбале ставлення з боку держави може призвести до значної дисфункції інституту освіти, а разом із тим, і до погіршення загальної соціальної ситуації (McGlynn, & Zembylas, 2009, p. 122; Milton, & Barakat, p. 405). І. Пачеко, Г. Хельског та інші досліджують вплив війни (зокрема, гібридної) на систему освіти, конкретизують шляхи перемоги над конфліктом через діяльність закладів вищої освіти (Pacheco, 2013, p. 77). На думку К. Буша і Д. Сальтареллі, якщо в освіті підтримуються певні етнічні, релігійні, політичні та інші конфлікти, це негативно позначається на «внутрішній гармонії» суспільства (Терепищій, 2020, с. 15). Освіта в такому контексті може розглядатися як така, що оперує потужними інструментами, так званого, «прихованого програмування», маніпулювання фактами тощо, що накладає відбиток на цілі покоління (Нечитайло, 2011, с. 177; Нечитайло, 2017, с. 22).

Українські вчені І. Телегуз, М. Галів М., О. Свйонтик, Ю. Фігурний, О. Шакурова розглядають освіту як складову національної безпеки України в умовах сучасної російсько-української війни. А. Гутник зосереджує увагу на підривній колабораційній діяльності у закладах освіти як злочині перед державою (Льницький, & Галів, 2023). Окрему увагу вчені приділяють висвітленню ролі сучасних інформаційних технологій та засобів дистанційного навчання й організації освітнього процесу у віддаленому режимі (Г. Євсєєва, О. Назаренко, П. Нажа, Н. Сулова, В. Федіна, ін.) (Савицький, & Мамчич, 2022).

В цілому, проведений аналіз наукових публікацій та досліджень дозволяє зробити висновок, що саме від стану освіти залежить стан суспільства, яке переживає соціальне потрясіння: якщо освіта, попри всі обставини та перепони, продовжує виконувати основні функції на достатньому рівні, то суспільство в цілому отримує потужний ресурс для того, щоб вийти зі стану потрясіння і не зануритися у сан соціальної аномії. Отже, важливо розуміти, в якому стані перебуває освіта. Формуванню такого розуміння присвячене проведене авторами дослідження, частину результатів якого представлено в цій статті.

Результати.

Ключовим поняттям дослідження є «резильєнтність» (освіти). Цим терміном активно оперує психологія, але він майже не використовується по відношенню до соціальних систем. Втім, на нашу думку, в умовах глобального соціального потрясіння набуває значення не тільки резильєнтність особистості, а і резильєнтність соціальних систем, соціальних інститутів та організацій.

Під резильєнтністю в психології розуміють здатність особистості зберігати в несприятливих ситуаціях стабільний рівень психологічного і фізичного функціонування, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуючись до несприятливих змін (Meadows, Miller, & Robson, 2015, p. 11; Resilience, 2018). Таким чином, резильєнтність не може бути редукована тільки до (стресо)стійкості або адаптивності, гнучкості тощо. Будь-який з цих термінів не відображує повною мірою сутність такої властивості, як резильєнтність.

Питання соціальної резильєнтності порушуються, як правило, в аспекті соціальних та екологічних катастроф (Adger, 2000, p. 347; Alexander, 2013, p. 2707; Keck, & Sakdapolrak, 2013, p. 7; Kwok, Doyle, Becker, Johnston, & Paton, 2016, p. 120; Saja et al., 2021, p. 797). Увага при цьому зосереджується на механізмах прорахунку ризиків для соціальних систем. Отже, необхідність дослідження феномену соціальної резильєнтності актуалізується саме на тлі соціальних потрясінь.

Згідно з тлумаченнями, які мають місце у довідниковій літературі, такий феномен як

«потрясіння», як і феномен резильєнтності, пояснюється, передусім, з позиції психологічної науки. Найбільш повне, на нашу думку, визначення цього феномену запропоновано у Психологічній енциклопедії Українського психологічного ХАБу: «Потрясіння – це емоційна та фізична реакція на стресові події, яка може відбуватися після надзвичайної ситуації або іншого виду великого стресу. ... Потрясіння не обмежується лише фізичними симптомами. Воно також включає широкий спектр емоційних і психологічних симптомів. Люди, які переживають потрясіння, можуть відчувати тривогу, страх, розлад сну, зниження настрою, неспокій, погіршення концентрації та багато інших симптомів...» (Психологічна енциклопедія, 2022; Наугольник, 2015, с. 17). Аналіз закордонних публікацій засвідчує, що іноземні вчені доволі часто використовують термін «соціальне потрясіння» (англ. "social upheaval"), не конкретизуючи його сенс (мабуть тому, що він вважається інтуїтивно відчутним), втім звертаючи увагу на нерозривний його зв'язок з глобальними кризами (зокрема, економічними), екологічними катастрофами, війнами тощо (Karferer, & Bertelsen, 2012, p. 57). Іншими словами, саме зазначені зміни, які мають глобальний негативний характер, є тим «великим стресом» для суспільства, який спричиняє стан соціального потрясіння.

Соціальне потрясіння – стан системного, надзвичайно глибокого порушення у суспільстві, який негативно позначається на кожній без виключення його сфері. Це стан супроводжується високим ступенем невизначеності, втратою орієнтирів для існування і функціонування. Суголосно і з психологічною наукою зауважимо, що стан соціального потрясіння є «нормальною реакцією на стрес», викликаний кризою, війною, екологічною катастрофою, пандемією тощо. Отже небезпеку для суспільства та його мешканців несе не стан потрясіння як такий, а тривалість цього стану. На нашу думку, соціальна аномія (безладдя, беззаконня, відсутність соціального порядку, втрачання значущості культурних норм та цінностей тощо) (Хінуу, 2023, р. 135) являє собою ні що інше, як затяжне соціальне потрясіння.

Жодна країна світу не знає, чи зможуть її соціальні інститути та організації пережити соціальне потрясіння без подальшого занурення у стан соціальної аномії. Саме тому вивчення досвіду України та її соціальних інститутів, які переживають війну, може видатися корисним для одержання нових знань про резильєнтність як соціальне явище, що актуалізується в умовах соціального потрясіння та проявляє себе як властивість соціальних інститутів, організацій і суспільства (країни, держави) в цілому виходити з цього стану, зберігаючи та підтримуючи достатнє функціонування, витримувати і витримати соціальне потрясіння без стійких порушень.

Зауважимо, що у практиці сучасних соціологічних досліджень відсутні дослідження феномену резильєнтності системи освіти, зокрема чинників, завдяки яким закладам освіти вдається ефективно функціонувати в умовах глобального соціального потрясіння, спричиненого війною. В межах нашого дослідницького проекту було передбачене проведення такого дослідження. Ми взяли за основу визначення, надане ЮНЕСКО, гідно із яким освітня резильєнтність трактується, як: «... здатність систем освіти та учнів протистояти потрясінням і стресам, адаптуватися до них і відновлюватися після них» (Bethke, Bird, Sigsgaard, & MacEwen, 2015, p. 11). Безумовно, ця здатність має бути не тільки в учнів та студентів але (і мабуть, у першу чергу) у вчителів та викладачів, а також у закладів освіти як організацій.

Аналіз теоретичного матеріалу дозволив сформулювати наступні показники резильєнтності, які були нами використані при проведенні дослідження стану освітньої системи і умовах війни:

1) здатність швидко вирішувати проблеми, викликані подіями, що справляють гостро негативний вплив;

2) доброзичливе ставлення, позитивні, конструктивні стосунки (діти-вчителі, керівництво-вчителі тощо);

3) засоби, якість, частота (інтенсивність) освітньої комунікації, ефективні практики спілкування між всіма учасниками освітнього процесу;

4) розвиток власної «системи підтримки»;

5) здатність робити реалістичні плани (щодо реалізації освітньої траєкторії, процесу навчання і викладання), готовність слідувати цим планам (бачення конкретних перспектив і кроків втілення планів);

6) плекання надії (позитивні погляди на майбутнє, зокрема ті, що стосуються освіти і процесу навчання, ситуації в країні і світі);

7) плекання цінностей в освіті (та засобами освіти).

У дослідженні ми використовували якісні методи (фокусовані групові інтерв'ю, глибинні інтерв'ю), які якнайкраще підходять для дослідження мало невивчених явищ і використовуються для того, щоб виявити важливі тенденції, створити достатнє підґрунтя для подальших кількісних досліджень.

У грудні 2022 – січні 2023 нами було проведено 5 фокусованих групових інтерв'ю (кожна фокус-група – від 5 до 8 учасників) з батьками українських школярів з тих регіонів України, які є найбільш постраждалими від війни (Харківська, Донецька та Луганська області). За їх результатами було відібрано 6 шкіл м. Харкова та Харківської області, які проявляють високу резильєнтність під час війни (в тому числі, у дослідженні взяли участь представники Чкаловського ліцею Чкаловської селищної ради Чугуївського району Харківської області, який

з 3 березня 2022 до 8 вересня 2022 працював в умовах окупації та чинив опір окупантам). Було проведено 12 глибинних інтерв'ю з представниками педагогічного складу цих шкіл (по 2 представника від кожної школи). Структура бланків інтерв'ю містила розділи, до яких увійшли питання, що відповідають переліченим вище показникам резильєнтності. Одним із дослідницьких завдань було виявити ті соціальні практики, які дозволяють підтримувати та/або розвивати освітню резильєнтність. Результати вирішення саме цього завдання і будуть представлені нижче.

З дозволу респондентів, ми робили відео і аудіозаписи всіх інтерв'ю. Стенограми оброблялися за допомогою Taguette – інструменту якісного дослідження з відкритим доступом. Для аналізу даних був застосований метод «типових висловлювань», тобто таких, що відображають домінуючі точки зору.

Враховуючи анонімність нашого дослідження, представляючи у тексті цієї статті типові висловлювання респондентів-вчителів, ми ідентифікували кожного учасника зі збереженням анонімності, приписуючи певні шифри: Д1 та Д2 – для директорів; В1-В8 – для вчителів; ВА9 і ВА10 – для вчителів, які є представниками шкільної адміністрації. Серед респондентів були представлені вчителі з різним стажем педагогічної діяльності – від 7 до 40 років (розподілення за стажем мало рівномірний характер, нами не було виявлено принципової різниці у відповідях між респондентами, які мають різний стаж). Оскільки як директори, так і представники адміністрації виконують не тільки управлінські й адміністративні функції, але й працюють як вчителі, бланк інтерв'ю для них мав розширений зміст і включав питання, що стосуються як аспектів управління і адміністрування, так і питання для вчителів.

Представляючи у тексті статті типові висловлювання респондентів-батьків, що були озвучені ними під час фокусованих групових інтерв'ю, ми не шифрували кожного учасника, оскільки відібрані типові висловлювання є сукупним результатом групової дискусії. Тому при цитуванні батьків ми приписували до відповідних цитат універсальний ідентифікатор «Б».

Дані аналізувалися за трьома блоками:

- практики освітньої резильєнтності, що стосуються: здатності швидко вирішувати проблеми; доброзичливого ставлення; засобів і якості (освітньої) комунікації; розвитку власної «системи підтримки»; здатності робити реалістичні плани; плекання надії; підтримки цінностей;

- неспецифічні функції освіти, які актуалізувалися саме в умовах війни;

- мікро-, мезо-, макрочинники резильєнтності, зокрема в аспекті автономії/централізації прийняття управлінських та практичних рішень.

Враховуючи обмеження щодо обсягу наукових статей, які публікуються у періодичних виданнях, в цій статті ми представимо тільки результати за першим блоком. Інформацію за другим і третім блоками частково подано у інших наших публікаціях (Alieva, & Nechitailo, 2023).

Здатність швидко вирішувати проблеми, справлятися з труднощами. Для того, щоб з'ясувати, наскільки швидко школи, їх керівництво та персонал зорієнтувалися у ситуації війни, почали відновлювати навчальний процес, ми просили респондентів пригадати події початку повномасштабного вторгнення і відтворити свої рішення і дії в цих подіях. Типовими для наших респондентів є наступні висловлювання:

Д1: «Коли почали літати літаки і ракети, на перший план вийшли проблеми безпеки життя і родини і десь до початку березня ці проблеми не відпускали. Хоча в школі постійно знаходилися працівники, було організовано чергування з тих вчителів, які жили поблизу, тобто школа була під доглядом... Формально навчання розпочалося 1 квітня. До цього ми постійно були на зв'язку з учнями і батьками. Кожен вчитель від себе робив, що може... Я намагалася гнучко підходити до організації навчального процесу – виходити на зв'язок, хто може, об'єднувати класи, групи, щось робити, хто що може. Так сталося, що на початку великої війни десь третина вчителів не здатні були вести заняття...»;

Д2: «До нас зайшли окупанти приблизно 3 березня... 3 24 лютого 2022 два тижні ми були на канікулах. І починаючи з 14 березня 2022 у ліцеї ми відновили навчальний процес у дистанційному форматі... У нас не було ані якісного інтернету, ані напрацьованих інструкцій (бо ми не були готові до умов війни і окупації), але було найголовніше – бажання спілкуватися з учнями, бажання навчати...»

В3: «Відновили навчання десь на початку квітня. Перед цим нам школа дала установку збирати інформацію про учнів (хто поїхав, хто залишився, хто в яких умовах перебуває). Оскільки ми багато чому навчилися під час карантину, пов'язаного з COVID-19, то нам дуже швидко вдалося налагодити навчання після початку повномасштабного вторгнення».

Б: «Наша школа почала навчання через два тижні після 24 лютого 2022...»;

Б: «Наша харківська школа почала запрошувати всіх учнів поновити процес десь на початку квітня. І навчання, дійсно, проходило, заняття відбувалися...».

Як бачимо, школи зорієнтувалися доволі швидко, і в залежності від спроможності вчителів та учнів, навчальний процес, в тій чи іншій (переважно асинхронній) формі, був поновлений одразу після вимушених двотижневих канікул, які, за наказом Міністерства науки і освіти України, розпочалися наступного дня після початку повномасштабного вторгнення.

Далі ми намагалися уточнити, що конкретно робили керівництво і вчителі для підтримки функціонування шкіл, які колективні та індивідуальні практики при цьому були розповсюджені. Типовими є наступні відповіді:

Д1: «Приблизно 5 березня я збрала першу нараду на якій наголосила на наших пріоритетах, першочергових завданнях, попросила всіх триматися, берегти себе і близьких, працювати над тим, щоб заспокоювати учнів і батьків...»;

Д2: «Звісно, окупанти не обійшли увагою нашу школу. Вони хотіли змінити керівництво, навіть придумали іншу назву нашій школі... З 24 лютого я кожного дня ходила на роботу. Я і ті, хто залишився зі мною у команді (це більшість колективу), ходили до школи і працювали, робили все для того, щоб у школу не змогли зайти і заселитися окупанти ... Це було дуже страшно... Нас лякали, що нам на голови одягнуть мішки і виведуть зі школи насильно... Думаю, ми вистояли, тому що весь час ходили на роботу. Окупанти приходили у школу в балаклавах з автоматами, але вони бачили, що ми там, ми працюємо і, мабуть, тому уходили... Нам просто пощастило»;

В4: «З першого дня повномасштабного вторгнення першим завданням школи було зібрати «всіх до купи», бо всі були дуже розгублені – і вчителі, і батьки, і діти. Але ми це зробили і навчання запустилося...»;

В7: «Ми одразу отримали вказівку від адміністрації, що нам потрібно сконтактувати з батьками, надати якусь підтримку... Попри все, ми не зупиняли навчальний процес. Все одно мали бути канікули наприкінці березня. Ну, розпочалися вони трохи раніше. Тож, 2 тижні побули на цих примусових канікулах і повноцінно розпочали навчальний процес... Ми з колегами з перших днів війни були у школі. Переносили техніку, ховали в укриття квіти, прибирали...»;

Б: «Спочатку вчителька проводила опитування: чи всі живі-здорові; виїхали чи не виїхали. Опитування проводилося у Вайбері, і перше повідомлення від вчительки прийшло десь через день-два після початку повномасштабного вторгнення...»;

Б: «Наша харківська вчителька кожного тижня опитувала всіх батьків і дітей: де ми, що з нами, чи живі, чи всі маємо спроможність навчатися...».

Як бачимо, попри високу стресогенність умов війни, школи достатньо швидко прийняли керівні рішення і почали здійснювати конкретні дії. Для того періоду характерні такі типові практики керівництва, як встановлення зв'язку з членами колективу, проведення нарад, зборів, розробка плану дій тощо. Типові практики колективу були пов'язані з налагодженням і підтримкою зв'язку з учнями та батьками. Типові індивідуальні практики представників педагогічної спільноти стосувалися

підтримки належного психологічного балансу і запобігання панічним станам учасників освітнього процесу.

Показовими щодо здатності справлятися з ситуацією війни є рішення, які приймалися школами стосовно нетипових ситуацій, в яких опинилися учні. Зокрема, маються на увазі ті рішення, які були прийняті стосовно навчання учнів, які змінили місце проживання в межах України, опинилися на окупованих територіях або виїхали за кордон, і при цьому бажають продовжувати навчання в українських школах. Слід зазначити, що на момент проведення інтерв'ю, орієнтуючись на свідчення респондентів, школи вже мали не тільки рішення, а напрацьовані схеми та інструменти, застосовувані у перелічених вище ситуаціях, про що свідчать наступні типові відповіді:

В1: «... У нас багато в школі учнів, які відвідують школи за кордоном, але їм важливо бути атестованими і в українських школах. Вчителі таким дітям намагаються не тільки вислати якісь базові завдання, але й інструкції, як завдання потрібно виконувати. Я особисто намагаюсь зробити якісну презентацію, за якою дитина може бачити основні формули, основні правила, зразки розв'язання задач, і цю презентацію залишаю у Classroom – для тих дітей, які не були присутні на уроці. Вони у будь-який зручний для себе час можуть переглянути цю презентацію, зробити короткий конспект, виконати завдання... Якщо ті діти, які присутні на уроках з теми повинні здати 8 домашніх завдань, для дітей, які знаходяться за межами України ми не вимагаємо всі 8 робіт, тому що, зрозуміло, це важко. Тобто це звичайні питання адаптації. Дві програми на собі не можуть навіть дорослі тягнути, не то, що діти...»;

Б: «Ми поїхали з Харкова в середині березня. Сподівалися, що школи у місті, куди ми переїхали, будуть вчитися офлайн. Тому ми одразу пішли до місцевої школи поблизу із нашим помешканням і нас зарахували без всяких проблем, за заявою. В той самий день. Але заняття там веліся онлайн. Тому ми поновилися в нашій школі. Жодних проблем не виникло»;

Б: «Моя молодша дитина вчиться і у місцевій Польській школі і у харківській школі паралельно. Ми все встигаємо, бо для української школи нам потрібно робити деякі завдання – і все... Старша дочка (11 випускний клас) вчиться тут в Польщі за українською програмою. У нашому місті відкрито школу, яка працює з українськими викладачами, за українською програмою. Тому ми не вчимося паралельно в Україні...».

Слід зазначити, що школи не отримували жодних рекомендацій від органів управління освітою. Всі рішення, які були прийняті стосовно того, як працювати з учнями, які не можуть відвідувати заняття, але не бажають відраховуватися зі школи, на

той час приймалися виключно на рівні керівництва шкіл. Школи ставили перед вчителями завдання забезпечити всі умови для того, щоб учень був атестований. Самі ж вчителі, в принципі, були вільні у виборі методів і форм виконання цього завдання, втім категорично не припускалося, щоб учень взагалі нічого не робив з навчального предмету.

Про стійкість свідчить і здатність шкіл працювати на попередження і передбачити ті труднощі, які можуть виникнути. Отже, ми питали наших респондентів, чи мають їх школи певний алгоритм дій у разі потрапляння у ситуацію блекауту або у разі необхідності поновлювати на навчання учня, який повернувся із закордону. Типовими є наступні відповіді:

Д2: «Ми півроку працювали в умовах відсутності електропостачання і Інтернет-зв'язку. Втім, завжди знаходили варіанти: шукали місця, де більше-менш ловить Інтернет і відсилали завдання (тим дітям, які виїхали); систематично проводили очні консультації (для тих дітей, які залишилися)»;

В5: «Я наперед публікую в електронній системі матеріали, які дублюють все моє заняття. Тобто додаю презентацію, відео-пояснення, опис завдання. Надаю дитині алгоритм, який вона має виконати, якщо заняття не відбулося онлайн... Також це добре працює і для тих дітей, які перебувають за кордоном і вимушені вчитися в двох школах паралельно»;

В3: «У нас вже був випадок, коли учень поїхав вчитися до Америки на рік чи два, а потім повернувся до нашої школи. Йому влаштували спеціальні іспити на перевірку рівня знань, щоб розуміти, до якого класу його зараховувати. Перед цим він пройшов додаткові заняття з вчителями-переметниками. Отже, думаю, що аналогічні процедури будуть застосовані до тих дітей, які зараз перервали навчання, а потім вирішать поновитися...»;

Б: «Коли трапляються проблеми з електропостачанням та Інтернетом, то вчителі заздалегідь до цього готуються. Вони записують уроки і виставляють на платформі дистанційного навчання».

Про здатність шкіл справлятися з труднощами свідчать (само)оцінки учасників освітнього процесу. Слід зазначити, що всі наші респонденти були однотайні стосовно того, що їх школи справляються з основними функціями на достатньо високому або високому рівнях. Все це знаходить відображення у наступних висловлюваннях:

Д2: «Попри окупацію, ми завершили навчальний рік, всі наші учні отримали електронні табелі і свідоцтва... Ми - єдина школа на окупованій території в Харківській області, яка спромоглася видати учням документи про освіту... Ми виписали свідоцтва від руки (бо не було електропостачання)... При складанні випускного випробування 7 наших учнів отримали найвищі бали...»;

В6: «Я вважаю, що школа справляється з ситуацією війни. Основним показником є те, ми маємо небагато дітей, які покинули школу. Звичайно, є певна кількість дітей, які разом з батьками поїхали за кордон і не збираються повертатися. Але таких небагато. Всі лишаються, всі навчаються, батькам подобається, як відбувається навчання... Школа справляється, бо керівництво школи повністю справляється зі своїми організаційними функціями. Добре налагоджено роботу на платформі дистанційного навчання. Керівництво всім вчителям допомагає, якщо виникають проблеми»;

В7: «Наша школа добре справляється зі своїми функціями. На мою думку, здатність справлятися залежить від колективу, вірніше, від віри колективу у майбутнє цієї школи.... У мене був випадок, коли я вела онлайн-заняття, і десь поблизу прилетіла бомба, і все тіло затремтіло, руки тремтять, але переді мною діти, я не маю права показувати їм перелякане обличчя... Тому я просто посміхалася. Вони питають: «Що там бахнуло? А я їм кажу: «Та не турбуйтеся, то мої сусіди щось роблять...»;

Б: «В мене була повна довіра до нашої системи освіти, зокрема, до нашої харківської школи, бо я розуміла, що якщо буде можливість, вони організують достойний процес навчання.... Але прийшов момент, коли ворог навмисно руйнував школи, запускав ракети по дитячим садочкам.... Але наші вчителі, навіть із зруйнованими школами працюють, у Харкові, попри все вони у місті та ведуть заняття...».

Добррозичливість. Добррозичливі, позитивні, конструктивні стосунки між всіма учасниками освітнього процесу є не просто індикатором резильєнтності, а її важливим чинником. Іншими словами, резильєнтні люди, організації та інституції зберігають здатність функціонувати у складних, нетипових умовах війни саме тому, що мають розгалужену систему міцних соціальних зв'язків, які базуються на принципах довіри і безкорисній взаємодопомозі. В результаті нашого дослідження нами були проаналізовані стосунки: між вчителями і учнями; вчителями і керівництвом школи; вчителів між собою.

Стосунки між вчителями і учнями відображені у наступних типових висловлюваннях:

В5: «Кожної п'ятниці ми з моїм класом збираємося у ZOOM там о 17.00-18:00 буквально хвилин на 20. Готуємо під цей захід якісь солодоці, беремо чай і обговорюємо різні події їх життя (тільки те, що вони самі хочуть розповісти)...»;

В6: «Буває таке, що дитина заходить на заняття без відео і взагалі не проявляє себе ніяк, навіть коли я з нею розмовляю. Я дуже обережно ставлюся до таких випадків. Завжди думаю, що можливо щось трапилося і не доречно проявляти негативні емоції. В таких випадках я зв'язуюся з класним керівником і питаю у нього, що з цією дитиною, чи все там

нормально... Я завжди намагаюся увійти в ситуацію, в якій перебуває дитина та її сім'я...»;

Б: «У нашій школі доброзичливість – це головна та невід'ємна частина її існування»;

Б: «Наша вчителька дуже тісно спілкується з дітьми, вона знайшла підхід до кожного, тому діти вчаться із задоволенням та дуже вмотивовані...»;

Стосунки між вчителями і керівництвом школи відображені у наступних типових висловлюваннях:

В1 «...Я тільки з цього навчального року почала працювати в цій школі, оскільки була вимушена покинути окуповане селище. Від керівництва, адміністрації і колег я отримала велику підтримку. У мене навіть не було періоду адаптації, тобто настільки все доброзичливо тут відбувається... В цілому дуже дружній колектив»;

В2: «...У нас адміністрація цілком відкрита до взаємодії. З будь-якого питання, якщо мені щось не зрозуміло, я можу зателефонувати заступнику директора і завжди отримую допомогу. Так само і з колегами-вчителями. Ми завжди йдемо один одному на допомогу»;

В3: «Попри те, що у нас повністю дистанційне навчання, я часто буваю в школі – для того, щоб побачити колег, представників адміністрації, порадитися з ними з якихось питань, можливо, і їм потрібна моя безпосередня участь у чомусь та допомога»;

Стосунки вчителів між собою відображені у наступних типових висловлюваннях:

В4: «З колегами ми спілкуємося постійно. У нас збираються наради в ZOOM, в нас є групи вчителів у месенджерах, де ми постійно спілкуємося і вирішуємо нагальні проблеми кожного з нас... Можливо, комусь потрібно з електронним журналом допомогти, або щось ще, то ми це робимо, допомагаємо... Війна скоріше об'єднує, ніж роз'єднує»;

В5: «Я зараз керую кафедрою, в мене на кафедрі багато колег похилого віку. Їм складно пристосуватися до всіх нововведень, та ще й документацію в електронному форматі потрібно вести. Я все розумію, намагаюся, навчити, пояснити, допомогти»;

В7: «Ще за часів карантину COVID-19, ми з колегами багато допомагали один одному. Наприклад, коли хтось не міг прийти до школи та заповнити документацію (журнали, календарні плани), то інші колеги завжди підтримували, допомагали... Під час війни у нас ще більше взаємодопомоги...».

Підкреслимо, що жоден респондент, який має відношення до обраних нами резильєнтних шкіл, не поскаржився на стосунки між вчителями і учнями, керівництвом і вчителями, вчителів між собою, між школою, вчителями та батьками. Поряд з цим, батьки, які брали участь у фокусованих групових інтерв'ю і не мають відношення до резильєнтних шкіл, зауважували на таких проблемах, як відсутність

зворотного зв'язку від вчителя, недостатня технічна компетентність вчителів та ін.

Засоби і якість освітньої комунікації. Для освітньої резильєнтності має значення не тільки характер стосунків учасників освітнього процесу (тобто наскільки доброзичливими і конструктивними є ці стосунки), а й те, за допомогою яких способів та засобів комунікації ці стосунки встановлюються і підтримуються. Під освітньою комунікацією ми розуміємо, у першу чергу, взаємодію учасників освітнього процесу щодо навчання та виховання. Якість освітньої комунікації знаходить відображення у практиках спілкування учасників освітнього процесу, зокрема в ефективності цих практик в аспекті реалізації основних функцій закладу освіти. Нижче наведені типові висловлювання респондентів з цього приводу:

Д1 «Як тільки ми отримали офіційний наказ про відновлення навчального процесу, у нас всі заняття проводяться у синхронному режимі, здебільшого на платформах ZOOM, Discord та ін. ... Домашнє завдання у Вайбері – це не дистанційне навчання. Працюємо за чітким розкладом»;

В6: «Зараз ми працюємо виключно за розкладом. Переважна більшість занять проводиться на різних платформах у форматі онлайн-конференції. Я проводжу у ZOOM абсолютно всі мої заняття... Коли ми проводимо урок, я роблю відеозаписи цього уроку. ... Цей запис я завантажую на нашій платформі для дистанційного навчання, щоб ті діти, які не змогли доєднатися до нього, мали можливість все передивитися...»;

Б: «В загальній масі уроки проводяться в повному обсязі у ZOOM, але коли вчителі потрапляли під обстріли і були вимушені йти до укриття, тоді це були завдання через Вайбер, у «Classroom»».

Отже, у шкіл та їх працівників є розуміння того, що якість освіти повністю залежить від якості освітньої комунікації. Найкращий спосіб освітньої комунікації – це взаємодія учасників освітнього процесу у режимі реального часу з можливістю побачити і почути один одного. Ми бачимо, що основним засобом освітньої комунікації під час війни є платформи для проведення онлайн-конференцій (Zoom, Google Meet та ін. – на вибір вчителя). Активно використовуються такі додаткові засоби комунікації, як месенджери (Вайбер і Телеграм). Вчителями утворені чати з учнями за кожним предметом, з батьками, є спільні вчительські чати с представниками адміністрації школи. Переважно чати використовуються для швидкого поширення та збору інформації. Деякі вчителі використовують чати для пересилання навчальних завдань учням і отримання виконаних завдань від учнів.

Саме під час війни набули значення і активного використання ресурси для ведення дистанційного навчання Human, Classroom, «Нові знання» (пз.

ua), E-School та ін. Набули значення обов'язкових такі інструменти обміну базовою інформацією, як електронні журнали та щоденники. Багато хто з вчителів додатково використовують онлайн-платформи, що допомагають їм підвищувати педагогічну майстерність («На урок», «Всеосвіта» та ін.). Окремі викладачі мають власний YouTube канал та використовують його у навчальних цілях.

Всі без виключення респонденти підкреслювали, що всі підручники доступні для завантаження на сайтах закладів освіти. За бажанням учнів, школи видають паперові підручники, а також відправляють їх поштою, якщо учень перебуває в іншому місті.

Передумовою і, в той же час, показником якості комунікації є мотивація учасників комунікаційного процесу. Узагальнену думку респондентів щодо мотивації можна представити наступними типовими висловлюваннями:

В1: «...Мені здається що зараз мотивація краща, ніж була під час дистанційного навчання під час COVID-19. Зараз діти настільки розуміють, що відбувається в нашій країні, що навіть значно менше стало тих, які не йдуть на контакт, дуже мало дітей, які не намагаються вчитися... З 25/27 дітей 1-2 немотивовані, від яких я не бачу віддачі...»;

В10: «У нас були важкі умови окупації. Не було світла, Інтернету. На вулицях було повно російських солдат. Але діти все одно хотіли вчитися...»;

В6: «Іноді буває дуже складно працювати, коли постійні повітряні тривоги. Я дітям завжди кажу, щоб вони пішли в укриття. Але вони майже ніколи не йдуть... Була така ситуація, що я бачу учень кудись убік дивиться. Я йому кажу: «Що там таке?», а він мені відповідає: «Почекайте трошки, а то там зараз дві ракети пролетіло, я відійду, але скоро повернуся...». А іноді буває бачу, що дитина виходить на урок замотана, одягнена, вітер гуде, і каже мені, що якщо раптом ї з уроку викине, то значить зв'язок перервався, бо світла немає, Інтернет-зв'язок слабкий, тому прийшлося на вулицю вийти...»;

ВА10: «Все залежить від батьків. Є у нас такі батьки, які постійно повторюють: «Йде війна, навіть те навчання, зараз купа інших проблем». Так само налаштовані і їх діти. Відповідно, у таких дітей мотивація до навчання з початком війни знизилася. Ми ходили додому до цих батьків, розмовляли, вмовляли... Для когось це спрацювало...»;

В: «У моєї дочки мотивація покращилася. Вона стала краще вчитися. І це не з-за того, що школа зменшила вимоги, а саме з-за підвищення мотивації. «Дух конкуренції» у неї прокинувся...».

Таким чином, можна констатувати, що мотивація учнів до навчання зберіглася на достатньому рівні, а подекуди навіть зросла. Певною мірою про високу вмотивованість як учнів, так і вчителів, свідчить висока активність участі перших у предметних олімпіадах та інших учнівських змаганнях. Наші

респонденти зазначили, що у порівнянні з часами до повномасштабного вторгнення росії, ця активність зросла.

Розвиток власної системи підтримки. Стійкість індивіда, організації, інститутці в умовах війни, завжди базується на здатності накопичувати і вмінні використовувати внутрішні ресурси, в тому числі й ті, що допомагають справлятися зі складними емоціями, спричиненими перманентним стресом. Внутрішня система підтримки у резильєнтних школах представлена такими типовими практиками, пов'язаними з корпоративною культурою:

Д1: «Ми проводимо свята..., збираємося в Харкові офлайн і включаємо онлайн-конференцію для тих, хто не в Харкові, і так святкуємо разом»;

Д2: «За закритими дверима ми проводили свято «Останнього дзвоника» для наших випускників у червні 2022 – без електропостачання, без Інтернету. Боялися, що прийдуть до школи окупанти... Це відбувалося у холі школи і було дуже зворушливо»;

В1: «...Я справжній позитив в школі відчула. На першому поверсі стоїть ялинка, стоїть Святий Миколай – лялька велика. Сьогодні у школі був ярмарок і багато дітей, так, ніби нема війни. Діти приходили за подарунками, які школа для них підготувала. Було скрізь чутно сміх дитячий...».

Окрім зазначеного, внутрішня система підтримки у резильєнтних школах представлена усталеними практиками психологічної підтримки (робота психологічної служби, штатного психолога тощо). Втім для освітньої резильєнтності мають значення не тільки організаційні, але й індивідуальні практики психологічної підтримки учнів з боку вчителів:

Д2: «Я абсолютно впевнена, що тільки завдяки оптимізму можна прийти до високих результатів, зокрема в умовах війни і окупації. В жодному разі не можна «опускати руки» ні в якій ситуації. Це моя власна позиція, яку я трансліюю на весь колектив»;

ВА9: «Гумор... Якщо відчуваю напруження або зниження уваги дітей, намагаюся пошуткувати, розсмішити... Як правило, це добре працює»;

В8: «...Я своєму ІІ класу завжди кажу: «Діти, у нас повинні бути світлі моменти, які ми потім будемо пам'ятати... Давайте зробимо слайд-шоу зі світлин «Я біля ялинки»...»;

В3: «Я намагаюся робити все, щоб відволікти дітей від війни. Наприклад, скоро Новий рік і я запропонувала, щоб кожен у нашу спільну групу скинув фотографію своєї ялинки. Це вийшло дуже приємно, тепло і яскраво».

Окрім того, для освітньої резильєнтності мають значення індивідуальні практики самопідтримки та релаксації вчителів, пов'язані з їх хобі та захопленнями.

Здатність до (реалістичного) планування. Здатність до планування є запорукою і, в той же час, показником резильєнтності. Ми пересвідчилися, що

всі без виключення учасники освітнього процесу, які склали об'єкт нашого дослідження, активно планують, зокрема у професійній сфері. Цей висновок підтверджується наступними типовими висловлюваннями:

В1: «Звісно, я будую плани. У нас така професія, що нам не можна не планувати. І я маю впевненість, що всі ці плани будуть реалізовані. Наприклад, я планую повести відкрите заняття. Також я планую далі продовжувати працювати в цій школі, бо мені дуже тут подобається»;

В3: «Я хоча і доросла, але все ще пишу листи до Санта Клауса перед кожним Новим роком. В цих листах я описую свої плани на наступний рік. А наступного року листа відкриваю і дивлюся, що з цих панів реалізовано, а що – ні...»;

В7: «У мене є такий аркуш паперу, на якому записані мої плани та мрії на рік. Гот, коли вторгнення розпочалося, нас почали постійно бомбити, зникло світло і умови для нормального життя... Коли дивився у вікно, а там замість сонця стовпи диму пожеж від вибухів... Якось тяжко стало... Я дістала цей папірець і хотіла його розірвати, бо на мить мені здалося, що все життя рухнуло... Але це було тільки на мить. Я швидко прийшла до тями і подумала: «Ні-ні, я хочу мріяти, хочу планувати, хочу, щоб моє життя тривало...»;

Б: «Ми плануємо і наші плани підпорядковуються процесу навчання. Цей навчальний рік ми плануємо завершувати тут, закордоном. Влітку будемо дивитися: якщо безпекова ситуація в Україні поліпшиться, то повернемося додому; якщо ситуація не зміниться, то ми починаємо наступний навчальний рік тут, у Люксембурзькій школі. І завершуємо його тут бо неможна дітей зривати з навчального процесу».

Плекання надії. Резильєнтність організації, інституції або суспільства в цілому залежить від того, як люди, що їх складають, бачать загальне майбутнє. Резильєнтні особистості мають позитивні погляди на майбутнє, і дивляться у це майбутнє крізь призму (най)кращого розгортання подій. Ми питали наших респондентів про те, як вони бачать своє майбутнє, майбутнє української системи освіти, України в цілому. Типовими є наступні відповіді:

Д2: «Ми дуже хотіли, щоб нашу школу звільнили і дуже надіялися на це. Бо ми хотіли нашу школу зберегти – для дітей, для всіх, хто сюди повернеться. І ми її зберегли ... Ми один одного налаштовуємо на позитив, на те, що все буде добре і не втрачаємо надії»;

В1: «Я не те, що сподіваюся, а впевнена, що буде Перемога і все буде добре у мене, у школі і в Україні в цілому. Я і дітям завжди про це кажу на уроках, налаштовую їх на позитивний лад... Думаю, що без такої віри просто неможливо вижити в наших умовах...»;

В2: «Бачу тільки позитивне майбутнє нашої країни. Всі ми знаємо, що багато закладів освіти зруйновано. Але наше місто – незламне! Думаю, система освіти буде процвітати... Думаю, все буде добре і бачу прекрасне майбутнє нашої країни і системи освіти»;

Б: «В мене не надія, а віра. Віра в Перемогу України, у м. Харків, що вступимо до ЄС, але найперша віра в наших військових...».

Очевидним є те, що вчителі та керівники закладів освіти, а також батьки мають не просто надію, а стійку віру в те, що події в їх особистому житті, в освіті, в Україні будуть розгортатися за найкращим сценарієм. Більш того, вони намагаються сформувати саме таке бачення майбутнього в учнів.

Підтримка в освіті (та засобами освіти) цінностей, патріотизму, національної ідентичності. Цінності – це те, що особливо важливо для людини. Їх усвідомлення та реалізація дають їй можливість сформуватись як особистість, відчувати задоволення від своєї діяльності. На системі цінностей базується сенс життя людини, її мотивація, довірчі і доброзичливі відносини. Цінності допомагають не тільки вибудувати відносини але й утримати їх попри безпекові ризики під час війни. Ми питали у наших респондентів, які цінності підтримує їх заклад освіти, які практики реалізуються задля цієї підтримки. Наведемо типові висловлювання:

В2: «В нашій школі завжди проводилося багато виховних заходів, спрямованих на підтримку цінностей дружби та взаємодопомоги. І зараз у нас проводяться виховні години. Вчителі шукають і демонструють якість тематичні відеоролики про людські цінності...Вже традиційно скалося, що кожного року в грудні проводиться благодійний ярмарок і збираються кошти на якісь потреби. Цього року збирали на квадрокоптер для наших військових. В попередні роки зібрані кошти передавалися міській дитячій лікарні»;

В3: «Ми з дітьми малювали малюнки, які школа відсилала на фронт нашим воїнам. І діти проявили дуже високу активність в цьому... Перед початком занять проводимо «хвилину мовчання», присвячену пам'яті тих, хто загинув під час війни. Також у дні державних свят ми обов'язково вмикаємо гімн України. Я звернула увагу, що зараз всі діти дуже уважно його слухають, тримають руку на серці»;

В5: «Мені здається, що війна сприяла якомусь колосальному переформатуванню системи цінностей не тільки у дорослих, але і у дітей. Коли зараз говориш з ними про якісь родинні свята, то не потрібно, як раніше доводити дітям їх важливість... Діти відчували і любов до Батьківщини, і патріотизм. Я працюю в школі з 2015 року і такого високого рівня патріотизму серед дітей я не бачила...»;

Б: «В нашій харківській школі робиться багато чого з цього приводу. Дітьми робляться і соціальні

проекти, і ярмарки різні організуються – все це на користь Збройних сил України та постраждалих від війни людей, дітей. У школі є сторінка на ФБ. Ця сторінка майже щоденно поповнюється новими заходами, які провела школа. Там можна побачити наочно. І головне, що все це роблять не батьки. Основні учасники – це учні...».

Виходячи з вищевикладеного, резильєнтні заклади освіти це такі, що: 1) швидко приймають рішення; 2) мають сильних авторитетних керівників, які працюють зі своїми заступниками та представниками адміністрації, як злагоджена команда; 3) мають педагогічний склад, стосунки в якому базуються на взаємній повазі, довірі, допомозі, партнерських засадах; 4) здатні організувати всі процеси (в тому числі і комунікаційні) на найвищому рівні, попри обставини і труднощі; 5) здатні передбачити можливі труднощі, мають план дій стосовно їх вирішення; 6) мають налагоджену систему комунікації і взаємодії «вчителі-учні-батьки», ключовими характеристиками якої є доброзичливість і співпраця; 7) мають налагоджену систему внутрішньої підтримки учасників освітнього процесу (психологічної, моральної тощо); 8) будують реалістичні плани та вірять у власну здатність їх реалізувати; 9) вірять у хороше і майбутнє та бачать його тільки у позитивному ключі; 10) мають стійку систему цінностей (громадянських, сімейних, дружби та взаємопідтримки тощо) і реалізують заходи для її підтримки у всіх учасників освітнього процесу.

Висновки.

Не всі школи однаково справляються з труднощами війни, є такі, що функціонують максимально ефективно, втім, є й такі, що не виконують своїх функцій навіть на достатньому рівні. З результатами проведеного дослідження, зробимо наступні висновки, які по-суті, являють собою принципи освітньої резильєнтності в умовах соціального потрясіння:

- здатність швидко вирішувати проблеми: керівництво шкіл не зволікало і не очікувало наказів від органів управління освітою, з перших днів були прийняті внутрішні рішення щодо організації та реалізації освітнього процесу; вчителі проявили високий рівень готовності до ведення занять попри всі обставини, навіть перебуваючи під обстрілами, у бомбосховищах, в окупації; заздалегідь налагоджено механізм, як діяти у ситуації блекауту або масованого обстрілу, щоб не переривати навчальний процес; налагоджено процес забезпечення паралельного

навчання учнів, які перебувають за кордоном;

- доброзичливі стосунки між всіма учасниками освітнього процесу – такі, що базуються на взаєморозумінні і взаємодопомозі: керівництво з розумінням ставилося до проблем вчителів, які заважали нормально вести освітній процес, намагалося допомогти у вирішенні цих проблем; поряд з цим, високий рівень контролю за виконанням вчителями своїх обов'язків був запорукою організованості та якості освітнього процесу; вчителі з розумінням ставилися до проблем учнів; вчителі допомагали один одному, проводили заняття замість тих колег, які тимчасово не могли вийти на зв'язок; вчителі, керівництво, учні попри жахливі умови війни знаходили можливість для спільного дозвілля;

- забезпечення якісної освітньої комунікації: не тільки використання різноманітних засобів, каналів освітньої комунікації (месенджери, платформи для онлайн-зустрічей, соціальні мережі, електронна пошта), але й систематичне спілкування між всіма учасниками освітнього процесу, щоденні «переключки», контроль відвідуваності, миттєвий зв'язок з батьками у разі, якщо учень не вийшов на заняття тощо; введення школою чітких внутрішніх правил комунікації; проведення переважної більшості занять у режимі реального часу;

- налагоджена система підтримки, в тому числі психологічної, для всіх учасників освітнього процесу: вчителі застосовують власні методи психологічного розвантаження учнів (гумор, ігрові методики, арт-терапія, за необхідністю – спілкування на занятті про повсякденне життя, а не про предмет заняття тощо); організована система психологічної підтримки учасників освітнього процесу; спільні дозвілєві практики (святкування свят тощо);

- планування (в тому числі і стратегічне) як невід'ємна складова життєдіяльності вчителів, керівників і резильєнтних шкіл в цілому;

- віра в перемогу України над ворогом, у перспективне і успішне майбутнє країни: керівництво докладає зусиль, щоб підтримувати цю віру у вчителів, вчителі, в свою чергу, передають цю віру учням;

- приділення значної уваги вихованню на цінностях: проведення заходів, спрямованих на підтримку цінностей патріотизму і громадянської єдності, цінностей дружби і взаємодопомоги, сімейних цінностей та ін. (благодійні акції, ярмарки, малюнки та подарунки від учнів для воїнів ЗСУ тощо).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Льницький, В. (Ред.), & Галів, М. (Ред.). (2023). *Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки*. (Том I). Київ–Дрогобич–Львів–Переяслав–Ужгород–Запоріжжя: Посвіт.

Наугольник, О. Б. (2015). *Психологія стресу*. (Підручник). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ.

- Нечитайло, И. С. (2011). Понятие скрытой учебной программы: актуализация и концептуализация в проблемном поле социологии образования. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства»*, 993(29), 176-180.
- Нечитайло, І. С. (2017). *Системно-кодова концепція взаємодії суспільства та освіти*. (Автореферат дисертації доктора соціологічних наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.
- Психологічна енциклопедія. (2022). Потрясіння це. *Український психологічний ХАБ*. Відновлено з <http://surl.li/qghph>
- Савицький, М. В. (Ред.), & Мамчич, І. П. (Ред.). (2022). Освіта в умовах війни: реалії, виклики та шляхи подолання. *Матеріали II Форуму академічної спільноти* (20–24 червня 2022 року, м. Дніпро, Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури»). Дніпро: ДВНЗ «ПДАБА».
- Терепиший, С. О. (Ред.). (2020). *Українська освіта в умовах війни*. (Монографія). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.
- Adger, W. N. (2000). Social and ecological resilience: Are they related? *Progress in Human Geography*, 24(3), 347-364. Retrieved from <http://surl.li/hhxap>
- Alexander, D. E. (2013). Resilience and disaster risk reduction: An etymological journey. *Natural Hazards and Earth System Sciences*, 13(11), 2707-2716. DOI: 10.5194/nhess-13-2707-2013
- Alieva, A., & Nechitailo, I. (2023). Resilience of education system: what lessons can be learnt from Ukraine? *NESET ad hoc report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Retrieved from <http://surl.li/kvpux>
- Bethke, L., Bird, L., Sigsgaard, M., & MacEwen, L. (2015). Resilience (for transformation). *Safety, resilience, and social cohesion: Glossary of terms UNESCO IIEP*. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000234806?%20posInSet=1&queryId=1c078e43-cc22-4c53-9995-6117b102ee2a>
- Kapferer, B., & Bertelsen, B. E. (2012). *Crisis of the state: War and Social Upheaval*. DOI: 10.3167/9781845455835
- Keck, M., & Sakdapolrak, P. (2013). What is social resilience? Lessons learned and ways forward. *Erdkunde*, 67(1), 5-19. Retrieved from <http://surl.li/hhxbg>
- Kwok, A. H., Doyle, E. E. H., Becker, J., Johnston, D., & Paton, D. (2016). What is “social resilience”? Perspectives of disaster researchers, emergency management practitioners, and policymakers in New Zealand. *International Journal of Disaster Risk*, 19, 197-211. DOI: 10.1016/j.ijdr.2016.08.013
- McGlynn, C., & Zembylas, M. (2009). *Peace education in conflict and post-conflict societies: Comparative perspectives*. Berlin: Springer.
- Meadows, S. O., Miller, L. L., & Robson, S. (2015). *Airman and Family Resilience: Lessons from the Scientific Literature*. U.S. locations include Santa Monica, California: RAND Corporation. Retrieved from <http://surl.li/hhxbd>
- Milton, S., & Barakat, S. (2016). Higher education as the catalyst of recovery in conflict-affected societies. *Globalisation, Societies and Education*, 14(3), 403-421.
- Pacheco, I. F. (2013). *Conflict, postconflict, and the functions of the university: Lessons from Colombia and other armed conflicts*. Boston College University Libraries.
- Resilience. (2018). *APA Dictionary of Psychology*. Retrieved from <http://surl.li/hhxac>
- Saja, A. M. A., Teo, M., Goonetilleke, A. et al. (2021). A Critical Review of Social Resilience Properties and Pathways in Disaster Management. *Int J Disaster Risk Sci*, 12, 790-804. DOI: 10.1007/s13753-021-00378-y
- Xinyu, L. (2023). Research and enlightenment of emile Durkheim's social anomie theory. *LNPEP*, 8, 133-137. DOI: 10.54254/2753-7048/8/20230068

REFERENCES

- Adger, W. N. (2000). Social and ecological resilience: Are they related? *Progress in Human Geography*, 24(3), 347-364. Retrieved from <http://surl.li/hhxap>
- Alexander, D. E. (2013). Resilience and disaster risk reduction: An etymological journey. *Natural Hazards and Earth System Sciences*, 13(11), 2707-2716. DOI: 10.5194/nhess-13-2707-2013
- Alieva, A., & Nechitailo, I. (2023). Resilience of education system: what lessons can be learnt from Ukraine? *NESET ad hoc report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Retrieved from <http://surl.li/kvpux>
- Bethke, L., Bird, L., Sigsgaard, M., & MacEwen, L. (2015). Resilience (for transformation). *Safety, resilience, and social cohesion: Glossary of terms UNESCO IIEP*. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000234806?%20posInSet=1&queryId=1c078e43-cc22-4c53-9995-6117b102ee2a>
- Ilnytskyi, V., & Galiv, M. (Eds). (2023). *Science and education of Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war: challenges and tasks in the context of national security*. (Vol. I). Kyiv–Drohobych–Lviv–Pereyaslav–Uzhhorod–Zaporizhzhia: Prosvit.
- Kapferer, B., & Bertelsen, B. E. (2012). *Crisis of the state: War and Social Upheaval*. DOI: 10.3167/9781845455835
- Keck, M., & Sakdapolrak, P. (2013). What is social resilience? Lessons learned and ways forward. *Erdkunde*, 67(1), 5-19. Retrieved from <http://surl.li/hhxbg>
- Kwok, A. H., Doyle, E. E. H., Becker, J., Johnston, D., & Paton, D. (2016). What is “social resilience”? Perspectives of disaster researchers, emergency management practitioners, and policymakers in New Zealand. *International Journal of Disaster Risk*, 19, 197-211. DOI: 10.1016/j.ijdr.2016.08.013
- McGlynn, C., & Zembylas, M. (2009). *Peace education in conflict and post-conflict societies: Comparative perspectives*. Berlin: Springer.
- Meadows, S. O., Miller, L. L., & Robson, S. (2015). *Airman and Family Resilience: Lessons from the Scientific Literature*. U.S. locations include Santa Monica, California: RAND Corporation. Retrieved from <http://surl.li/hhxbd>

- Milton, S., & Barakat, S. (2016). Higher education as the catalyst of recovery in conflict-affected societies. *Globalisation, Societies and Education*, 14(3), 403-421.
- Naugolnyk, O. B. (2015). *Psychology of stress*. (Textbook). Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- Nechitailo, I. S. (2011). The concept of a hidden curriculum: actualization and conceptualization in the problematic field of educational sociology. *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series: "Sociological studies of modern society"*, 993(29), 176-180.
- Nechitailo, I. S. (2017). *System-code concept of interaction of society and education*. (Author's abstract of dissertation of Doctor of Sociological Sciences). Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv.
- Pacheco, I. F. (2013). *Conflict, postconflict, and the functions of the university: Lessons from Colombia and other armed conflicts*. Boston College University Libraries.
- Psychological encyclopedia. (2022). The Upheaval. *Ukrainian Psychological Association*. Retrieved from <http://surl.li/qghph>
- Resilience. (2018). *APA Dictionary of Psychology*. Retrieved from <http://surl.li/hhxac>
- Saja, A. M. A., Teo, M., Goonetilleke, A. et al. (2021). A Critical Review of Social Resilience Properties and Pathways in Disaster Management. *Int J Disaster Risk Sci*, 12, 790-804. DOI: 10.1007/s13753-021-00378-y
- Savytskyi, M. V., & Mamchich, I. P. (Eds). (2022). Education in the conditions of war: realities, challenges and ways to overcome. *Materials of the II Forum of the academic community* (June 20-24, 2022, Dnipro; State Higher Educational Institution "Prydniprovsk State Academy of Construction and Architecture"). Dnipro: PDABA Higher Secondary School.
- Terepyshchy, S. O. (Ed.). (2020). *Ukrainian education in the conditions of war*. (Monograph). Kyiv: Publishing House of M. P. Drahomanov NPU.
- Xinyu, L. (2023). Research and enlightenment of emile Durkheim's social anomie theory. *LNEP*, 8, 133-137. DOI: 10.54254/2753-7048/8/20230068

Environmental Consciousness: Understanding the Sources, Content, Dimensions, and Types

UDC: 316.64:502.11

DOI: <https://doi.org/10.15421/172421>**Bondar Oleksii**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0002-6903-0622>, oleksiybondarr@gmail.com*Kyryvi Rih State Pedagogical University (Kyryvi Rih, Ukraine)*

Abstract

The relevance of the article is explained by the existing scientific need to clarify the content and essence of the concept of environmental consciousness, which is one of the fundamental concepts in environmental sociology. It is known that in Ukrainian sociological science, the concept of ecological consciousness is widely used, which in its content is not absolutely identical to environmental consciousness. Therefore, there is a need to justify the term "environmental consciousness" to avoid scientific dissonance in its understanding among foreign and Ukrainian sociologists.

The purpose of the article is to clarify the origins, content, essence, structure, dimensions, and types of environmental consciousness as a basic category of environmental sociology.

Results. The study defines environmental consciousness as a system of views, beliefs, perceptions, convictions, values, and knowledge. The author proves that environmental consciousness is a broader concept than ecological consciousness. Justification is made that the essence of environmental consciousness is revealed through the contradiction between the current level of understanding by individuals (social groups) of their active attitude towards natural resources and their use in everyday life, as well as value-normative imperatives of attitudes towards nature. Various dimensions of environmental consciousness are also investigated, including affective, cognitive, dispositional, and active dimensions, and typologization is carried out: in addition to the well-known types of environmental consciousness in sociology such as altruistic, pragmatic, and neutral, the author adds and justifies an integrative type.

Conclusions. The article analyzes scientific interpretations of the content, types, structure, and dimensions of environmental consciousness. Further research on the level of environmental consciousness among Ukrainians in the context of global risks is a promising direction that will help better understand the features of its formation and develop effective strategies for sustainable development.

Keywords: consciousness, environmentalism, sociology, environmental consciousness, ecological consciousness, activity, natural environment, values

Інвайронментальна свідомість: осмислення витоків, змісту, вимірів та типів

Бондар Олексій*Криворізький державний педагогічний університет (Кривий Ріг, Україна)*

Анотація

Актуальність статті пояснюється наявною науковою потребою в уточненні змісту та сутності поняття «інвайронментальна свідомість», яке є одним із базових в соціології інвайронменталізму. Як відомо, в українській соціологічній науці широко застосовується поняття «екологічна свідомість», яке за своїм змістом не є абсолютно тотожним інвайронментальній свідомості. Тому актуалізується потреба обґрунтування змісту та сутності інвайронментальної свідомості для уникнення наукового дисонансу у його розумінні зарубіжними та українськими соціологами.

Метою статті є з'ясування витоків виникнення, змісту, сутності, структури, вимірів та типів інвайронментальної свідомості як базової категорії соціології інвайронменталізму.

Результати. У роботі визначено зміст інвайронментальної свідомості як системи поглядів, вірувань, уявлень, переконань, цінностей та знань і уточнено, що інвайронментальна свідомість є ширшим поняттям, ніж екологічна свідомість. Обґрунтовано, що сутність інвайронментальної свідомості розкривається через суперечність між поточним станом рівня розуміння людиною (соціальною групою) свого діяльсного ставлення до природних ресурсів та їх використанням у повсякденній життєдіяльності, а також ціннісно-нормативними імперативами ставлення до природи. З'ясовано виміри інвайронментальної свідомості, зокрема афективний, когнітивний, розпорядчий і активний, а також здійснено її типологізацію: до відомих в соціології типів інвайронментальної свідомості: альтруїстичного, прагматичного та нейтрального автором додано та обґрунтовано інтегративний тип.

Висновки. У статті проаналізовано наукові підходи зарубіжних соціологів до тлумачення інвайронментальної свідомості та її витоків, а також обґрунтовано її зміст, сутність, структуру, виміри та здійснено типологізацію. Перспективними є подальші дослідження рівня інвайронментальної свідомості українців в умовах глобальних ризиків та умов її формування для розробки ефективних стратегій сталого розвитку.

Ключові слова: свідомість, інвайронменталізм, соціологія, інвайронментальна свідомість, екологічна свідомість, діяльність, природне середовище, цінності

Вступ.

У сучасній вітчизняній соціологічній науці, особливо у галузі інвайронментальної соціології, все ще спостерігається певна невідповідність поняттєво-категоріального апарату загальноприйнятим дефініціям, які використовуються зарубіжними соціологами. Так, українські соціологи досить часто використовують близькі за значенням, але не тотожні за змістом поняття і категорії. Особливо ця тенденція простежується під час роботи з англійськомовною літературою з соціології. Наприклад, такі поняття як «*environmental consciousness*», «*ecological consciousness*», «*ecological awareness*», зазвичай у перекладі зводяться науковцями до одного загальноуживаного терміну – «екологічна свідомість», тому й використовуються ними як тотожні поняття. Звісно, що отожднення інвайронментальної та екологічної свідомості не спрощує використання вищезазначених категорій, але навпаки створює науковий дисонанс чи протиріччя у точному їх розумінні та інтерпретації зарубіжними та українськими соціологами. Логічно виникає питання: чи можна отожднювати близькі, але не однакові за змістом поняття? Чому сьогодні одним із ключових понять інвайронментальної соціології як однієї з нових галузей соціологічної науки та дисципліни є екологічна, а не інвайронментальна свідомість? Відповідь на це питання не є простою і потребує певних «флешбеків» щодо аналізу історичного розвитку інвайронментальної соціології та її інституціоналізації у світі і в Україні зокрема. Не менш важливим є аналіз зарубіжних наукових праць для осмислення і розуміння змісту, сутності інвайронментальної свідомості, а також для синхронізації поняттєво-категоріального апарату, яким користуються українські соціологи з тим, який є загально визнаним світовим соціологічним товариством.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій з даної теми.

Тематика інвайронментальної свідомості є досить новою в українській соціології, натомість доволі розповсюдженими є наукові праці, в яких досліджується екологічна проблематика. Серед українських дослідників особливості екологічної свідомості, екологічної культури, екологічної відповідальності розглядаються у працях В. Каритки (2023), Н. Куць (2020), А. Лобанової (2023), Г. Стегнія (2016), та багатьох інших. У науковій статті О. Кузіор, А. Лобанової і Л. Калашникової «Зелена енергетика України: стан, громадські потреби та тенденції» (Kuzior, Lobanova, & Kalashnikova, 2021) досліджується стан запровадження зеленої енергетики в Україні як один із проявів інвайронментальної свідомості українського суспільства на шляху до природозбереження. У зарубіжній науці інвайронментальна свідомість

та її виміри є у фокусі таких дослідників, як Р. Данлап, У. Катон (Dunlap, & Catton, 1979), вчених, які вперше стали ініціаторами, а згодом активно сприяли інституціоналізації інвайронментальної соціології та формування її категоріального апарату, зокрема і поняття «інвайронментальна свідомість». Функціональні зв'язки між кінцевими та інструментальними цінностями, екологічною свідомістю та поведінковими намірами щодо зелених продуктів в Індії на основі рамки «цінності–становище–поведінка» досліджувалися П. Каутішем та Р. Шармою (Kautish, & Sharma, 2021). Ельбаркий, Ельгамаль, Хамді, та Баракат (Elbarky, Elgamal, Hamdi, & Barakat, 2023) досліджують вплив інвайронментальних знань на купівельні інтенції. М. Санчес та Р. Лафуенте (Sánchez, & Lafuente, 2010), на основі своїх досліджень, запропонували багатовимірне та поведінково орієнтоване визначення інвайронментальної свідомості, а також сучасні її виміри і форми прояву.

Вищезазначені дослідники зробили значний внесок у наукове розуміння сутності та змісту *екологічної свідомості*, екологічної відповідальності, сприйняття населенням екологічних викликів, однак ще залишається широке коло питань, пов'язаних з імплементацією понять «інвайроменталізм», «інвайронментальна свідомість», «інвайроментальна культура», «інвайронментальна діяльність» у вітчизняну науку.

Тому **мета статті** полягає у з'ясуванні витоків виникнення, змісту, сутності, типів та вимірів інвайронментальної свідомості як базової категорії соціології інвайронменталізму. Для досягнення мети, необхідно вирішити наступні завдання: *по-перше*, з'ясувати витoki появи терміну «інвайронментальна свідомість»; *по-друге*, виявити зміст та сутність інвайронментальної свідомості; *по-третє*, з'ясувати структуру, типи та виміри інвайронментальної свідомості в умовах глобальних викликів.

Результати дослідження.

В українській соціологічній літературі поняття "інвайронментальна" свідомість практично не використовується, натомість розповсюдженим є термін «екологічна свідомість». Наші дослідження уможливили науковий висновок про те, що вони є змістовно дуже подібні між собою і використовуються для вираження шляхів, напрямів, методів та ідей, пов'язаних з охороною природного середовища та сталим розвитком. Між тим ці поняття мають і дещо відмінні конотації у сучасному соціологічному тезаурусі. Якщо поняття «екологічна свідомість» пов'язується з розумінням людиною характеру взаємин живих організмів з довкіллям, що охоплює екосистему, включаючи взаємодії між рослинами, тваринами та їх фізичним оточенням, то «інвайронментальна свідомість» є більш широким концептом, який охоплює усвідомлення людиною

взаємодії не тільки живих істот з природою, але й з тим, що створено людиною, завдяки природним ресурсам (вода, повітря, корисні копалини тощо), включаючи як живі, так і створені людиною процеси, наприклад штучний інтелект. (Лобанова, & Бондар, 2023).

Між тим постає наукова потреба поглиблення дослідження щодо з'ясування змісту та сутності інвайронментальної свідомості як категорії інвайронменталізму.

Термін "інвайронментальна свідомість" зайняв своє місце в наукових дослідженнях ще в 70-х роках ХХ століття як відгук на екологічний рух, що набрав силу ще в 1960-х роках у США. Хоча перші соціологічні дослідження інвайронментальної свідомості можна пов'язати з роботами відомих соціологів Чикагської школи 1930-х років Ф. Лестера, В. Томаса, В. Самера, Ф. Гідденса. Так, зокрема М. Грос виокремлює три ключові стадії розвитку інвайронментальної соціології: 1) довоєнний період; 2) міжвоєнний період; 3) після 1970-х років і до нашого часу. (Groß, 1999). Між тим першими, хто спробували пояснити сутність інвайронментальної свідомості, були Р. Данлап і У. Катон, завдяки своїй роботі «Environmental sociology. Annual review of sociology» у 1979 році (Dunlap, & Catton, 1979). Проте є інша думка, відповідно до якої вперше поняття інвайронментальної свідомості розглядається у відомій праці американської науковиці Р. Карсон "Тиха весна" (Silent Spring). Дослідниця надає наукові докази щодо наслідків забруднення навколишнього середовища пестицидами та їх впливу не лише на живі мікроорганізми, а й на людину насамперед. Зокрема Р. Карсон звинуватила хімічну промисловість в маніпулюванні фактами про забруднення, що стало одним з перших прецедентів у формуванні нового рівня інвайронментальної свідомості у суспільстві (Carson, 2015). До перших соціологічних досліджень з вивчення стану інвайронментальної свідомості можна віднести праці таких дослідників, як Д. Альбрехт, Ф. Буттел, В. Флінн, Р. Данлап, які розглядали її як базову категорію інвайронментальної соціології (Albrecht, 1975; Buttel, & Flinn, 1978; Dunlap, & VanLiere, 1978).

Нині вивчення інвайронментальної свідомості характеризується переходом від теоретичного аналізу до практичної його верифікації з елементами інтердисциплінарності. Дослідження є важливим у різних сферах суспільного життя: економіці, політиці, психології, торгівлі, архітектурі. Результати дослідження Джайна, Сінгхала, Джайна, та Бгаскара (Jain, Singhal, Jain, & Bhaskar, 2020) підтверджують важливість теорії запланованої поведінки, інституційного тиску та інвайронментальної свідомості на наміри будівельників стосовно вторинної переробки будівельних і демонтажних відходів.

Ельбаркий, Ельгамаль, Хамді, та Баракат (Elbarku, Elgamal, Hamdi, & Barakat, 2023) досліджують вплив інвайронментальних знань на купівельні інтенції.

Окрім цього науковці зосереджують свою увагу не лише на практично-позитивному аналізі інвайронментальної свідомості, а й на певних відхиленнях, які можуть мати ризиковані наслідки для суспільства, що свідчить про певні «прогалини» в інвайронментальній свідомості сучасного суспільства.

Так, наприклад, дослідження Урбаньські, та Хака (2020) спрямоване на вивчення рівня інвайронментальної свідомості населення між «грінвошингом» (*Зелений камуфляж – форма екологічного маркетингу, якій характерний «зелений» піар*) та стійкими товарами у глобальній перспективі споживачів. У сфері реклами зустрічаються пропозиції щодо екологічно стійких (зелених) товарів для споживачів, однак існує дискусія стосовно того, наскільки свідомі споживачі та наскільки самі ці товари, позначені зеленим кольором, є екологічно чистими. Явище грінвошингу (greenwashing) відображає тенденцію компаній використовувати рекламу для продажу своїх товарів з використанням інвайронментальної тематики, не завжди відповідаючи реальній екологічній природі продукту. Для дослідження цього явища було використано стратифіковані (з ймовірністю) та цільові і зручні (незалежно від ймовірності) методи вибірки для онлайн-опитування, яке було розіслано для збору інформації від 768 учасників з Великої Британії, Канади та Пакистану з метою визначення перспектив споживачів з питань освіти, довіри та ефективності щодо товарів з позначкою "greenwashing".

Як слушно зауважив соціолог О. Стегній, в «українській соціології екологічна проблематика впродовж новітнього часу державної незалежності продовжує залишатися поза увагою дослідників, тоді як у світовій соціології завершився процес інституціоналізації екологічної соціології як самостійного теоретичного напрямку» (Стегній, 2016). Оскільки інвайронментальна свідомість для світової науки не є новою категорією, тому за півстоліття вчені сформулювали декілька основних дефініцій, які у свою чергу потребують певних уточнень з урахуванням різного типу глобальних ризиків (воєнні конфлікти, зміна клімату, виснаження природних ресурсів та ін.). Потрактуювання інвайронментальної свідомості, за визначенням вченого А. Мішала, зосереджено на психологічних аспектах, що впливають на схильність споживачів до формування певних екологічних поведінкових звичок (Mishal, Dubey, Gupta, & Luo, 2017). А український дослідник Орденів (2021) заявляє, що «необхідною умовою збереження природного різноманіття та відновлення навколишнього середовища є формування екологічної суспільної свідомості та моралі на принципово нових

засадах, цінностях і пріоритетах, що відповідають соціоцентричним світоглядним орієнтирам. Це означає, що інвайронментальна свідомість визначається не лише за рівнем розуміння проблем навколишнього середовища, а згідно з дослідженням Н. Шарми, як «об'єднуючий квант загального інтелекту серед усіх живих істот, що вимірюється здатністю до набуття свідомості про навколишнє середовище, свідомості та чутливості до загального середовища та його союзних проблем» (Kautish, & Sharma, 2021).

М. Санчес та Р. Лафуенте пропонують багатовимірне та поведінково орієнтоване

визначення інвайронментальної свідомості як феномену, що враховує різні види екологічної поведінки та включає такі психологічні конструкти, як: вірування, цінності, установки, знання та інші. З їх погляду, інвайронментально свідомою особою або природоохоронником описується як особа, яка залучена до широкого спектру проекологічної поведінки та має певні цінності та установки, які різні теорії асоціюють з цим типом поведінки. Результатом є пропозиція щодо операціоналізації, яка охоплює *чотири виміри інвайронментальної свідомості*: афективний, когнітивний, розпорядчий та активний (Sánchez, & Lafuente, 2010) (див. таблицю 1).

Табл. 1.

Виміри інвайронментальної свідомості
(М. Санчес, Р. Лафуенте, *авторське доповнення)

Виміри інвайронментальної свідомості	Прояв	Переваги*	Обмеження*
Афективний (загальні вірування і цінності)	Емоційне ставлення до навколишнього середовища, включаючи емпатію, занепокоєння та відповідальність, стійкість до еко-втоми та апатії	Швидке включення щодо турботи про навколишнє середовище	Легко можна маніпулювати як еко-активістами так і суспільними групами
Когнітивний (інформація, знання)	Знання про інвайронментальні проблеми та їх причини та наслідки	Глибше розуміння сприйняття природи, Розуміння причинно-наслідкових зв'язків	Суб'єктивність інтерпретації
Розпорядчий (особистісні атитюди)	Готовність змінити свою поведінку, щоб жити більш екологічно	Ефективність, логічність, суб'єктивність	Обмеження щодо прийняття нестандартних рішень
Активний (противайронментальна поведінка)	Участь у екологічних діях, таких як волонтерство або політична активність.	Розуміння, переосмислення тривалих звичок	Ригідність у зміні власних конзюмерських звичок

Представлені виміри інвайронментальної свідомості уможливають визначення її типів. Послугуємося думкою Н. Куць, яка, відповідно до рівня знань та навичок особи, які впливають на її взаємодію з природою, виділяє три типи екологічної свідомості: *альтруїстичний, нейтральний та прагматичний* (Куць, 2020) та екстраполюємо їх і на інвайронментальну свідомість, додавши до них ще й *інтегрований*.

Альтруїстичний тип інвайронментальної свідомості характеризується тим, що особа має певні знання про навколишнє середовище і активно застосовує їх у практиці та у споживчій поведінці в інтересах збереження та охорони довкілля. Їй властиві такі якості як екологічна культура, базовою складовою якої є екологічна відповідальність за своє ставлення до довкілля та природних ресурсів (Каритка, 2023).

Нейтральний тип властивий людині, яка не має чіткої мотивації або бажання діяти на користь довкілля, оскільки не має або достатніх знань, або настанов розумного ставлення до нього.

Прагматичний тип характеризується тим, що особа вважає свої інтереси найважливішими і діє відповідно до них, навіть якщо це може призвести до шкоди для природного середовища, оскільки у неї відсутні певні знання або усвідомлення про важливість екологічної стійкості.

Інтегрований тип інвайронментальної свідомості відображає особу, яка поєднує в собі елементи альтруїзму, прагматизму та нейтральності. Вони володіють не лише знаннями про стан навколишнього середовища, а й усвідомлюють важливість його збереження для загального блага та власного благополуччя. Такі особи активно діють на користь

довкілля, враховуючи як власні, так і загальні інтереси суспільства.

Характеристиками інтегрованого типу інвайронментальної свідомості в умовах глобальних ризиків є наступні: а) розуміння складної взаємодії між людиною, природою та суспільством в цілому; б) відповідальність за збереження довкілля для майбутніх поколінь; в) баланс між екологічними, економічними та соціальними потребами; г) гнучкість, яка виявляється у здатності адаптувати свою поведінку та дії до мінливих екологічних та соціальних умов; д) практичні дії, спрямовані на збереження довкілля. Інтегрований тип інвайронментальної свідомості стає все більш поширеним у сучасному світі. Це пов'язано із зростанням екологічних проблем, усвідомленням важливості стійкого розвитку та розумінням того, що екологічна відповідальність нерозривно пов'язана з економічним та соціальним благополуччям.

Основними ознаками інтегративного типу інвайронментальної свідомості є *ефективність, мотивація і справедливість*. Так, наприклад, цей тип інвайронментальної свідомості дає можливість членам суспільства знаходити ефективні та стійкі рішення інвайронментальних проблем в умовах постійно виникаючих ризиків як локальних, так і глобальних. Інтегрований підхід мотивує людей до дії, адже він показує, що екологічна відповідальність не шкодить економічному та соціальному розвитку. За умови розвитку суспільства цей тип свідомості враховує потреби та права всіх учасників екологічних відносин.

Сьогодні прикладом людей з інтегрованим типом інвайронментальної свідомості є вчені (дослідники, які вивчають екологічні проблеми та шукають шляхи їх вирішення), активісти (люди, які борються за збереження довкілля та захист прав природи), підприємці (засновники та керівники компаній, які впроваджують екологічні принципи у свою діяльність), а також люди, які у своєму повсякденному житті роблять свідомий вибір на користь довкілля. Хоча не можна стверджувати лише про позитивну сторону вищезазначеного типу інвайронментальної свідомості, адже сьогодні суспільна нейтральність в інвайронментальній свідомості проявляється по-різному. Так наприклад, до основних причин нейтрального або негативного типу можна віднести неусвідомлення, еко-апатію (індиферентність), оскільки багато людей не усвідомлюють вплив своїх дій на довкілля. Це може бути пов'язано з браком освіти, доступу до інформації або просто неурою.

Неусвідомленість може призвести до безвідповідального ставлення до довкілля, наприклад, до забруднення, надмірного споживання та марнотратства ресурсів, хоча в сучасних умовах ресурсоощадливість, як зазначають А.Лобанова і О.Кузіор, є базовою ознакою сталого розвитку (Лобанова, & Кузіор, 2023). Деякі люди, хоча й знають

про проблеми довкілля, відчувають апатію щодо їх вирішення. Це може бути пов'язано з відчуттям безпорадності, недовірою до влади або просто байдужістю. Інвайронментальна індиферентність може призвести до бездіяльності, що гальмує прогрес у вирішенні екологічних проблем. Існує розкол у суспільстві щодо ставлення до довкілля, при цьому можуть використовуватися штучно створені маніпулятивні практики, які поляризують суспільство, наприклад глобальне потепління.

Деякі люди активно борються за його збереження, інші ж заперечують серйозність проблем або ставлять економічні пріоритети вище. Цей розкол може призвести до конфліктів, що ускладнює співпрацю та прийняття рішучих заходів. Відсутність політичної волі проявляється у тому, що провладні органи та бізнесові менеджери не завжди вживають рішучих заходів для захисту довкілля. Це може бути пов'язано з лобюванням корпоративних інтересів з боку промислових груп, недалекоглядним мисленням або просто нехтуванням екологічними проблемами. Недостатня політична воля може призвести до відсутності ефективних законів та політики, необхідних для вирішення екологічних проблем.

Висновки.

Таким чином, аналітичне осмислення наукових тлумачень інвайронментальної свідомості у зарубіжній та вітчизняній науковій літературі уможливорює визначення її як системи поглядів, вірувань, уявлень, переконань, цінностей та знань людини (групи, спільноти, суспільства) стосовно її взаємодії з природним середовищем, що реалізується у відповідальній проактивній ресипрокну (зворотній) поведінці та діяльності з урахуванням різних глобальних ризиків. Відтак до *структури інвайронментальної свідомості* можна віднести не тільки погляди, вірування, уявлення, переконання, цінності, але й настанови, звички, дії та учинки людини (соціальної групи), які складають основу їх життєдіяльності у природному середовищі. У такому розумінні інвайронментальна свідомість є дещо ширшим поняттям, ніж екологічна свідомість, оскільки включає в себе не лише розуміння людиною чи групою своїх взаємозв'язків з природою, але й усвідомлення ними наслідків своєї діяльності на довкілля, а також особисту і групову відповідальність за збереження та відновлення природних ресурсів і суспільство в цілому.

Сутність інвайронментальної свідомості розкривається через суперечність між поточним станом рівня розуміння людиною (соціальною групою) свого діяльнісного ставлення до природних ресурсів та їх використання у повсякденній життєдіяльності і ціннісно-нормативними імперативами ставлення до взаємодії з природою, які сформовані у світовому науковому товаристві, зокрема у доктрині сталого розвитку.

Основними вимірами інвайронментальної свідомості є наступні: *афективний, когнітивний, розпорядчий і активний* (Sánchez, & Lafuente, 2010). До відомих в соціології типів екологічної та інвайронментальної свідомості – альтруїстичного, прагматичного та нейтрального (Куць, 2020) доцільно додати четвертий – інтегративний тип, який характеризує розуміння сучасних соціальних об'єктів характеру взаємодій з природою в умовах глобальних ризиків. Цей тип включає у себе усвідомлення не лише інвайронментальних аспектів, але й соціальних та економічних впливів на довкілля. Однією з ключових характеристик інтегрованого типу інвайронментальної свідомості є відчуття відповідальності за збереження довкілля для майбутніх поколінь. Це виявляється у свідомих діях та рішеннях, спрямованих на стале використання природних ресурсів та мінімізацію

негативного впливу на навколишнє середовище. Зростання поширеності інтегрованого типу інвайронментальної свідомості в сучасному світі обумовлене не лише наявністю екологічних проблем, але й усвідомленням важливості стійкого розвитку та взаємозв'язку між екологічною відповідальністю, економічними і соціальними аспектами благополуччя.

Варто додати, що в умовах широкомасштабного російського вторгнення (з 24 лютого 2022 року дотепер) в українському суспільстві зменшується кількість людей, які індиферентно або неконструктивно ставляться до природи, натомість зростає кількість тих, для кого властивий інтегрований тип інвайронментальної свідомості. Тому перспективними є подальші дослідження рівня та форм вияву інвайронментальної свідомості українців в умовах глобальних ризиків.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Каритка, В. (2023). Екологічна відповідальність у дискурсі сучасних наукових підходів і чинників формування. У А. Лобанової, Л. Калашнікової & І. Грабовець (Ред.), *Інформаційне суспільство і Природа у фокусі соціологічної аналітики: колективна монографія*, (с. 79-103). Київ: Вид-во "Каравела".
- Куць, Н. (2020). *Екологічна свідомість українців & довкілля*. Отримано з <https://epl.org.ua/eco-analytics/ekologichna-svidomist-ukrayintsiv-dovkillya/>
- Лобанова, А., & Бондар, О. (2023). Інвайронментальна і (або) екологічна свідомість: демаркація концептів. *Актуальні проблеми філософії і соціології*, (43), 155-162.
- Лобанова, А., & Кузіор, А. (2023). Ресурсна ощадливість як інструментальна цінність інформаційного суспільства. У А. Лобанової, Л. Калашнікової & І. Грабовець (Ред.), *Інформаційне суспільство і Природа у фокусі соціологічної аналітики: колективна монографія*, (с. 48-78). Київ: Вид-во "Каравела".
- Орденів, С. (2021). Формування екологічної свідомості в умовах глобалізації. *Вісник Національного Авіаційного Університету. Серія: Філософія. Культурологія*, 34(2), 46-50.
- Стегній, О. Г. (2016). Соціологічна рефлексія екологічної проблематики: проміжні результати 25-річного спостереження. *Український соціум*, (3), 42-57.
- Albrecht, D. (1975). A measure of environmental concern. *Journal of Environmental Psychology*, 1(1), 33-42.
- Buttel, F. H., & Flinn, W. L. (1978). The structure of environmental concern: The New Ecological Paradigm. *Journal of Environmental Education*, 9(2), 30-44.
- Carson, R. (2015). Silent spring. In *Thinking about the environment*, (pp. 150-155). Routledge.
- Dunlap, R. E., & Catton Jr, C. W. R. (1979). Environmental sociology. *Annual review of sociology*, 5(1), 243-273.
- Dunlap, R. E., & VanLiere, K. D. (1978). The "new environmental paradigm". *The Journal of Social Issues*, 34(1), 15-48.
- Elbarky, S., Elgamal, S., Hamdi, R., & Barakat, M. R. (2023, January). Green supply chain: the impact of environmental knowledge on green purchasing intention. In *Supply Chain Forum: An International Journal*, (pp. 1-13). Taylor & Francis.
- Groß, M. (1999). Early Environmental Sociology: American Classics and their Reflections on Nature. *Humboldt Journal of Social Relations*, 25(1), 2-30.
- Jain, S., Singhal, S., Jain, N. K., & Bhaskar, K. (2020). Construction and demolition waste recycling: Investigating the role of theory of planned behavior, institutional pressures and environmental consciousness. *Journal of Cleaner Production*, 263, 121405.
- Kautish, P., & Sharma, R. (2021). Study on relationships among terminal and instrumental values, environmental consciousness and behavioral intentions for green products. *Journal of Indian Business Research*, 13(1), 1-29.
- Kuzior, A., Lobanova, A., & Kalashnikova, L. (2021). Green energy in Ukraine: State, public demands, and trends. *Energies*, 14(22), 7745.
- Mishal, A., Dubey, R., Gupta, O. K., & Luo, Z. (2017). Dynamics of environmental consciousness and green purchase behavior: An empirical study. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 9, 682-706.
- Sánchez, M. J., & Lafuente, R. C. (2010). *Defining and measuring environmental consciousness*.

REFERENCES

- Albrecht, D. (1975). A measure of environmental concern. *Journal of Environmental Psychology*, 1(1), 33-42.
- Buttel, F. H., & Flinn, W. L. (1978). The structure of environmental concern: The New Ecological Paradigm. *Journal of Environmental Education*, 9(2), 30-44.
- Carson, R. (2015). Silent spring. In *Thinking about the environment*, (pp. 150-155). Routledge.
- Dunlap, R. E., & VanLiere, K. D. (1978). The "new environmental paradigm". *The Journal of Social Issues*, 34(1), 15-48.
- Dunlap, R. E., C. Catton Jr, W.R. (1979). Environmental sociology. *Annual review of sociology*, 5(1), 243-273.
- Elbarky, S., Elgamal, S., Hamdi, R., & Barakat, M. R. (2023, January). Green supply chain: the impact of environmental knowledge on green purchasing intention. In *Supply Chain Forum: An International Journal*, (pp. 1-13). Taylor & Francis.
- Groß, M. (1999). Early Environmental Sociology: American Classics and their Reflections on Nature. *Humboldt Journal of Social Relations*, 25(1), 2-30.
- Jain, S., Singhal, S., Jain, N. K., & Bhaskar, K. (2020). Construction and demolition waste recycling: Investigating the role of theory of planned behavior, institutional pressures and environmental consciousness. *Journal of Cleaner Production*, 263, 121405.
- Karitka, V. (2023). Ecological responsibility in the discourse of modern scientific approaches and factors of formation. In A. Lobanova, L. Kalashnikova, & I. Hrabovets (Eds.), *Information Society and Nature in the Focus of Sociological Analysis: Collective Monograph*, (pp. 79-103). Kyiv: Karavela Publishing.
- Kautish, P., & Sharma, R. (2021). Study on relationships among terminal and instrumental values, environmental consciousness and behavioral intentions for green products. *Journal of Indian Business Research*, 13(1), 1-29.
- Kuts, N. (2020). *Ecological awareness of Ukrainians & environment*. Retrieved from <https://epl.org.ua/eco-analytics/ekologichna-vidomist-ukrayintsiv-dovkillya/>
- Kuzior, A., Lobanova, A., & Kalashnikova, L. (2021). Green energy in Ukraine: State, public demands, and trends. *Energies*, 14(22), 7745.
- Lobanova, A., & Bondar, O. (2023). Environmental and (or) ecological consciousness: demarcation of concepts. *Actual Problems of Philosophy and Sociology*, (43), 155-162.
- Lobanova, A., & Kuzior, A. (2023). Resource efficiency as an instrumental value of the information society. In A. Lobanova, L. Kalashnikova, & I. Hrabovets (Eds.), *Information Society and Nature in the Focus of Sociological Analysis: Collective Monograph*, (pp. 48-78). Kyiv: Karavela Publishing.
- Mishal, A., Dubey, R., Gupta, O. K., & Luo, Z. (2017). Dynamics of environmental consciousness and green purchase behavior: An empirical study. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 9, 682-706.
- Ordenov, S. (2021). Formation of ecological consciousness in the conditions of globalization. *Bulletin of the National Aviation University. Series: Philosophy. Cultural Studies*, 34(2), 46-50.
- Sánchez, M. J., & Lafuente, R. C. (2010). *Defining and measuring environmental consciousness*.
- Stegniy, O. H. (2016). Sociological reflection of ecological issues: intermediate results of 25 years of observation. *Ukrainian Society*, (3), 42-57.

Ways for Developing Students' Scientific Literacy Competency in 6th Grade Science Lessons

UDC: 372.8:502

DOI: <https://doi.org/10.15421/172422>**Abdurazagov Rasim**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-6801-4893>, r.abdurazaqov@arti.edu.az**Aghajanli Ali Khudaverdi**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0001-6467-810X>, a.agacanli@arti.edu.az*Institute of Education of the Republic of Azerbaijan (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The Republic of Azerbaijan responds to international challenges in the field of education and continues measures to increase the quality of the content in education, which serves to form vital competencies in students. One of them is the "Reserve textbook" project. In the framework of this project, international experience is studied and a new generation of textbooks is prepared. Among these textbooks, the integrated 5th and 6th grade science textbooks are new for our country. The term science has been adapted to the Azerbaijani language as "nature".

In the VI class "Science" textbook, learning materials are presented in the inquiry-based 5E model.

It should be noted that any stage of the lesson built on the basis of this model creates favorable conditions for the formation of scientific literacy skills in students. In the article, the possibilities of using situational tasks in the formation of scientific literacy in the first stage of this lesson model called "Engage" were investigated. In the process of monitoring the implementation of the textbook "Science 6" in the pilot classes, a short-term written survey consisting of open-type situational tasks was conducted among 241 students at the stage of engaging the lesson. The statistical analysis of the results of the survey revealed that at this stage of the lesson, it is possible to determine the extent of initial knowledge and misconceptions by presenting students with familiar situations from everyday life and natural phenomena while arousing their interest in the subject. In addition, an online survey was conducted among teachers teaching science in pilot classes regarding the effectiveness of science teaching and skill formation, and 81 teachers participated in this survey. As an example, the article provides an analysis of two situational tasks and the results of a survey among teachers.

Keywords: scientific literacy, science education, engagement, situational tasks, 5E

Шляхи формування наукової грамотності учнів на уроках природознавства у 6 класі

Абдуразагов Расим, Агаджанлі Алі Худаверді*Інститут освіти Азербайджанської Республіки (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Азербайджанська Республіка реагує на міжнародні виклики у сфері освіти та продовжує заходи щодо підвищення якості змісту освіти, що слугує формуванню життєво важливих компетенцій в учнів. Один із них – проект «Резервний підручник». В рамках цього проекту вивчається міжнародний досвід та готується нове покоління підручників. Серед цих підручників є новими для нашої країни інтегровані підручники з природознавства для 5 та 6 класів. Термін наука було адаптовано до азербайджанської мови як «Природа».

У підручнику VI класу "Природа" навчальні матеріали представлені в науково-дослідній моделі 5Е. Слід зазначити, що довільний етап уроку з даної моделі створює сприятливі умови на формування в учнів навичок наукової грамотності. У статті досліджено можливості використання ситуаційних завдань для формування наукової грамотності на мотиваційному етапі даної моделі уроку. З цією метою в ході моніторингу в пілотних класах, де застосовується підручник «Природа 6», на мотиваційному етапі уроку серед 241 учнів було проведено короткострокове письмове опитування, яке складається із ситуаційних завдань відкритого типу. Математично-статистичний аналіз результатів опитування виявив, що на цьому етапі уроку можна визначити обсяг вихідних знань і оман, представляючи учням знайомі ситуації з повсякденного життя та явищ природи, одночасно викликаючи в них інтерес до теми. Крім того, серед вчителів, які викладають природничі науки в пілотних класах, було проведено онлайн-опитування щодо ефективності викладання природничих наук та формування навичок, в опитуванні взяли участь 81 учитель. Як приклад у статті наводиться аналіз двох ситуаційних завдань та результати опитування вчителів.

Ключові слова: наукова грамотність, наукова освіта, залучення, ситуаційні завдання, мотиваційний етап

Introduction.

In order to make the Republic of Azerbaijan a stronger and more stable state, it is implementing reforms that meet global challenges in the field of education as well as in many other fields.

One of these innovations is the development of new-generation textbooks that serve to accelerate integration into international education systems and develop knowledge and skills related to science and technology. During the preparation of new generation textbooks, cooperation with international and prestigious publishing houses is carried out, and framework documents of international research programs on the assessment of student achievements are analyzed in terms of content and structure. Prepared textbook sets (textbook, workbook, and methodical materials) are tested in selected pilot schools for 1-2 years, depending on classes and subjects, before being widely used. The goal here is to further improve the textbook set during the trial period due to monitoring and feedback from teachers and the public. Also, the textbooks in the trial period are shared on the official website, which is open to everyone, where any person can get acquainted with the textbook and write his comments and suggestions. The prepared new-generation textbooks include the Nature 5 and Nature 6 textbook sets.

Formulation of the problem.

The content of Nature 5 and 6 textbooks is based on the 5E model, which has been applied in textbooks of applied subjects (physics, biology, chemistry, and geography) since 2013 in grades 6–9 of the secondary level of general education in our Republic (Murguzov, & Abdurazagov, 2013a; 2013b). This lesson model is a constructive learning theory and consists of organizing training in five consecutive stages (Islamzadeh, 2022, p. 4-5). These are:

1. Engage
2. Explore
3. Explain
4. Elaborate
5. Evaluation (Evaluate) (Bybee, & Landes, 1990).

If we accept that constructivist theory is the best way to describe the learning process, then it is necessary to create learning environments that directly introduce the material being studied to advance students' learning because students experience the world directly. This confirms the idea that constructivist learning takes place in an appropriate constructivist learning environment (Kibici, 2022). Different teaching methods, such as 4E, 5E, and 7E, are used in science teaching to create a constructivist learning environment. The most appreciated and used of these methods is the 5E training method. The constructivist approach was first proposed by Atkin and Karlplus in the 1960s and elaborated in 1997 (Polgampala, Shen, & Huang, 2016).

In the attraction stage, students are presented with qualitative situational questions related to domestic,

natural, or technological processes, and the key words of the answers given in the form of hypotheses are recorded without giving an attitude. The purpose here is to establish possible connections between the educational results of the subject studied on the basis of the students' previous knowledge, to arouse interest in the solution of the new educational problem formed in the students, and to provoke them to do research. Such an approach is expected in the nature textbook, not only in the topics but also at the beginning of the each chapter. (Islamzadeh, 2022, p. 4-5).

In the engagement phase, diagnostic assessment of students is also carried out through situational tasks. Thus, as a result of the discussion of situations selected on the basis of the principle of intra-subject and inter-subject integration, the knowledge gained by students is evaluated, and their possible misconceptions are determined. Note that this stage is not intended for the teacher to lecture, define, or explain terms (Duran, & Duran, 2004).

Methods.

Research-based teaching methods have an effective role in the formation of scientific literacy. Research-based learning allows students to think creatively and critically by presenting situations they may encounter in everyday life to students at different stages of the lesson and creating discussions based on questions.

Main part. What is scientific literacy?

The concept of scientific literacy was first developed by Paul De Hbart in the 1950s of the 20th century: "One of the main problems of education is to fill the gaps between the richness of achievements in science and the competence of scientific literacy" (Hurd, 1958; Aghajani, 2023). Scientific literacy as a concept has been one of the most relevant issues studied by educational researchers in the international sphere since it was introduced into the world of science. Scientific literacy competence requires students to have a certain level of understanding in order to create reliable knowledge about the purpose of scientific research and nature (Aghajani, 2023; Ziman, 1978). One of the main requirements of the modern era is to train individuals who follow rapid development and have a productive role in social and technological issues. The formation of knowledge and skills on the basics of science and technology and scientific literacy competence in such persons is one of the main factors that create a foundation for the development of countries and societies. The formation of scientific literacy has become the main goal of many educational systems and national curricula. (Roberts, & Bybee, 2014). There is a considerable amount of international research on the formation, development, and assessment of students' scientific literacy competence. The concept of scientific literacy is a widely recognized concept of education and has become the main goal of education (Aghajani, 2023; De Boer, 2011; Hodson, 2011). In the studies of prestigious international evaluation programs on the

evaluation of student achievements, the weak indicators of scientific literacy of our students are one of the main issues that make the problem of the formation of this competence relevant.

The framework document for science in the PISA research program states that scientific literacy plays an important role as a basic structure for the assessment of acquired knowledge and skills in the fundamentals of the natural sciences. This framework document outlines the content, domain of knowledge, and type of competency reflected in the structure of instruments used to measure scientific literacy.

PISA studies test students' reading, math, and science literacy skills. These are:

- explain events scientifically;
- evaluate and design scientific research;
- interpret data and evidence scientifically (OECD, 2019).

Development of students' scientific literacy through situational tasks.

It is known that the assessment of students' scientific literacy is based on the international PISA program. Scientific literacy is defined as several competencies in the program's science framework document. One of those competencies is "explaining events scientifically". Here, the solution and evaluation of the problems presented on the basis of the integration of natural, technological, social, and household phenomena are envisaged. These problems are presented to the students in the form of both closed and open-ended tasks, and they are required to express the following attitude:

- apply relevant academic and scientific knowledge;
- to make appropriate scientific forecasts, to justify their necessity, and to determine solutions.

Such an approach can be seen in some qualitative tasks presented by PISA:

Why does water evaporate faster on a hot day?

How can the introduction of a new creature into the habitat disrupt this environment?

Give examples of the cases you come across in everyday life where gases can be compressed and liquids cannot be compressed, etc.

In order to solve such simple, open-ended problems, it is necessary to imagine some events, build a description of some, and predict others. For the implementation of this process, the student is required to use academic scientific models (PISA, 2023).

In order to study the students' ability to apply the acquired declarative knowledge to the explanation of familiar situations related to life and the implementation of simple activities they perform in class, we organized a pedagogical experiment during monitoring. A total of 267 students from six schools were involved in the experiment. Of these, 129 students were experimental class students, and 138 students were control class students. The classes were selected in such a way that the same subject teacher

taught both the experimental and control classes in the respective schools.

During this experiment, the students of the experimental and control classes were presented with the same tasks on the topics taught to them until that period. The statistical analysis of two tasks with situation content from those tasks is given below. Two open-ended questions were asked in both tasks. The maximum score for the first task was 3, and for the second task it was 6.

Table 1.

General average indicators of students by classes

Schools	The overall average of the students	
	Pilot	Control
Agjabadi 11 №	4.25	1.46
Aghdash 1 №	2.76	1.8
Aghdash Laki 6 №	5.19	2.3
Beylagan 1 №	5.43	1.89
Mingachevir 11 №	4	2.96
Mingachevir 16 №	2.98	2

Table 1. shows the general average of students from each school on tasks. It can be seen from the table that the general average indicators of all pilot class students are ahead of the indicators of control class students.

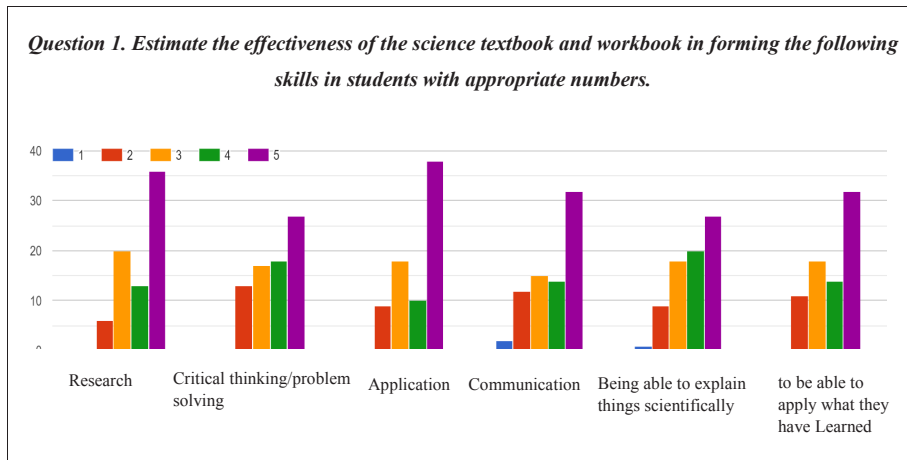
The 5E teaching method was used during the preparation of the 5th and 6th grade nature textbook sets. In the 5th grade, all 5 steps followed in the 5E teaching method were used in the teaching of a chapter rather than in the teaching of a each topic. In the 6th grade, all these five stages were used in the teaching of each topic. Each lesson was divided into five stages.

Physics, biology and life science were taught instead of natural science in the 6th grade control classes. When analyzing the textbooks of these subjects, it can be seen that the 5E stages are used in the textbooks. Based on the obtained results, the control shows that these stages are not properly and effectively organized in the textbooks.

An online survey was conducted among 130 teachers who taught this subject for the first time in pilot schools, whether the implementation of the textbook and workbook on science was effective. 81 teachers participated in the survey. We asked about the effectiveness of the textbook and workbook in the formation and development of the mentioned skills. In the assessment, between 1 and 5, 1 means least and 5 means the most effective. According to the results of the survey, more than half of the teachers said that the textbook set is highly effective in forming research and collaboration skills. More than thirty teachers said that the textbook set is highly effective in

forming the skills of "application" and "communication" of what they have learned. According to teachers, the number of teachers who say that they are highly effective

in developing the skills of "critical thinking/problem solving" and "being able to explain things scientifically" is less than other skills.

The fact that the textbook is effective in the formation and development of these skills also shows that it has an important role in the formation of scientific literacy competence.

Structure and content of the engagement phase in the textbook.

Unlike other stages of the lesson, no explanation or evaluation is provided in the stage of emgagement, if it is properly organized, it ensures an effective transition to other stages. Therefore, the correct construction of the first stage is very important for the effective passing of the lesson as a whole. At this stage, providing students with daily familiar situations is a necessary element that was unanimously accepted as mentioned above.

The phase of interest can be given in two different places in the textbook, at the introduction of each chapter and each topic.

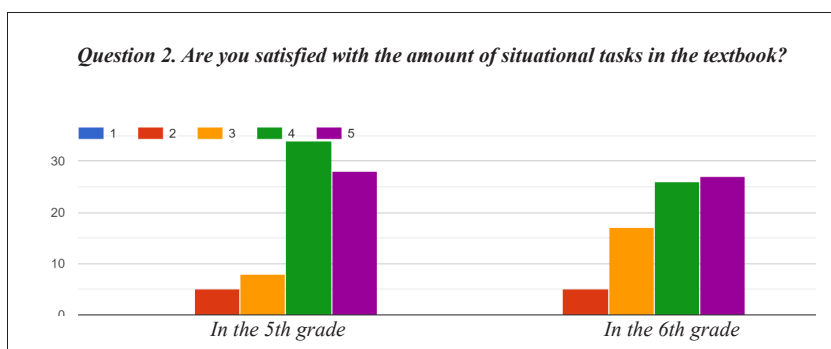
The following requirements can be defined for the situation given on the first page of the chapter:

- The situation should cover the main topic or topics that attract attention to the whole chapter;
- It should cover the historical facts or modern achievements of the science or discipline;
- It should be in a global or national context;
- A picture, text and a few appropriate questions should be given reflecting the situation;
- The section should be concise and clear.

Situational requirements given in the engagement section of the 5E instructional manual:

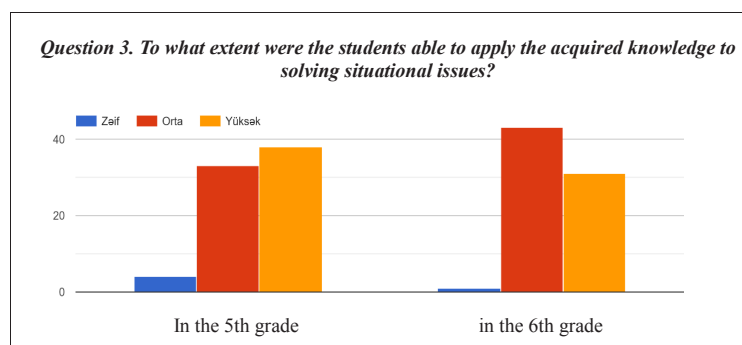
- It should be related to everyday life;
- It should be in national and individual context;
- The text of the situation should be short and clear;
- It should be able to ensure an effective transition to the next stage;
- It should create more interest in the subject to be studied;
- Asking questions should require reasoning in answering;
- It should allow teachers to identify students' prior knowledge and misconceptions about the subject.

Giving situational tasks related to daily life in other stages of the lesson, not only engaging, plays an effective role in the formation of students' skills. Therefore, in the survey we conducted among teachers, we asked to what extent they were satisfied with the amount of sitiasuya tasks in the textbook. As can be seen from the diagram, when evaluating 5th grade textbooks, teachers mostly chose 4 and 5, which indicates that there are enough situational tasks, although not to a high degree. In the 6th grade, teachers mostly chose 3, 4 and 5 when evaluating. According to the opinions of the teachers, it can be said that in the textbook of the 6th grade, the situation tasks were given less attention to the 5th grade.

We asked to what extent the students were able to apply their knowledge in solving the situational tasks given in the textbook. The answers given by the teachers in question 3 show that they were able to apply the knowledge gained by students in the 5th grade to the solution of situational tasks at an average and high level, and in the 6th grade more at an average level. As can be seen from the teachers' answers to the 1st question, the textbook set is moderately, if not highly,

effective in forming the ability to apply what they have learned as many skills. There can be various reasons why students have difficulty in solving situational tasks, such as difficulty in understanding what they read, and their tendency to memorize because they are used to the test method. These mentioned reasons create fundamental obstacles for students to freely and creatively express their opinions on the problems and propose solutions.

The role and importance of situational tasks at the stage of interest.

The situation in the stage of curiosity given in the introduction of the topic should be related to everyday life. It is important to understand what is meant by daily life. Daily life in the teaching of natural science does not mean everyday activities at school. Everyday life in nature classrooms is more of something outside the classroom. Science needs to be connected to someone's everyday life in the real world, a world without school (Andrée, 2005).

When students are presented with familiar situations in the engagement stage, they are very interested, and because they do not think about the regularity between the events in the situation in advance, or in some cases, they cannot find an answer, the current situation focuses

them completely on the discussion of questions.

Presenting interest to students using familiar situations is the main element of concentration and increase of students' continuous interest and attention to learning (Upadyaya, 2021).

Approbation of research results.

The main provisions of the article are reflected in the author's theses submitted to scientific conferences in Azerbaijan and in abroad.

Conclusions.

It can be applied to middle school science and other subject textbooks. In the engage phase of textbooks prepared with the 5E teaching method, giving situational tasks related to daily life plays an effective role in developing students' critical thinking, applying what they have learned, problem solving, and scientific literacy.

REFERENCES

- Aghajanli, A. (2023). Contemporary Challenges in Science Education: What Is Scientific Literacy and Why Does It Matter? *ARTI Scientific works*, 90(2), 94-97.
- Aghamirzayev, A., & Seyidli, N. A. G. (2023). Marketing Concept of Modern Libraries (Sources of Marketing Activity in Libraries). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(2), 47-50. <https://doi.org/10.15421/172325>
- Andrée, M. (2005). Ways of Using 'Everyday Life' in the Science Classroom. In K. Boersma, M. Goedhart, O. de Jong, & H. Eijkelhof (Eds), *Research and the Quality of Science Education*. Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/1-4020-3673-6_9
- Bybee, R., & Landes, N. M. (1990). Science for life and living: An elementary school science program from Biological Sciences Improvement Study (BSCS). *The American Biology Teacher*, 52(2), 92-98.
- De Boer, G. E. (2011). The globalization of science education. *Journal of Research in Science Teaching*, 48(6), 567-591.
- Duran, L. B., & Duran, E. (2004). The 5E Instructional Model: A Learning Cycle Approach for Inquiry-Based Science Teaching. *Science Education Review*, 3(2), 49-58.
- Hodson, D. (2011). Looking to the future: Building a curriculum for social activism. *International Journal of Environmental & Science Education*, 6(3), 315-320
- Hurd, P. D. (1958). Science literacy: Its meaning for American schools. *Educational Leadership*, 16(1), 1316.
- Islamzadeh, Y. et al. (2022). *Nature* (methodical materials). Plus.
- Kazimi, P. F. (2017). The role of books and libraries in the formation of social and cultural environment. *Turkish Librarianship*, 31(2), 245-250.

- Kibici, V. B. (2022). Effects of online constructivist SE instructional model on secondary school music lessons. *International Journal of Technology in Education (IJTE)*, 3(1), 117-131. <https://doi.org/10.46328/1jte.241>
- Kunanets, N., Dobrovolska, V., Filippova, N., Parviz, K., Lypak, H., Duda, O., & Dubrovina, L. (2020, September). Designing the Repository of Documentary Cultural Heritage. In *Conference on Computer Science and Information Technologies*, (pp. 1034-1044). Cham: Springer International Publishing.
- Murguzov, M. I., & Abdurazagov, R. R. (2013a). *6th grade Physics* (textbook). Baku publishing house.
- Murguzov, M. I., & Abdurazagov, R. R. (2013b). *7th grade Physics* (textbook). Baku publishing house.
- OECD. (2019). "PISA 2018 Science Framework", in *PISA 2018 Assessment and Analytical Framework*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/f30da688-en>
- PISA 2025 Science Framework (Second Draft)*. (2023). Retrieved from <https://pisa-framework.oecd.org/science-2025/>
- Polgampala, A. S. V., Shen, H., & Huang, F. (2016). The impact on teaching through 5E model: Perspectives of prospective teachers in teaching science in secondary in Gampaha District Sri Lanka. *Educational Perspectives*, 5(1), 33-47.
- Roberts, D.A., & Bybee, R. W. (2014). Scientific literacy, science literacy, and science education. In N. G. Lederman & S. K. Abell (Eds.), *Handbook of research on science education*.
- Upadyaya, K., Cumsille, P., Avalos, B., Araneda, S., Lavonen, J., & Salmela-Aro, K. (2021). Patterns of situational engagement and task values in science lessons. *The Journal of Educational Research*, 114(4), 394-403.
- Ziman, J. (1978). *Reliable Knowledge: An Exploration of the Grounds for Belief in Science*. Cambridge University Press.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 29.02.2024 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 18,18. Наклад 100 пр. Зам. № 5/24

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com